

Михайло Андрусяк

*Богданові Бойку і всім, хто здобував
і утверджував Україну, присвячую.
Автор*

БРАТИ ГРОМУ

Художньо-документальна повість

*Знайте, що такої героїчної доби взагалі не знає історія людства.
В тінь пішли прославлені досі Тернопілі... На героїзмі УПА і визвольно-революційного підпілля будуть виховуватися нові українські покоління. Боєць УПА і український революціонер заступить місце мужнього спартакця в історії людства.*

*Генерал Тарас Чупринка
(Роман Шухевич)*

ЗМІСТ

«МИ ПОВЕРТАЄМОСЯ ЗНОВ»	1
ЧАСТИНА ПЕРША	4
СИН БОЇВ	4
КРОКИ ПІЗНАННЯ.....	4
Гартується не тільки сталь	17
«БУДУ ГІДНИМ...»	141
«МИ СМІЛІ ВОЇНИ СУВОРІ».....	151
«ТВЕРДІ, МІЦНІ, НЕЗЛАМНІ...».....	163

1. ХРИСТЯ — ДАРІЯ КОШАК	173
2. ЖУК — ЮРІЙ ПАЄВСЬКИЙ.....	190
3. ПОЛІТВІХОВНИК ТЕОДОР — ВАСИЛЬ БЛЯСЕЦЬКИЙ.....	199
ПІСЛЯ НАС ПРИЙДЕШНІМ	214
СИН БОЇВ	232
ЧАСТИНА ДРУГА	479
ЗАКАЙДАНОВАНІ ДЕСЯТИЛІТТЯ	479
У ЧЕРВОНИХ ЛАБЕТАХ.....	479
ЕТАПИ, ТАБОРИ, БУРИ... ..	488
СИЛЬНІ ДУХОМ.....	500
ЄЛЕЦЬКИЙ «КУРОРТ».....	533
ЛЮДИ ІЗ КРИЦІ.....	537
КОВТОК ВОЛІ	634
ЗАКОН ГУЛАГІВСЬКИХ ДЖУНГЛІВ	639
МІЖ ДВОХ ВОГНІВ	650
КІНЕЦЬ ЧЕРВОНИХ ПРИВИДІВ.....	657

«Ми повертаємося знов»

*Ми повертаємося знов
До ґрунту, до джерел, до корня
Збудити плодоносну кров,
Зрости у високості горні.*

Євген Маланюк

Є книги, про які писати особливо тяжко: чи то з огляду на виняткове ставлення до автора, чи то через надто близькі проблеми, порушені в них. Такими для мене стали події 40-50-х років — українські національно-визвольні змагання під

проводом ОУН-УПА проти фашистського і комуністичного злочинства. Про них вже є чимало літератури, як наукової, так і художньої. Систематизація матеріалів розпочалася ще в 40-і роки, бо саме на них припадає початок друку текстів у заснованих Проводом УПА підпільних періодичних виданнях. Найактивнішим був період 50-х років у діаспорі, коли нарівні із публікаціями художніх текстів, основне призначення чого — показати існування українського руху Опору, оскільки уряд СРСР будь-яку інформацію про це замовчував, видавалися бібліографічні твори. Серед тодішніх дослідників варто згадати Юрія Русова, Дмитра Донцова, Леоніда Полтаву, Василя Барку, Станіслава Гординського та інших. За роки Української незалежності слідом за художніми творами на цю тему Р. Андріяшика, Б. Бойка, Р. Іваничука, О. Лупія, Р. Федоріва, Б. Харчука про український резистанс з'явилося чимало наукових розвідок (З. Гузар, Г. Гордасевич, М. Ільницький, П. Драгомирецький, Ф. Погребенник, Т. Салига).

Свій погляд на людину у вихорі «генерального катастрофізму», на події національно-визвольних змагань 40-50-х років висловив письменник Михайло Андрусяк у художньо-документальній повісті «Брати грому». Таке жанрове спрямування твориться за законами життєвої правди художньо... Оскільки ж письменник зображує дійсних людей і справжні події, то типізація характерів і обставин своєрідна: він не використовує засобів художнього домислу, а лише відбирає характерні, визначальні сторони відтворюваної дійсності. Своєю ж етичною і емоційною природою, глибокою мірою щирості, безпосередності й внутрішньої необхідності слова цей твір — багатоголоса, багатоактна сповідь, бо зіткана з багатьох доль, хоча головним наратором тут і виступає Мирослав Симчич. Оповідаючи про боротьбу УПА і поневірвання побратимів у неволі, Симчич оповідає про долю свого народу. Згадується Шевченкове: «...історія мого життя складає частину історії моєї батьківщини». Звичайно, Михайло Андрусяк не перший у висвітленні даної теми як, до речі, не першою є для нього дана книжка: читач уже знає його «Студені милі», «Ув'язнену скрипку», «Грані болю», «Криваві роси 40-х». Але щоразу, торкаючись знову і знову близької йому проблеми, письменник це робить інакше, ніж інші, плекає свій світ із зовнішнього хаосу і будує його на позитивних принципах віри, надії, любові.

Відомо, що і написання історії УПА, і створення її літературного літопису пов'язані з величезними труднощами, оскільки УПА — це армія безіменних, бо кожен від Головного Командира до простого стрільця, закритий для посторонніх, навіть для приятелів, псевдонімом, прибраним іменем. «Розкриття псевдо зване тільки після смерті даного революціонера і то лише тоді, коли це не може стягнути репресій на його рідню, ні пошкодити справі»¹.

Михайло Андрусяк у своєму дослідженні відкриває сотні імен, прізвищ учасників українського руху Опору, а це нині, в часи нашої незалежності, особливо важливо, бо відходять у вічність вояки УПА, молодше покоління все менше знає про ті героїчно-трагічні події, тому така книжка мусила бути написана. Скільки болю, трагізму і водночас гордості знаходимо в ось цих рядках: «Ціле життя прожив під чужим прізвищем, у чужих краях. Часто мені снилося рідне покутське село, родичі, друзі-ровесники... Але дорога до них мені, гнаному і безправному, була назавжди заказана. Назвавшись енкаведистам у далекому сорок шостому

¹ Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942—1952. — Львів: Просвіта, 1991. — С. 10.

Малковичем, я й прожив ціле життя як Василь Малкович з Березова. Сьогодні заявляю всім, і друзям, і ворогам, що я — політвиховник Української Повстанської Армії друг Теодор — Василь Блясецький із Хлібичина на Снятинщині — вижив, друзям на радість і ворогам на зло!».

Цей твір полонить читача логікою переконань героїв, їхньою цілеспрямованою поведінкою. Письменник, шукаючи людського еталону серед кривавої маси тіл і душ, постійно фіксує, затримує читацьку увагу на шляхетних рисах людської натури: величч, великій офірності, де збирається і виходить у світ велетенська енергія життя, що дає силу протистояти більшовицьким катам, жертвувати собою задля України. Адже кожен із повстанців САМ обирає свій шлях, внутрішньо переживаючи «кінцесвітнє». Межові обставини, страх перед смертю, що є «найбільшим страхом», велика ймовірність втрат створюють кризові умови вибору, але тим величнішим є рішення кожного з героїв твору — залишитися чи стати борцем за Україну.

Із сторінок «Братів грому», із спогадів очевидців постає узагальнений образ тих, хто боровся, страждав, вмирав і переміг московсько-більшовицьких катів, які з вересня 1939 року перенесли на західноукраїнські землі ленінський «експеримент побудови соціалізму». Ліквідація всіх ознак громадянського суспільства, зокрема, політичних партій та культурно-освітніх організацій, масові репресії та депортації, дискредитація УПА шляхом організації бандитських загонів, створення агентурної мережі з місцевого населення, ліквідація греко-католицької церкви — такий далеко не повний перелік результатів цього «експерименту». Ніхто ніколи не буде знати, скільки політв'язнів було вбито, заморено голодом, замордовано у спецтаборах особливого призначення, «психушках», виправно-трудовах таборах. Відомо, що у Гітлера, який скопіював структуру ленінсько-сталінських політизоляторів, було 28 концтаборів, у Сталіна — 162.¹ Кожен табір мав свої «лагпункти», колони (Інталаг, Берлаг, Воркутлаг, Колімлаг...). Про самовідданих, одержимих героїв гулагівських повстань, що відбувалися у таборах особливих призначень протягом 1950—1954 рр., також ідеться у повісті Михайла Андрусика. Як і про жінок-патріоток, які боролися поруч із чоловіками. Як і про тих мужніх людей інших національностей, які були в лавах УПА, хоча більшовицькі історики зображали її як однорідну етнічну групу лише з українців-західняків.

У творі «Брати грому» наявне постійне протистояння і протиборство двох світів — власне українського і другого, ворожого йому, що уособлює радянську тоталітарну систему, а тому він злий, пекельний, протилежний життю. Ще одна перехресна точка світів — стихія землі. Для українського типу мислення притаманна конструктивна функція стихії землі, що втілена в образі схрону, криївки. Це наявно упродовж всієї повісті. На перший погляд, перебування у схові, у землі, мінімальний життєвий простір, ніби обмежує людину, котра в ній сидить, але і залишає шлях вгору, або до ще більшого заглиблювання. Для українця в даному випадку це продовження звичайного земного світу, але в концентрованих дозах, криївка для нього — це келія для вдосконалення духу. Хоч і під землею, але не могила, а живий світ, омийтий підземними водами, зігрітий людським подихом...

¹ Див.: Літопис Нескореної України. Кн. 1. — Львів, Просвіта, 1993.

Для автора образ кривки, схрону набуває символічного значення, своєрідного вмістилища української життєвої енергії, опозиції до більшовицького режиму, та виростає до ознаки нової України з оновленими в кривках людьми.

*Книжка Михайла Андрусяка — це правдива розповідь про те, як жили і вми-
рали за незалежність України герої без почесей і відзнак. Його художньо-
документальна повість змушує кожного українця збагнути та усвідомити свій
історичний обов'язок перед рідним народом, бо відродження нашої всеукраїнсь-
кої духовності залежить нині від кожного з нас.*

*Любов Ободянська,
доцент Прикарпатського університету ім. В. Стефаника*

ЧАСТИНА ПЕРША

СИН БОЇВ

*Я з тої раси, що карка не гне,
Глядить життю і смерті в очі сміло,
Що любить бій, що просто, грімко йде
На визначене їй судьбою діло.*

Іван Франко

*Я син хребтів гірських,
Моє життя — неспокій.
Я син боїв і злив,
Душа — то світ широкий!*

*Я син гранітних скель.
Не взяв їх жоден ворог.
Я син Карпат вершин —
Свободи вільний подих!..*

Ігор Трач

Кроки пізнання

Ми йдемо, молоді мільони,

*ми здолаєм, нам скориться світ,
отаманів чекають колони
вже готові у поле, в похід.*

Ю. Боршош-Кум'ятський

Тіло моє існувало поза свідомістю. Втиснуте у військовий однострій, окутане густим чорним димом, лежало воно посеред палахкітливої кімнати. Пажерливі язики полум'я отруйно шипіли довкіл. Проте йому, бездиханному, було байдужісінько і до вогню, і до куль, що дзигкотіли поруч. З небесної високості я відсторонено споглядав власне тіло, розпластане хрестом посеред смолоскипу хати. Ось-ось воно спалахне факелом...

На білий світ я, Мирослав Симчич, син Василя, з'явився студеного січневого дня 1923 року в засипаній снігом рубленій гуцульській хаті у Вижньому Березові. Чим, гадаю, потішив своїх маму й батька.

Отож, за вікном віхолив трагічний для Галичини двадцять третій. Керівники українського уряду, митрополит Андрей Шептицький докладають надлюдських зусиль, щоб урятувати ЗУНР. Проте невдачі переслідують на кожному кроці. Відмовляє в підтримці папа Римський Пій XI. До Парижа з'їжджаються послы Франції, Англії, Італії, Японії, щоб вирішити долю Галичини. До думки самих галичан-українців ніхто й не думає дослухатися. За Польщею визнають протекторат над Галичиною на двадцять п'ять років...

Проте мені, кількамісячному, було тоді байдужісінько до отих буремних подій. Безжурно подрімував я собі в яворовій колисці під різьбленим сволоком. Завивання вітру губилося в маминій колисковій. Відтоді, либонь, і залюбився в пісню. Співаю й досі.

Тато й мама мої — нащадки карпатських опришків. Майже до самої Першої світової війни Карпатами погулювали ще невеликі опришківські ватаги. Обидва діди мої — Михайло Голинський — старший брат команданта Гуцульського куреня УГА, розстріляного більшовиками 1941 року в Дем'янових Лазах Гриця Голинського, та Микола Симчич — опришкували. Діда Миколу вбили в перестрілці австрійські жандарми. Дід Михайло мусив рятуватися після розгрому опришківської ватаги втечею за океан. Першу світову перебув у Штатах, у Карпати повернувся, коли в них не було вже ні Австро-Угорщини, ані опришків. Діди-побратими домовилися пошлюбити своїх дітей, оскільки мали сина й доньку. Волі батьківській не смів перечити ніхто, тому й побралися мої мама й тато, хоча й не кохали одне одного.

Упродовж перших років мого безтурботного існування на землі грішній нічого вартого уваги зі мною не трапилося. А ось на шостому році!.. На шостому батьки віддали мене до трикласової «Рідної школи». Я пішов до першого класу аж на третє село, що мало назву Нижній Березів, бо в моєму селі та сусідньому Середньому Березові були на той час тільки державні польські школи. Родичі мої, незважаючи на невисоку освіту, були достатньо свідомі, щоб віддати свого первістка саме до «Рідної школи», де селянських дітей в умовах окупаційної Польщі виховували на справжніх українців.

У свої шість років я уже був грамотний! Читати мене навчила бабуня Юлія з родини Пригородських. Тато її був дяком у Нижньому Березові й залишив доньці чималу бібліотеку. Щонеділі бабуня, обійшовши худобу, вмошувалася на печі й читала мені книжечки. Дивосвіт художнього слова зачаровував мене неймовірно. Я хутенько опанував

книжкову грамоту. Невдовзі бабусина бібліотека видалася для допитливого хлопчини біднуватою. Подався до дядька, який замінив мого прадіда по його смерті. Дядько виявився людиною освіченою і щирою, охоче позичав мені книжки. Приходжу одного недільного ранку до дядька по книжечку, а в нього сидить якийсь газда. Дядько вручає мені чергову книжину й каже чоловікові, що з мене виросте або велика людина, або страшний опришок.

Щоденно дріботів я маленькими ногами чотири кілометри до школи й назад. Був то нелегкий шлях. Дибав у козушину, підперезаний очкурком, а вітер то сипне в очі колючого снігу, то жбурне мною в корчі. Західні карпатські вітри — то вам не жарти. Серед своїх друзів-школярів я найменший і наймолодший, хлопці були старші на два роки за мене. Проте вчився добре, ні в навчанні, ні у витівках не відставав.

У другому класі ми стали вивчати історію України. Уроки з історії читала Володи́мира Пригородська, яку любовно звали в селі Дзюнею. Уроки вчительки закарбувалися в пам'яті на всьє життя. Вона влила в мою чисту дитячу душу гарячий патріотизм і щире любов до України. Розбурхана мудрими й палкими словами дитяча уява кидала мене в гущу історичних подій. З княжими полками я ходив у далекі походи, боровив Русь-Україну від зажерливих зайд... Але найбільше козакував. Мене, вдатного козарлюгу, знав чи не всьєкий світ: любили друзі й боялися вороги. Добрі й розумні вчительчині очі, її запальні, проникливі слова надихали березівських «козаків» на нові й нові подвиги. За Україну я, семирічний, ладен був помирати безліч разів. Мої дитячі груденята розпирала гордість від того, що я — українець! Відчуття те не покидало мене ні на мить. Ніколи. З ним переберуся і в кращі світи.

Тринадцятою з'явилася на світ Божий 1907 року Володи́мира Пригородська в родині управителя сільської школи в Ілинцях. Брати Олексі й Володимир — старшини УСС — наклали головами в часи Першої світової. В Тараса відібрали життя «визволителі» в тридцять дев'ятому. Сестри поневірялися світами. Старшу Євгенію навіки поглинула сибірська стужа. Володи́мира закінчила вчительську семінарію в Коломиї. Гартувала тіло й дух в «Пласті». Стала курінною цієї молодіжної організації. 1928 року вступила до Української Військової Організації. Багато пережила мужня жінка. Арешт чоловіка Миколи Пригородського гестапівцями в сорок другому. Повторний арешт через кілька років більшовиками. Пограбування енкаведистами помешкання. Нелегка дорога з двома маленькими діточками до Архангельська на висилку. Неймовірно тяжке повернення після довгорічних поневірянь сибірами до Коломиї. І боротьба, боротьба, боротьба... За зброю їй слугувало повсякчасно гостре слово.

Історія й література були моїми улюбленими предметами в школі. Своїми уроками Володи́мира Пригородська виховала березівських хлопчаків на справжніх людей, для яких такі високі поняття, як мужність, чесність, сила духу, воля, боротьба стали не пустопорожніми словами. Багато випусників школи завдячують їй тим, що з гідністю пройшли нелегкі життєві випробовування і героїчно прийняли смерть. Більше таких вчителів у своєму житті я не зустрічав. Доземний поклін Вам, Вчителько, від усіх учнів.

До школи ходив разом з моїм односельцем Миколою Симчиком. Він замешкував аж під Баньками. Дорогою до нас долучались у Середньому Березові Дмитро Клим'юк, Славко Сулятицький, Анна Бростурняк, Микола Генік, брати Дмитро і Гриць Геніки, Василь і Анна Томичі, Юлія Томич... Гамірливою ватагою прошкували ми втоптаними пішниками, полохаючи лісове птаство. Правда, взимку доводилося

пробиватися через високі сніги битою дорогою, бо стежки робилися непрохідними через замети. У кожного за спиною підгицувала дерев'яна скринька — «тарабоня». У ній із зошитами й книжками сусідили хліб, сало, яйця, кукурудзяний малай, корж — нехитрий учнівський полуденок. «Тарабоня» була зручна, у ній не м'ялися зошити й книжки. Слугувала вона надійною зброєю і в запеклих бійках з польськими ровесниками. Поруч із нашою школою було ще дві: «Польська повшехна» — загальна державна школа, в якій навчали українською й польською мовами, та польська в Сокольні лише для поляків. З учнями останньої ми часто сходилися врукопашну — згадували козаччину. Отоді й додавалися виготовлені дбайливими батьківськими руками «тарабони».

Свідоміші громадяни Нижнього Березова зорганізували 1926 року в селі «Рідну школу». Найактивнішими були Іван Стронецький, Іван Кузич, Славко та Юліан Геніки, Микола Пригородський, Микола Арсенич, Василь Генік. Завдяки їхнім старанням та допоміг інших селян діти з Нижнього Березова та довколишніх сіл змогли через рік розпочати навчання в українській школі. Польська шовіністична влада дуже противилася тому, учнів виганяли з Народного дому, де проводилися заняття. Але внаслідок наполегливості і самовідданості засновників школи та вчителів навчання продовжувалося в хаті Івана Кузича. Згодом Іван Стронецький добився таки у Варшаві дозволу на відкриття в селі «Рідної школи» ім. Юрія Федьковича. Вчителювали в школі Гафійка Луцаківна з недалекого Печеніжина, Володимира Пригородська, Марія Гоянюк, Олена Березовська, Готта Луцак, Марія Войноровська.

За навчання платили заможніші батьки, збирали кошти з різдвяних колядок, вистав, концертів. «Рідна школа» проіснувала до приходу радянської влади. З її стін вишло чимало видатних людей.

Галицькі міста й села накрила мутна хвиля полонізації. За час мого навчання «Рідну школу» в Нижньому Березові польська влада забороняла кільканадцять разів. Повсюдно зростав спротив шовіністам. Ми, учні, зятато воювали з польськими ровесниками, українські та польські школи в Нижньому Березові мали різні графіки, щоб ми якомога менше зустрічалися, бо кожна стріча школяриків переростала в запеклу бійку.

Якось зробили ми на поляків-однолітків засідку за цвинтарним муром. Вони йшли галасливою юрбою. Ватагував солтисів синок Стасик. Хлопчаки голосно нахвалялися провчити «хлопське бидло». Наша з'ява була така несподівана, що паничі поприростали до зеленого морогу дорогими чоботятами. Розпочалася рукопашна. Я помчав в атаку з ручкою, яку використав замість списа, й поранив Стасикові брову. На біду, перо виявилось заржавілим. Солтисів син потрапив до лікарні. Батькові моєму «геройський» синів вчинок коштував шістдесят злотих — три центнери пшениці. Про те, як тато «нагородив» мене, розповідати не хочеться. Зі школи мене вигнали, і з учня третього класу я враз перетворився на пастушка. Дві корови, кінь, отарка овець... Мої батьки мали шмат неугіддя, на тому пасовиську і випасав свій гурт.

Всього наша родина мала десять моргів поля. Орної землі заледве вистачало на власні потреби. Щоб обробити її, спрягалися з сусідом, він також мав одну коняку. Наша родина, як і більшість горян, жила зі скотарства. Худобу водили на продаж до Яблунова.

Пастухування перервав колишній командант Гуцульського куреня УГА Гриць Голінський, який доводився мені стрийком. Січовий стрілець своїм авторитетом зумів поновити малого вигнанця в школі. Правда, я й надалі не збирався давати спуску пи-

хатим польським паничам. Проте в бійках остерігався, щоб не покалічити котрогось із них. Відповідна частина тіла ще довго пам'ятала тверду татову руку.

Гриць Голинський народився 9 березня 1895 року у Вижньому Березові. Після Коломийської гімназії закінчив старшинську школу в австро-угорській армії. Від 1914 року — старшина УСС. У липні 1917 підпоручник Голинський призначений командиром Гуцульської сотні, яка веде бої з військами Керенського. Через рік сотня побувала й на Наддніпрянщині, де поручника Голинського австрійці ледь не розстріляли за відмову проводити каральні операції проти селян. У жовтні 1918 року сотню передислокували до Чернівців.

У бою з поляками за Львів Голинський поранений. Лікуватись не мав часу, бо вже наприкінці листопада організовує в Коломії Гуцульський курінь, який воює в складі бригади УСС, а з початку 1919 року — в УГА.

Під Одесою хворий на тиф Гриць Голинський потрапив до російського полону, звідки, одужавши, втік. Закінчив філософський факультет Українського Вільного університету в Празі і 1927 року повернувся в рідні Карпати. Постійно переслідується польською владою, потрапляє перед Другою світовою війною до Берези Картузької.

Після приходу перших совітів Гриць Голинський працює у Микуличині надлісничим. А в березні сорок першого колишнього командира куреня заарештовують енкаведисти, щоби через три місяці розстріляти в Дем'янових Лазах.

У Вижньому Березові замешкувало й кілька жидівських родин. Частенько, пригадую, стара кляча тягала селом деренчливий віз — це міняйло пропонував різні дрібнички за старе ганчір'я. Корчми в селі не було. Поляки чомусь не селилися у Вижньому Березові, мабуть, усе-таки побоювалися нащадків березівської шляхти. У селі діяла потужна українська «Кооператива», читальня «Просвіти». На практиці втілювався клич «Свій до свого по своє». Жидівські гендлярі не витримали конкуренції з «Кооперативою» і поступово повийїжджали з села. Залишився тільки Гершко. Але він працював на землі. Бідолашного трудягу вивезли німецькі окупанти в сорок першому, більше про нього в селі не чули.

Культурним життям у Березові заправляв учитель Михайло Кузенко. Цей невтомний чоловік, родом із сусідніх Рунгурів, провадив велику й потрібну справу: керував хором, ставив вистави, писав сценарії до українських свят... «Безталанну», «Сватання на Гончарівці», «Назара Стодолю» знали чи не напам'ять і дорослі, і малі.

Чомусь так повелося, що товаришував я з хлопцями, старшими за себе. Мій близький приятель Василь Бодруг переважав мене у віці на кілька років. З розумним і допитливим юнаком легко працювалося в читальні «Просвіти». Василь свого часу зблизився з Петром Королюком, який довший час побув у Франції і набрався там, як Сірко бліх, комуністичних ідей. Тим заразився й мій старший приятель. Розпочав і мене підгодовувати французько-російською більшовицькою мішаниною. Проте я відхрещувався від чужих ідей. Натомість переконував Василя в протилежному. Переконати допомогли самі червонозоряні носії облудних ідей, що пригуркотили в наші гори на танках «золотого вересня» тридцять дев'ятого.

Непогамовна юнацька цікавість погнала нас пішо з Березова аж до Коломиї. Страх як кортіло глянути на «визволителів». Зустрілися з кількома солдатами, що снували між танками побіля ринку. Національності їхньої ми з Василем визначити не могли. Були русяві, були чорняві, одні очі мали кольору неба, інші зирили на нас вуглинками з вузьких прорізів на плоскому обличчі. Бесідували поміж собою трохи зрозумілою

нам мовою. Закіптюжені, погано зодягнені, брудні солдати частенько посилали один другого в одне і те ж місце, не забуваючи при цьому згадати маму. Либонь, матерів вони вельми шанували...

Загалом вояки «найбагатшої й наймогутнішої» держави в світі справили на нас доволі-таки гнітюче враження. Але все та ж цікавість змусила нас слово за словом розговоритися з гамірливими пришельцями. Балакаємо про життя. Цікавимось, як у них і що в них. Відповіді стандартні. «У нас всьо єсть» або «у нас всево очень много». Як селянин, запитую, чи родить у їх краях картопля. «Аякже, ще й яка!» «А з чим їсте її, з маслом?» Солдат покліпав-покліпав та й швиденько випалив: «А вона в нас відразу з маслом родиться!» Дотумкали ми з Василем з тих коротеньких бесід, що бідачиськи-солдати за велике благо суху картоплю мають. Яке ще там масло... А ще докумекали своїми незабур'яними мізками, що бояться казати правду солдати країни рад. Ой, бояться. Жахливий тридцять сьомий ще довго наганятиме і їм ляку, і дітям їхнім...

Від того дня Василь Бодруг став переконаним антибільшовиком.

Я провчився кілька місяців у шостому класі, як раптово помер батько. Застудився, дістав запалення легенів. За кілька днів я став напівсиротою. А за два роки мама віддалася за старого сільського парубка Скільського. З часом у них знайшлася дочка. Вітчим ставився до мене добре, лише не схвалював мого навчання. В його розумінні я мусив стати господарем. «З науки хліба не їстимеш», — казав.

Тридцять дев'ятого пішов я до вечірньої школи в Середньому Березові. Стояла посеред села, де нині церква. Директорував у школі Іван Кузич з Нижнього Березова. Школою опікувався за перших більшовиків і за німців. Других більшовиків уже не дочікувався, емігрував на Захід. На чужині й помер. В еміграції Кузич написав книжку «Березівська шляхта на тлі української історії». Вчителювали в школі здебільшого прислані зі Східної України педагоги, вчителям-галичанам совіти не вельми довіряли. Української літератури нас навчала Ганна Зубкова, математики — Опарена, суспільні дисципліни читала Соколянська. Вони добре ладили з учнями. Гуцульські діти відповідали педагогам взаємністю. Учителі мешкали неподалік школи. За німецької окупації в Березові вчителювала якийсь час Галина Грабець, рятувалася в гірському селі від переслідування нацистів. Одного разу вчительку провідав чоловік. Мені пощастило побачити його, правда, мимохідь. Тоді я не знав, що енергійний чорнявий молодик — легендарний полковник Батько.

Полковник Батько — Омелян Грабець народився 1 серпня 1911 року в Новому Селі на Любачівщині. В Перемишлянській гімназії став членом УВО, а також був одним із провідників «Пласту». Незабаром вступає до ОУН і отримує псевдо Вовк. У тридцять п'ятому в'язень Берези Картузької, де важко травмований.

Грабець очолював у Львові Українське студентське спортивне товариство, тримав в обороні українські установи Львова від польських шовіністичних банд. Перед Другою світовою війною потрапив до сумнозвісних «Бригідок».

З вибухом війни Грабець займає відповідальні пости в ОУН: член Головного військового штабу ОУН, командир Головного військового осередку... Якийсь час за дорученням проводу навіть був комендантом Рівного, де успішно влаштовував втечу із концтаборів радянських військовополонених. За таку діяльність німці, звичайно, по голові не гладили, тому змушений був зійти в підпілля. Зібрав добре вишколений і озброєний загін і воює з німцями на Вінничині.

Восени 1943 року полковник Батько призначений командиром групи «УПА-Південь», яка зводить переможні бої з німецькими окупантами на Рівненщині, Вінничині, Тернопіллі. Бездоганне володіння німецькою мовою допомагає Грабцеві виходити зі скрутних ситуацій.

Свій останній бій мужній повстанський командир мав з енкаведистами 10 червня 1944 року біля Микуленець Літинського району Вінничини. Даючи змогу друзям відійти, поливав більшовиків скорострільним вогнем до останнього набою.

Побратимам по зброї полковник Батько запам'ятався високим, струнким, кучерявим брюнетом з гарними вусами, з проникливим поглядом усміхнених очей, завжди акуратний, в добре припасованому старшинському однострої. На грудях незмінний автомат ППШ, парабелум і гранати-«лимонки» на офіцерському поясі...

Перші совіти великих змін у наші села не принесли. Щоправда, у багатьох змінилася про них думка, коли ближче зіткнулися з тими нечупарами. Сусід-пенсіонер передплачував до приходу більшовиків газету «Народна справа». Читали її недільними вечорами гуртом. Писалося про голод в Україні. Справжній жах наводили світлини живих кістяків. На мене дуже вплинуло почуте, що матері їли з голоду власних дітей. Багато хто намагався не вірити газетним публікаціям. Чимало наших людей перебувало під час Першої світової війни в російському полоні на Східній Україні, вони захоплено розповідали про багаті чорноземи в Україні. «Не можуть там люди голодувати, куме. Тим паче помирати з голоду. Це щось не те, бігме, не те». Хто міг собі тоді уявити, що в таких багатих краях працюючих людей можна довести до людодства. Нам, європейцям, важко було зрозуміти азійську натуру москалів, які ще від часів синовбивці Івана Грозного з людьми не рахувалися. Людина в них — ніщо.

У тридцять дев'ятому головою сільради призначили комуніста Петра Королюка. На сільському вічі новоспечений війт проголосив: «Товариші! Нарешті наступив час, якого ми з нетерпінням очікували понад двадцять років. Бідного! Тебе не будуть більше куркулі годувати гнилим салом». Більшовики порозганяли українські товариства, заборонили «Кооперативу». Біда наступила чорна. Селяни гірко сміялися: «Добре казав Королюк, нема більше гнилого сала. Ніякого немає».

Королюк «розкуркулив» до цурки двох заможних господарів — Миколу Варварекового у Вижньому Березові та Дмитра Голинського в Середньому Березові. Поцупив собі багато газдівського майна. Товаришам перепала лише маленька дешиця. Вони не забарилися продати його вищим партійним керівникам, і голову з ганьбою витурили з посади. Люди його відцуралися, і більшовики не прихистили. З приходом німців невдаха-голова щез із села. Але ще до того віїтівське крісло посів Антон Вайнер, теж комуніст, колишній стрілець ЧУГА. Людиною виявився совісною і доброю, завчасу повідомляв людей про вивезення на Сибір. З району дали йому наказ подати для вивезення в Сибір двадцять «куркульських» родин. Відмовив, що в селі немає куркулів, село бідне. Відповідь з району не забарилася: «Єслі нет, нада сделать».

Заможніші газди стали сушити сухарі. Загроза вивезення на Сибір повисла над кожним працюючим селянином. Бідніші також дриготіли в постійному страхі. Організували цілодобову охорону села. При з'яві більшовиків вартові чимдуж гамселили на сполох у дзвінку рейку. Сигнал передавався далі, як за часів татарських людоловів. Селяни хутко рятувалися від зажерливих енкаведистів утечею в ліси.

Проте пощастило не всім. Більшовики нагрянули зненацька посеред глибокої ночі. Кілька родин із Середнього Березова попрощалося з рідними Карпатами, їх чекали холодні сибіри. Ні благання, ні сльози дітей анічогісінько не допомагали.

Сорокового року оунівці здійснили в Середньому Березові атентат на більшовицьких верховодів. Авто з енкаведистами, що потрапило до засідки, розбили вщент. Підпільники відбулись одним пораненим, енкаведистська куля зачепила Мирослава Сулятицького. Після цього москалі вже остерігалися потикатись в село.

Культурне життя в підбільшовицьких селах захиріло геть. Нова влада пробувала силою організувати в клубах вистави чи концерти, але потуги більшовиків зводилися нанівець. Сільські читальні перестали функціонувати. Пришельці розігнали, як націоналістичний, лещетарський клуб. Ним керував досі Макойда.

У сімнадцять років я вступив до юнацької сітки ОУН. Декалог українського націоналіста став відтоді дороговказом на все життя. До організації залучив мене шкільний приятель Михайло Негрич, який доводився небожем районному провідникові Дмитрові Негричу, що мав сільське прізвище Бурків. Втім, про керівника організації я тоді нічогісінько не знав. Згодом до нас долучився Василь Семенів, з яким уже я провів підготовчу роботу. Поза своєю трійкою ми з Василем нікого не знали. Займалися здебільшого розповсюдженням літератури серед людей. Через наші руки пройшло немало брошур про ОУН. Я багато читав про УВО, ОУН, знав провідників цих організацій. Закарбувалася в пам'яті невеличка книжечка, де йшлося про чистку в лавах ОУН. Зміст її вразив надзвичайно. Ніяк не міг зрозуміти, кому потрібні міжусобиці й чвари.

Перше відповідальне практичне завдання, як член ОУН, я отримав під час навчання в архітектурному технікумі в Коломиї. Треба було розжитися набірною касою — свинцевими літерами для підпільної друкарні. На той час я вже був провідником юнацької сітки ОУН промислової школи, розміщеної неподалік технікуму. В ній готували ковалів, столярів, теслів, електриків, годинників, токарів... Юнацьку організацію в школі я створив за наказом Славка Іванишина. «Трійками» були охоплені всі відділи, в деяких було навіть по кілька «звен».

Нам вдалося зійтися з молодим працівником друкарні. Від хлопця детально довідався про всі ходи-виходи, знав, де і в чому шрифти. Операцію проговорили в деталях, власноруч виготовили ключ за зліпком. На справу вибралися трохи за північ. Задвірками, оминаючи німецькі патрулі, пробралися до друкарні. Через якусь мить уже були в її темній утробі. Касу відшукали відразу ж, гарячково нагребли повнісінькі валізи свинцевих літер. Гнані страхом, повитягували важкезні пакунки на вулицю. Аж там виявилось, що не можемо такий тягар нести. І сьогодні дивуюсь, як ми їх тоді дотягли. На випадок зустрічі з німцями в мене за поясом стримів дев'ятиміметровий американський наган. Хоч і з єдиним набоем, зброя додавала нашій компанії впевненості. Правда, з гітлерівцями ми тієї ночі не зіткнулися, хоча до моєї квартири приволіклись аж над ранок. За мешкував я в родині коломийських поляків. Люди були непогані, за помешкання брали харчами, бо грошей у мене не було.

Бойове хрещення разом зі мною пройшли Петро Туліка з Вербіжа біля Коломиї, Юрко Голинський та Іван Масевич із Вербівців на Городенківщині. Імені четвертого хлопця вже не згадаю. Про виконання наказу доповів своєму провідникові Іваницькому. Наступного дня до моєї квартири пригуркотів возом сорокарічний селянин, назвав кличку. Без зайвих розмов хутко повантажили валізи. Підпільник притрусив багаж конюшиною, кивнув на прощання головою і вийшов на пару гнідих.

Фашисти, що припхалися на зміну більшовикам, якщо чимось і відрізнялися від попередніх окупантів, то тільки не ставленням до українців. Кого не встигли знищити совіти, домордовували гітлерівці. Своє справжнє коричневе нутро нацисти показали після проголошення у Львові 30 червня 1941 року Української Самостійної Соборної Держави. Криваві репресії заповнили західні терени. Гестапо вдень і вночі виловлювало членів Організації Українських Націоналістів. За кожного вбитого німецького солдата десяткували цілі села. Гестапівці послуговувалися списками членів ОУН, які їм передали агенти НКВД та польської дифензиви. Тому винищували найсвідоміших українців. Гинув цвіт української нації. Так було завжди. Так було і в лиховісні часи нацистського засилля.

Студентом архітектурного технікуму в Коломиї я став з легкої руки Івана Кузича, директора Березівської вечірньої школи. За фахом математик, директор зорганізував усіх учителів на підготовку найкращих учнів. Німецьку й латинську мови викладав чудовий педагог Юліан Ковалів. Багато допомагала сільським школярам учителька зі Східної України Катерина Воробйова. Навчала дітей і за німців. За других більшовиків зустрів Воробйову в Стопчатові, що неподалік Яблунова. Вчителювала там. Була одружена, мала двійко дітей. Мене впізнала, хоча був в уніформі, зі зброєю і значно доросліший. Подальшої долі вчительки не знаю. До технікуму вступили і Василь Ґеник, Петро Ґеник, Марія Косович. Декілька моїх краян стали студентами технічної школи у Львові, де директорував колишній сотник Калина.

Про технікум у мене залишилися щонайкращі спомини. Зорганізував навчальний заклад і керував ним інженер Фляк. Директор зі всіх сил відстоював перед німецькою владою своїх вихованців, жодного учня не віддав до «баудінсту». Фляк очолював ще і сусідню промислову школу. Якийсь час викладав у нас креслення, аж поки його не замінив на викладацькій роботі інженер Кішакевич, високий, стрункий чоловік. Директор Фляк був надзвичайним педантом. Зодягався в чорний костюм і білу сорочку, носив краватку. Завжди свіжий, виголений, підтягнутий. Мав вигляд бравого генерала.

Малювання викладав відомий маляр Кейван, високого зросту, худорлявий. Предмет свій знав досконало, на тему мистецтва міг говорити годинами. Якимось дав учням намалювати портрет. Я від старання аж упрів. А він подивився уважно на роботу й каже: «Непогано. Але ти зробив трафарет, а не портрет. Бачиш, ззаду повітря немає».

Було Іванові Кейванові років за тридцять. Син столяра з Карлівки на Снятинщині закінчив Коломийську гімназію. Подальшу освіту здобував у Краківській та Варшавській академіях мистецтв. У тридцятих роках талановитий художник розробив проекти грошей для майбутньої Української держави. У її побудову свято вірив, за це двічі відсидів у львівських «Бригідках». За Польщі встиг побувати й у варшавській, і в коломийській в'язницях. Перші совіти змушували автора портретів Василя Стефаника, Марка Черемшини, Маркіяна Шашкевича, Тараса Шевченка малювати портрети «вождів». Проте навіть виконаний портрет Сталіна рятував мало. Випускника двох академій, знавця десятка іноземних мов енкаведистські неукі піддавали принизливій процедурі. Мусив щопонеділка відмічатися в районному НКВД у Снятині. Останні два тижні перебування «визволителів» у рідних краях мусив переховуватися, бо смерть ходила за ним назирці. Прийшлим «рятівникам Європи» також не до шмиги була Кейванова мистецька діяльність, гестапівці запроторили маляра до в'язниці в Коломиї. Якимось викрутився. Вчителював у технікумі та гімназії. У березні 1944 року Іван Кейван разом з дружиною Марією подався на Захід. До 1947 року перебував у таборах для

переміщених осіб у Німеччині, опісля з родиною виїхав до Канади. Мешкали в Едмонтоні. 17 вересня 1991 року Іван Кейван помер. По ньому залишилася багата творча спадщина і добра пам'ять людей.

Хімії нас навчав Міхняк, спокійний, добродушний чоловік. Антон Гошуватюк викладав математику, частенько заводив зі мною, мов з дорослим, розмови. Вельми дивувався йому той факт, що хвалені «доблесні вояки фюрера», під чиїм чоботом стогнала вся Європа, втікають, мов останні ганчірники, від засмальцьованих більшовиків. Обидва не емігрували. З приходом других совітів працювали в школі. У Міхняка квартирували дві дівчини з мого села, вони приносили з багатої вчительової бібліотеки книжки. Таким чином, перебуваючи в УПА, я прочитав епопею Богдана Лепкого «Мазепа». Якимось дивом учитель зумів те багатство зберегти. Щосуботи передавав дівчатам по книжці для мене. Ризикував неймовірно. За твори Лепкого міг загіршити до Сибіру на довгі роки.

Технічний рисунок у технікумі викладав Дорош. Значно пізніше я довідався, що скромний учитель був районним провідником ОУН.

Найвизначнішою постаттю в технікумі був, безперечно, Микола Матіїв-Мельник. Відомий письменник, старшина УСС і УГА. Поводив себе як справжній військовий, дисципліну серед нас тримав залізну. Лінивим учням постійно твердив: «Я калік з-під своїх рук у світ випускати не буду зі школи. Прийшов до науки — вчився. Батьки на тебе витрачають гроші, дають тобі торбу з хлібом, аби ти вчився, щоб були з тебе люди, а ти... Або вчився, або йди додому й крути бикам хвости». Викладав українську мову й літературу, німецьку. Предмети його учні слухали уважніше, аніж казання священика в церкві. Ерудицію Матіїв-Мельник мав надзвичайну. Казали, що навчався в трьох університетах — Львівському, Чернівецькому, Віденському. Студіював філософію і музику. Перед тим закінчив Коломийську гімназію. Матіїв-Мельник чудово співав, віртуозно грав на скрипці, вміло керував хором. Без запинки відповідав нам, учням, на кожне запитання з будь-якого предмету, відповіді давав глибокі й вичерпні. Невисокий на зріст, колишній січовий стрілець впливав на нас магічно. На його уроках навіть найвертлявіший учень дихав через раз. У бездонних учительових очах, здавалося, заховається увесь світ, всі його незбагненні таємниці та знання.

Перед приходом других совітів сорок четвертого року письменникові з дружиною та двома дітьми вдається виїхати до Австрії. Влітку 1947 вони перебираються до США. Через три місяці трапилося непоправне. Микола Матіїв-Мельник у п'ятдесятисемирічному віці помирає.

З Миколою Матіївим-Мельником у мене стався один конфуз. Але про все за порядком. Мельниківська ОУН оголосила набір до дивізії СС «Галичина». Бандерівці не вступали до дивізії. З нашого технікуму директор Фляк також не віддав жодного учня. Але, тим не менше, хлопців до дивізії в Коломиї було набрано. Влаштували навіть бал на честь «дивізійників». Чомусь так трапилося, що на бал запросили мене та Василя Ґеника. В технікумі навчалася лише троє дівчат. Запам'яталися Марія Косович з Нижнього Березова та Параска Грицюк з Вікна, що на Городенківщині. Тому на бал запросили дівчат з кравецької школи, гімназії, торговельної школи. Бал видався просто казковим. Постійно грав оркестр, молодь кружляла в танці, вчителі сиділи й спостерігали. Я не пропустив жодного танцю, немов відчував, що незабаром буде не до гулянь. Бал відшумів. А вранці — до школи.

Перший урок мав Матіїв-Мельник. Викликає мене першого. Ми саме вивчали відмінювання іменників у німецькій мові. *«Das Substantiv hat drei Deklinatione — die*

starke Deklination, die schwache Deklination, die weibliche Deklination. Die starke Deklination hat...»

«Іменник має три відміни — сильну, слабку і жіночу. Сильна відміна має...» — випалив я скоромовкою. А ось, що «*hat*», тобто має, та сильна відміна, я геть чисто забув. Стояв, мов зварений рак, перед учителем і вишукував очима дірки в підлозі. Такого зі мною в технікумі ще не траплялося.

Ну «*hat*», а далі що? — Мельник.

Я завстидався ще більше, ніколи ніхто мене не габав за навчання. Не було причини.

Учитель суворо так подивився на мене й каже: «Ти, Грицю! Ти дурний, як каламар. Я бачив, учора ти добре дівкою обертав у танці. Сьогодні відповідаєш, як би-с босий по стерні йшов. Сідай. Ти не знаєш, двійка тобі!»

Епізод цей залишив у пам'яті глибоку зарубку. Більше я не ходив на чужі бали.

Котрийсь учень, здається, Василь Неміш із Чернятина біля Городенки, захотів підмогти Мельникові харчами. Але вручати масло «панові професорові» посоромився, щоб той не розтлумачив якимось не так. Тихенько запхав невеликий пакунок до вчителівської теки з підручниками й зошитами. Він того не завважив, пішов собі з повною текою додому. Стояла спека, масло розтопилося, заплямало все, що було в теці з паперів, та ще й штани вчителів. Наступного дня Матіїв-Мельник переступив поріг класу грозивий. Як розмахнув текою, то промаслені папірці лишень зашурхотіли над нашими пониклими головами. Лаяв нас, на чому світ стоїть. «Маю одні штани, і ті заплямив!» Такого лютого ми його ні до, ні після того трафунку не бачили.

Наприкінці сорок третього навчання в технікумі довелося перервати. Я потрапив у Карпати до табору Української Народної Самооборони, що незабаром переросла в Галичині в Українську Повстанську Армію.

Зелено-золотою крисанею ліс тягнувся до сонця, що покликувало вечір із-за гори. Осінь вляглася в стоги запашного сіна. Чарівного жовтневого вечора я, Кривоніс, правцював до куреня Липея. Табір на суміжжі Космача й Микуличина зустрів вилиском ватр і збудженим гамором. Стрільці торжествували першу перемогу над німцями.

Організація куреня розпочалася в червні сорок третього. Космацькі хати підперли небеса запашними димами. П'яний від росів ранок зеленим пошумом листя вітав прибульців у військовій формі, зі зброєю через плече. Станичний славного гуцульського села Солідний з-під долоні видивлявся на вояків, що саме перекрочили змійкуватий струмок. Оперед прошкував Богун, за ним — Меч, Шабля, Буревій, Чумак. За декілька днів метикуватий станичний давав притулок у рідному селі ще десяткові бойовиків ОУН, яких припровадив у гори ройовий Скуба. Хлопцям руки свербіли стати до змагу з ворогом, тому часу не гаяли надаремно. Хутко зорганізувалася чота, командиром став Богун. Охитники жваво зголошувалися до невеликого табору Української Народної Самооборони. Гірські села відряджали найкращих легінів.

Новостворений відділ передислокувався в микуличинський ліс і став зародком першого табору старшинської школи «Чорні чорти». З усіх усюд сюди стікалися скеровані підпіллям ОУН новобранці. Невдовзі було сформовано три сотні. Липей — Дмитро Рачок із Закарпаття очолив сотню вишкільників, він же став командиром куреня. Козак привів «будівельну» сотню з Товмаччини. Його стрільці мали вже добрий вишкіл, тому займалися облаштуванням табору. Звідси й назва сотні. Ще була сотня з кримських татар, калмиків та представників багатьох кавказьких народів, що повтіка-

ли від німців. Командував нею високий стрункий чорнявий красень з блискучими очима. Псевдо кавказця вже не згадаю. До формування куреня доклали рук Солідний, станичний Вижного Березова Голуб, станичний Микуличина Гонта. Душею і рушієм усіх справ був районний провідник ОУН Орел.

Розпочався інтенсивний вишкіл. Німцям, вочевидь, була не до шмиги бурхлива діяльність оунівців у гірському таборі. Одного дня стійкові залярмували: з трьох напрямків — від Микуличина, Космача й Вижного Березова — на табір сунула німецька навала. Курінний Липей чітко віддавав накази. Сотня Козака організовано зайняла оборону з космацького боку. Вишкільна сотня готова була зустріти вогнем німців, які рухалися до табору з Микуличина. Курсанти з бойових позицій спокійно спостерігали за метушливими постатями в мишачих уніформах. З ворогом зустрічалися чоло до чола не вперше. Не минуло й трьох тижнів, як рій Чумака з чоти Скуби здійснив вдалу операцію. Раптовим наскоком стрільці розгромили мадярський гарнізон у Татарові. Без жертв, осідлавши плечі трофейною зброєю, окрилені перемогою, українські вояки поверталися до табору.

Першим пішов у наступ відділ німців із космацького напрямку. Прожерливі дула автоматів у руках чужинецьких вояків вишукували собі здобич у густих чагарях. Після гаркавих слів команди довгі черги розшматували прозору гірську тишу. Стрільці міцно стискали у руках розбезпечену зброю, але сотенний Козак команди стріляти не подавав. Волів підпустити німців ближче. За помахом правиці сотенного на атакуючих вдарив шквал вогню. Пригощення фашистам прийшлося не до смаку. Вбиті навечно залишилися в неприступних для ворога Карпатах. Живі сірими зайцями рятувалися від свинцевої смерті поміж смерековими стовбурами. У величезній паніці, втратили ж бо командира батальйону, недобиті німецькі вояки втікали на Космач. Повстанці переслідували їх недовго. До табору вже підсувався ворог з микуличинського напрямку.

Сотня Козака знову зайняла оборону. Липей тим часом приймає дотепне й відчайдушне рішення. Маскує свою сотню в густому лісі і пропускає німців до табору. Німаки тирлувалися, мов жебраки по рукодавщину. Як тільки останній ворожий солдат проминув повстанську засідку, сотенний дає команду: «Вогонь!» Заскочені зненацька з тилу німці заметалися, наче дідьки в пеклі. Затиснутим між двома сотнями, їм не залишалось нічого іншого, як виносити ноги. Втекти вдалося небагатьом. Повстанські кулі наздоганяли найпрудкіших. Багато вояків «доблесного фюрера» Адольфа Шікльгрубера знайшли того дня свою безславну кончину в українських Карпатах.

Третій відділ німців, що хутко виступав із Вижного Березова, ще поспішніше завернув геть на Космач. Почували себе, мабуть, не найзатишніше в безпосередній близькості від повстанців. Смерть одноплемінників не надихала чужоземних солдатів на подвиг. Хоча переслідувати їх уже ніхто не збирався. Стрільці були втомлені боєм.

Вишкільний табір повернувся до звичного ритму життя. Щоденно старшинська школа поповнювалася курсантами. Приходили хлопці навіть з віддалених районів. Напружене навчання проводилося цілодобово. Особливо виснажували нічні заняття.

Розмірений ритм життя старшинської школи перервався наприкінці жовтня 1943 року. Німці мали добрячий храп на повстанців і не збиралися так просто спускати їм з рук ганебний розгром у лісі між Космачем і Микуличиним. Величезною силою з чотирьох керунків посунули на вишкільний табір. Напхом напхані озброєними вояками вантажівки гуркотіли гірськими дорогами з Космача, Вижного Березова, Микуличина і Жаб'я. Намагалися взяти повстанців у смертельне кільце.

Курінний Липей швидко зорієнтувався в загрозовій ситуації. За його наказом стрільці без зайвої метушні покинули табір. Німці знайшли повстанське пристанище: порожнє і безлюдне. Курінь відмарширував на Волову біля Кривого Поля. Ішли знаними тільки повстанським зв'язковим пішниками. Дві доби таборували в лісі, опісля подалися на Космач. У присілку Завоєли біля підніжжя гори Грегит заквартирували в хатах. Стрільці відпочивали. Командири про щось радились. За три дні оголосили наказ: відібраним стрільцям направитися додому. Були то здебільшого молоденькі хлопці, безвусі юнаки, що могли не витримати великих фізичних навантажень. Провідники не бажали губити молодий цвіт, адже з озлобленими невдачами німцями ставало не до забави. Вони споряджали в гори каральні експедиції. З нацистами треба було воювати, мусилося здійснювати виснажливі переходи горами, постійно маневрувати, відриватися від ворога або ж наздоганяти його. Молоді, недостатньо вишколені хлопці хоч і мали юнацький запал, до важкої військової справи поки що не надавались. За рік-два з них будуть добрячі вояки. Але мусять ще гартувати тіло й дух.

Відсіяні хлопці невеликими групами відправлялися зв'язками в рідні терени. Ті, що залишилися, відмарширували на Вижній Березів. Заквартирували під горою Ріг на західній околиці села. За три дні переполовинений курінь поминув Середній Березів і подався на Чорний Потік. У селі відбувся остаточний розподіл стрільців. Основний відділ на чолі з Козаком, бо Липея перевели кудись на Львівщину (загинув там 1944 року), подався в Чорний ліс. Чота Скуби завершила на Космач. З неї Скуба організував сотню і вишколив її до весни сорок четвертого року. До групи Скуби потрапив і я. Правда, довго в ній не пробув. Районний провідник Орел і командир Скуба скерували мене до Коломиї для розвідувальної роботи і зв'язку. Адже я володів трохи німецькою і був учнем технікуму. Поновився в технікумі, щоб окупаційна німецька влада нічого не запідозрила. Технікум служив мені надійним прикриттям від всюдисущого гестапо.

Перед приходом Червоної армії, на початку березня 1944 року, студентам випускних груп порадили податися до Львова для складання випускних іспитів. Більшовиків там іще не було. Багато випускників скористалося тією порадою. Мені ж стелилася інша дорога. За наказом районного провідника теренової сітки ОУН Орла відбув до УПА.

З Орлом ми зв'язувалися ще напередодні Різдва сорок третього. Я тоді навіть не здогадувався про його підпільну діяльність. Він же про мене знав геть усе. Підійшов біля церкви після служби Божої й каже, що організації потрібні фінанси. Гроші можна заколядувати. Оскільки я співав у церковному хорі, то мусив організувати і хор колядників. Один гурт не справиться, бо у Вижньому Березові було на той час понад тисячу дворів. Тому вирішили створити два хори. Першим керував Михайло Кузенко із Рунгурів. Після закінчення вчительської семінарії він учителював у нашому селі, а також вів два сільські хори. Справу свою знав бездоганно.

Наказ провідника треба виконувати. Того ж вечора я пішов по сусідах. Невдовзі набрав близько сорока хлопців, дівчат, молодих чоловіків і жінок. Репетиції проводили у великій сільській хаті. За місяць освоїли вісім колядок. Колядували не вельми фахово, зате дуже голосно. Було чути аж на віддалені кутки села. Особливо старався один височенький чоловік. Голос мав, як у молодого тура. Наш хор заколядував більше, аніж «професіонали». Організація отримала такі потрібні гроші.

Районний провідник Орел — Михайло Васкул з Вижнього Березова загинув героїськи в лютому п'ятдесятого року в лісі Тирсянка.

ГАРТУЄТЬСЯ НЕ ТІЛЬКИ СТАЛЬ

*Не хочемо ні слави, ні заплати,
Заплатою нам розкіш боротьби,
Солодше нам у бою умирати,
Як жити в путах, мов німі раби.*

Олександр Олесь

З юних літ я мав псевдо Кривоніс. Не змінював його, більшовикам про мене і так було відомо. В сотню подалися разом із Петром Геником із Середнього Березова. На Текучу із Вижнього Березова нас провела Анна Урбанович. Звідти зв'язкова допровадила на Акрешору. А там уже до Космача рукою подати.

День, якого очікував з нетерпінням, наступив. Я — в УПА. Табір розташовано в Завоєлах. На південний захід від Космача височить гора Грегит, під нею й облюбували місце повстанські командири. Партизанське пристанище мало вигляд тимчасового, повстанці не збиралися відсиджуватись у лісах. Підніжжям гори снував озброєний люд в уніформах усіх держав — мадярській, радянській, німецькій, польській, румунській, італійській, чеській... Остання нагадувала американську, у них солдатська форма відрізнялася від генеральської лише погонами. Один матеріал, однаковий покрій.

Прийняв нас сотенний Скуба. Високий, стрункий, енергійний старшина. Після короткої бесіди нас із Петром приділили до чоти Маніва. Чотовий не поступався Скубі зростом, але був кремезний і чорнявий. Нам дали повечеряти, звели з ройовим. Ним виявився Ложка, середнього зросту чорнявий буковинець.

1968 року над Ложкою відбувся в Космачі «відкритий» судовий процес. Хтось доніс владі, що рій Ложки ліквідовував свого часу більшовицький десант. Тоді партизани захопили й роззброїли чималу групу совітських розвідників. До Космача позганяли людей чи не з цілого Косівського району. Ложку змусили привселюдно покаятися. Колишній ройовий дав себе обдурити, бо надіявся, що його помилують за осуд націоналізму. Назвав себе і друзів злочинцями. Але його там-таки, в Космачі, засудили до найвищої міри. Невдовзі й розстріляли.

Спали стрільці в благодійних колибах, накритих гілками смереки. Біля колиб цілу ніч горіли ватри. Військова муштра давалася легко. Фізичних труднощів я не боявся, бо призвичаєний до них змалечку. Військові знання молоді стрільці вбирали, мов губка воду. За якийсь тиждень я вже розбирав, чистив, складав кулемети різних систем. Поступово оволодів усіма наявними в таборі видами зброї. Сотня мала на озброєнні австрійські кріси системи Мінліхера, німецькі кулемети Шварцльозе та МГ-42, російські гвинтівки Мосіна, німецькі карабіни «маузер», радянські автомати ППШ і кулемети «максим». Була зброя чеська, польська, мадярська... Навіть японський карабін звідкілясь затесався. Калібр 7,65 міліметра. Була й сотня набоїв до нього. Короткий, делікатний, з гладенькою кольбою, цівка ствола з нержавійки. Кожен вид зброї характеризував державу-виготовлювача. Німецький «маузер», хоча й був трохи примхливий, служив довго, бо виготовлений з доброї сталі. Російські карабіни були невибагливі й надійні в бою, не боялися ні морозу, ані води, проте стволи швидко розкаліброву-

валися, втрачали прицільність і далекобійність. Ствол японського карабіна сяяв, мов щойно з заводу, не брала його жодна корозія. Новеньким виглядав навіть після тривалої стрільби й фінський автомат ППД, що відрізнявся від радянського ППШ обрізаною разом з кожухом цівкою. У ППШ кожух дещо виступав перед цівкою.

У таборі я зустрів односельця Василя Малковича. Псевдо мав Держак. Якось за дорученням командира провадив горами двох захоплених партизанами більшовицьких диверсантів. «Держав» їх неблизькою дорогою добре, тому й псевдо Василеві дісталося відповідне — Держак. Пізніше Малкович командував у моїй чоті роєм. Помалу роззнайомився зі стрільцями. Були хлопці з усіх усюд — і з польових районів, і з сусідніх областей, навіть з Волині. Випадкових людей не було. Вояки, як на підбір. Адже всі мали стати підстаршинами й старшинами УПА.

Сигнал чергового по табору «Рання зоря!» піднімав молодих стрільців на ноги. Молились, одягались, чистили взуття, приводили в порядок одяг. «Збірка на молитву!» «Отченаш» проводив черговий. «Збірка на ранній огляд!» Бунчужний перевіряє стрільців. Частенько навідувався сотенний. Рій за роєм, чоту за чотою, командири оглядають кожного стрільця. Тому черевик зашити, в того щось із обмундируванням... Після команди «Розхід!» снідали й приступали до занять.

Теоретичні заняття, скажімо, «Польова служба», сотня проводила в повному складі. Сотенний Скуба вів «Польову службу», «Сторожову службу», «Внутрішню службу». Мав вроджений талант педагога. Суть справи викладав просто й дохідливо. Заняття проводилися просто неба, таблицю вішали на смереку. Стрільці всідалися де прийдеться: на пенюк, камінь, «фашиння» — смерекове гілляччя. Папір, олівці вишкільники мали. Теренова організація забезпечувала всім необхідним для навчання. Скуба відзначався акуратністю й педантичністю. Над ліктем на лівому рукаві бездоганно випрасуваної гімнастерки мав відзнаку сотенного — латинську літеру «V». Курінний носив дві літери «VV», чотовий нашивав на рукав три поперечні стрічки, ройовий — дві, старший стрілець — одну стрічку.

Скубу любили й шанували всі стрільці за простоту й душевність, хоча був дуже суворий і вимогливий. Щирий, не ставив себе в побуті над стрільцями. На кожному кроці показував, що стрілець вартісніший за нього. І то не була гра чи поза, то був спосіб життя справжнього вояка. Військову справу Скуба знав досконало, того ж вимагав від підлеглих. Чотові його сотні також були добрими військовиками й самостійно проводили заняття зі стрільцями.

Від ройового до командира куреня за короткий термін піднявся Скуба. І то не було його межею. Кожен підстаршина, старшина УПА мав значний запас у своїй військовій підготовці, міг завжди підмінити вищого командира. Повстанська армія мала добрий провід. Практика боїв з численними ворогами показала, що підготовку вояки УПА мали ґрунтовну. Повстанці перемагали не числом, а вмінням. Як рідкісний виняток, можу назвати лише сотенного Цигана, через бездарні дії якого загинули стрільці. В Акрешорі зробив невміло засідку й загубив у бою з більшовиками двадцять сім стрільців. Хоча все мало статися навпаки, якби сотенний грамотно розставив стрільців. Більшовики після вдалого для себе бою безкарно повтікали. Цигана я бачив ще задовго до того фатального бою. Розмовляв з ним. Циган — Федір Децько з вигляду мав років двадцять сім, носив німецьку форму. Чорнявий, середнього зросту, кмітливий і освічений. Було вельми дивно, що він так некомпетентно повів себе в тому бою. Сотенному приписували ледь не зраду. Значно пізніше мені стало відомо, що боєм керував котрийсь

із чотових. Циган на той час кудись відлучився з сотні. Після розгрому сотні його перевели в теренову організацію, здається, на Снятинщину, там він, кажуть, і загинув.

Функції коменданта табору виконує все той же невтомний сотенний Скуба. Козак у таборі бував рідко. Він став командиром загону напровесні, коли на Жаб'ївщині організували свої сотні Недобитий, Боєвір і Перебийніс. Харчувалися ми доволі-таки посередньо, бо була воєнна скрута. З Городенки вдалось якимось чином привезти багато цукру. На сніданок і вечерю стрільці отримували по дві солодкі грудки до чаю та ячмінної кави. М'яса було доволі, хліба й картоплі — бідненько. Кожне село мало станицю. Станичні безперервно забезпечували УПА продуктами. Селяни ділились останнім, кожна ж родина мала в сотнях рідних. У «партизанку» йшли хлопці з усіх теренів. Хліб умудрялися привозити з рівнинних польових районів. Обози скрадалися поміж численні німецькі, мадярські, більшовицькі застави. Нерідко гинули і їздові, і стрільці охорони. Але хліб усе-таки надходив у гори. У Космачі спорудили велику піч для випікання хліба. Їжу стрільцям готували в містких казанах, у яких на полонині пастухи роблять будз. Кожен носив у наплечнику їдунку. Там же було все найнеобхідніше — ложка, бритва, зубна щітка... На кухню по їжу йшли чотою, роєм. Їли в колибах, де жили. Не один поки донесе до колиби, то й з'їсть дорогою. На брак апетиту ніхто не скаржився. Кришка їдунки слугувала повстанцеві за горня.

Зброю стрільцям видавали кому яку. Мені дісталася довжелезна «трюхлінійка». Освоїли кулемети. Було їх багато — радянські, німецькі, мадярські, чеські, навіть французький. Потрапив до нас, вочевидь, через Румунію, мав дуже малу скорострільність. На відміну від нього, німецький МГ-42 перерізає півметровий стовб, як пилою. Правда, для «партизанки» цей скоростріл не дуже придавався, бо «з'їдав» швидко набої.

З приходом зими чота Маніва перебралася до заможного космацького господаря Василя Сіреджука. Спали у великій хаті під бляхою. Вишкіл проводить Манів, майбутній командир куреня. Займаємося щоденно, окрім днів, коли стояли в бойовому поготівлі. Навколо ворог — німці, мадяри.

Мадярські вояки заповзялися грабувати карпатські села. Забирали в людей худобу, одягу, продукти... Поводили себе, як справжнісінькі наїзники, мусилося давати їм відсіч. Якось на Жаб'ївщині мадярський відділ після грабунків гнав у свою дивізію зо п'ять десятків голів худоби. Сотня Недобитого перехопила грабіжників і відбила награване. Мародери порозбігалися стрімголов хто куди. Люди тим часом позабирали своє добро, худобу. Наступного дня з розташування мадярської дивізії виступив добре озброєний батальйон — загарбники мали твердий намір покарати повстанців. Сотенний Недобитий чудово знав, з ким має справу, тому не дрімав після дрібної перемоги. Не дармували й стрільці його сотні, зробивши на гостей засідку. Та не там, де окупанти грабували мирний люд, а кілометрів з десять ближче до розташування дивізії, ледь не під самим носом у мадярських генералів. Мадяри аж ніяк не сподівалися на зустріч у тому місці. Заскоченим зненацька воякам не залишилося нічого іншого, як накивати п'ятами після короткого, але гарячого бою. На бойовищі залишилися вбиті, благали допомоги поранені. Понад сто мадярських солдатів потрапило в полон. Пораненим партизани надали допомогу, вбитих похоронили самі полонені. Карати їх ніхто не збирався, і вони потроху оговтувалися. Мадярських полонених «переобмундирували» в гуцульську ношу, яку оперативно пристарали підпільники з теренової сітки ОУН. Треба було бачити тих горе-вояків у ношених-переношених різноколірних гачах та потертих постолах. Декотрим довелося повзувати навіть розпаровані постоли.

Роззброєних мадярів стрільці великодушно нагодували й відвели в безпечне місце. Стрільці поводитися з полоненими досить миролюбно. Тим часом підоспіла ще сотня Боєвіра чи Перебийноса. Недобитий очікував більшої мадярської навали. Хлопці очевидці розповідали, що повстанці підготувалися ґрунтовно, запаслися набоями. Стрільці двох сотень зайняли дуже вигідне становище, надійно укріпилися. Настрій у вояків після двох перемог піднесений і бойовий. Серед них не було навіть жодного пораненого.

Мадяри не змусили себе довго очікувати. Проте здивували повстанців досі неймовірно жорстокі наїзники. Вовк перекинувся в овечку. Замість великої оружно́ї сили до повстанської засідки тріскотів і чмихав на крутіших підйомах мотоцикл. Над мотоциклістами високо здіймалося блискуче древко, на його кінці карпатський вітерець незлобливо тріпошив полотнище білого прапора. В мотоциклі їхали на мирні переговори мадярські старшини. Справа повернулася таким несподіваним боком, що обидва сотенні навіть розгубилися. Одна річ — стріляти в загарбника, що пре на тебе зі зброєю, а зовсім інша — вести з ним перетрактації. Хто візьме на себе відповідальність проводити від імені української сторони переговори з ворогом? Повноваження такі міг дати лише вищий провід. Тому Недобитий не пішов на переговори. Надрайонний провідник ОУН — ним тоді був, здається, Курява — теж не мав на те відповідних повноважень. Окружного провідника ОУН Сталю поблизу не було. Мадярів ввічливо попросили зачекати. Тим часом хутко зв'язалися з окружним проводом ОУН. Рішення прийняли таке: оскільки бойові дії відбуваються на терені Жаб'ївщини, то й переговори провести районного масштабу, локальні. Кому ж піти на переговори з мадярськими парламентарями? У терені на той час перебував полковник Кропива — Теодор Стефанович. Випусник Віденської військової академії, кавалерист. Вирішили делегувати на переговори саме його, оскільки мадярську сторону представляв старшина у ранзі полковника.

Цікаві деталі про полковника Кропиву розповів мені старий член ОУН і мій табірний приятель Пантелеймон Василевський.

Народився Теодор Стефанович 1885 року в Кутах над бурхливим Черемошем в родині греко-католицького священика. Змалечку Дорко ріс допитливим, здібним і дотепним, любив музику і співи, займався спортом. Батьківською стежею юнак не пішов, бо найбільшою його мрією було здобувати волю Україні. Саме ця благородна мрія привела красеня-легіня до кавалерійської школи та військової академії в столиці Австро-Угорської імперії, які він закінчив з відзнакою задовго до Першої світової війни.

Чин полковника УГА Стефанович отримав 1919 року. Після польського полону працював лісничим в Карпатах. За перших совітів та німецької окупації активно працював в оунівському підпіллі. Завдячуючи відмінному володінню німецькою мовою й дипломатичному хисту, врятував життя багатьом краянам. Карпатська земля горіла під ногами німецько-мадярських окупантів. Українські повстанці не давали спуску ворогові ні вдень, ні вночі. Досвідчений військовик розробляв для бойовиків статuti та інструкції, давав цінні поради з тактики ведення партизанських боїв. У сорок четвертому він, уже як полковник Кропива, очолив старшинську школу в Карпатах.

Виявляється, Панько Василевський юнаком знав легендарного українського борця Івана Піддубного, який часто заходив до них у місті Єйську в гості. Знаменитий «чемпіон чемпіонів» розповів якось за «юшкою» про своє знайомство у Відні з курсантом військової школи Тодосем Стефановичем із Гуцульщини. Захоплювався його знаннями історії України, чудовим голосом та неабиякими фізичною силою і спритністю. Вони тоді

міцно заприятелювали. Дорко часто твердив, що мусить добре опанувати військову науку, аби здобути волю неньці Україні.

Влітку сорок п'ятого хворий на тиф полковник Кропива потрапив до лап енкаведистів, у сорок шостому його розстріляли у львівській в'язниці.

Отож на переговори від відділів УПА на території Жаб'ївського району подався полковник Кропива. З ним відправився почет із кількох старшин УПА. Чотовий Шугай був серед вибраних. Він і розповів мені опісля про перебіг переговорів. Шугай, колишній учень Коломийської гімназії, непогано знав німецьку мову. Оскільки полковники спілкувалися поміж собою німецькою, то він усе чудово зрозумів. У процесі розмови мадярський полковник, чимось не вельми задоволений, підвищив трохи тон. А Кропива йому мовить спокійненько: «Коли син батька не слухається, то батько спускає йому штанята й різкою шмагає нижче спини. Тоді той уже пам'ятає батьківську науку». Мадярський достойник відразу ж зрозумів свою роль «сина».

Вимоги українська сторона поставила конкретні. Мадярські вояки більше не чіпають мирного населення, нічого не забирають у горян і не піднімають зброї супроти повстанців. Інакше не забариться відплатна дія. Мадяри мусять оплатити витрати українським воякам за ті дні, впродовж яких вони вичікували мадярських солдатів у засідках, повернути всі вистріляні повстанцями набої. Налічили таку кількість набоїв, що вистачить на все мадярське військо, ще й на німецьке зостанеться. А також мадярська сторона передає українській велику кількість харчів і стрілецької зброї. Тільки після цього повстанці повернуть полонених. Діватися мадярським командирам було нікуди, погодилися, поскрипівши від безсилої люті зубами, на проголошені полковником Кропивою вимоги.

Мадярський полковник по рації зв'язався зі своїм штабом. У якомусь часі з дивізії пригуркотіли вантажівки з продуктами, зброєю, набоями. Стрільці привели полонених солдатів. Полковник глянув почервонілими очима на своїх «бравих» вояків у сірачих, з яких вилазили голі плечі, і відвів погляд. Зморшкуватими щоками старого вояка горошинами покотилися сльози. Такого сорому полковник, мабуть, ще не переживав у своєму довгому вояцькому житті. Солдати тільки носами пошморгували і місили блаґенькими постоломи сніг. Полковник не зронив більше ні слова. Мадяри забралися собі поспіхом геть. Більше з ними на тому терені не було жодного конфлікту. Вийшло, як у тому прислів'ї: «Прости мене, моя мила, що ти мене била».

Командир чоти Манів добре давав собі раду з півсотнею курсантів. Майбутні підстаршини з великою повагою ставилися до свого енергійного, з доброю виправкою командира. Військовик він був чудовий. Одним з перших у сорок третьому організував побіля Космача відділ УНС. Вся сотня Скуби продовжувала квартирувати у лісі. Чота ж Маніва — на Буківці, плоскогір'ї між Космачем і Брусторами. Чотою легше було протриматись. Меншу кількість стрільців простіше прогодувати і вишколити. Чота постійно перебувала у повній бойовій готовності. Довкіл нишпорили німецькі й мадярські відділи. Час від часу вишкільники зводили з ними бої, правда, у випадку крайньої необхідності.

З Манівим у таборі знаходилась його дружина. Ділила з чоловіком злигодні повстанського життя. Якось жінка необережно повелася зі зброєю. Самовистріл забрав життя в подружки командира. Чотовий ходив пригнічений смертю дружини, хоча намагався не показувати на людях свого горя. Бадьорився, як міг.

Підстаршинський вишкіл близився до кінця. Думаю, що займалися ми за програмою, розробленою полковником Кропивою. Але то лише мої здогадки. Ні про місце знаходження, ні про дії військового штабу ніхто з нас, простих стрільців-курсантів, нічого, звичайно, відати не міг. Ми не знали навіть точного місця постою тих чот, які полишили, відокремившись від сотні Скуби. Конспірація. Основне наше завдання на той час було — вишкіл. Місце постою для чоти вибирали непримітне, зручне для швидкого й скритого відходу. Враховували те, що ворог безжально карав господарів, які давали прихисток повстанцям. Бої зводили поза населеними пунктами, бо німці вбивали селян, палили й плюндрували їхні господарки. Ворога вдавалося виявити в горах здалеку, навіть без далековида. Як мадяри, так і німці пересувалися вервечкою, стрілецьким рядом. Горами в воєнній обстановці маршовими колонами ніхто не ходив.

Карпатами нікало багато німецьких топографічних груп. Складали для чогось карти нашого краю. Одна з таких груп наваралася на повстанців. Того дня чотовий відіслав мене в якійсь справі в Космач до станичного Солідного. Дорогою натрапив на кількох стрільців з іншої чоти сотні Скуби. Кудись прямували в своїй потребі. Якийсь час нам було по дорозі. Я приєднався до озброєних хлопців. В гурті дорога коротша. На німців напоролися якимось зненацька. Недовго роздумуючи, сипнули по них свинцем. Кілька ворогів попадали поранені. Решта відразу ж здійняли догори руки. Як знавець німецької, я допитав їх. Пояснили, що вони топографи. Навіть ескізи карт на підтвердження показали. Солдатів ми роззброїли і відпустили. Чисельно переважали нас чи не втрое.

Дисципліна на вишколі була залізна. Без команди чи дозволу командира стрілець не мав права відлучатися нікуди ні на крок. Порухників практично не було, бо всі потрапили на вишкіл добровільно й свідомо дотримувались жорсткого розпорядку. Кожен готував себе до змагу в різношерстим ворогом. Окремі незначні проступки, звичайно, були. Адже всі ми живі люди, до того ж — молоді, що не скуштували ще багатьох принад життя. Втомлений стрілець, бувало, задрімає на стійці. Кара не забариться. У повному викладі, з важким наплечником, вистояти дві години. Суворо, але справедливо. Війна ж. Отримували курсанти і наряди поза чергою...

Великдень 1944 відсвяткували ще у підстаршинській школі. З Космача нанесли нам у табір пахучих пасок, інших великодніх свячених страв. Від їхнього запаху в зголоджених стрільців паморочилося в голові. До церкви ми не йшли і до села не потикалися. На долах зібралося повно мадярських і німецьких військ. Розслаблюватись не було права. Великдень відсвяткували, не розлучаючись зі зброєю. Вели безперервне спостереження за ворогом.

По святах повідомили про старшинську школу. Назвали ймовірних кандидатів. Окрім мене, на старшинський вишкіл мали відбутися Шугай та буковинець Левко.

Невдовзі зв'язковий припровадив нашу трійку до нового табору — гуцульської хати під горою Буківець. На обійсті тіснилося кілька stodol, шоп. У них могло вільно розміститися сорок стрільців. Спали в хаті, stodolі, на горищі.

В УПА на теренах Коломийщини й Буковини гостро відчувався брак старшин. Повстанська армія поповнювалася все новими й новими відділами. Молодих стрільців мусилося вишколювати. Старі старшини, попри свій досвід і гарт, вже не могли справлятися з таким огромом військової праці. Доконче потрібна була поміч. Тому окружний провід ОУН прийняв рішення заснувати старшинську школу «Грегіт». Набирали хлопців з відповідною освітою, аби змогли опанувати складну військову науку. Щоб освоїти в артилерії, скажімо, балістику, треба добре знати тригонометрію. Без середньої освіти

не справитися. Проте до освіти потрібен і відповідний характер. Адже курс військового училища необхідно було пройти за кілька місяців. Тому кандидатів на старшин підбирали вкрай ретельно. Відбирав їх районний провідник Орел. Кожному давав коротку, але змістовну характеристику.

Комендант старшинської школи — полковник Кропива. Старого вояка дуже любили як стрільці-курсанти, так і старшини-викладачі. Організатор надзвичайний. Виступав на відкритті вишколу, не втримався і зронив скупку сльозу. Я, молодий і гарячий, ніяк не міг збагнути, як це такий муровий вояк, загартований у боях і потертий життям, може впасти в розчулення. Осягнув це аж тепер, на схилі літ. Кропива був нам і за батька, і за командира, і навчителем. Викладав у школі кавалерію. Ґрунтовності його знань міг позаздрити будь-який університетський професор. З його лекцій ми добре освоїли, як годувати коня, чистити, кувати, сідлати, управляти ним в бою... Ніколи не підозрював, що полковник може бути таким вправним ковалем. Брав звичайнісінького гуцульського коника з розбитими, зарослими копитами й наглядно демонстрував, як його відмочити, відчистити, підкувати. Під його вмілими руками кінь перетворювався на справжнісінького красеня. Сільським ковалям було далеко до полковника. Ще й нині пам'ятаю його науку.

Кропива разом із ординарцем Василем Якібчуком квартирували у просторій коморі. Від полковника ні на крок не відходив великий чорний пес. Були в таборі й дівчата — друкарка та кухарка. Остання запам'яталася добре, бо щодня зустрічалися на кухні. Ганна Братівник із Шешорів господинею була доброю. Про гарненьку, завжди привітну кухарочку хлопці навіть склали пісню. Співали її гуртом на мотив «Циганочко смуглява».

*Сидів я у кухні за кухарським столом,
Моргав на кухарку юнацьким оком.
Кухарочко смаглявая, кухарочко ж моя,
Щира і вірна у тебе душа.
Кухарко ж смаглява, кухарко ж моя,
Дай мені другеє горня молока.
Кухарочко смаглявая, кухарочко ж моя,
Щира і вірна у тебе душа.
Кухарка смаглява дала молока,
Аж тут її схопив Кропива за рукав.
Кухарочко смаглявая, кухарочко ж моя,
Ох тепер буде із нами біда.
Аж тут цей Кропива усіх штрафував,
Три дні снідання без хліба давав.
Кухарочко смаглявая, кухарочко ж моя,
Ох яка тяжка доля вояка.*

Моторну кухарку в таборі любили й поважали. Навіть капітан Гачіч допомагав Анничці ліпити вареники. Робив те вельми майстерно. Сьогодні Ганна Василящук (Братівник) відома загалові як знаменита ткаля. Її високохудожні мистецькі вироби десятки літ зачаровують людей. Проте рідко хто знає, що мужня підпільниця із гірського села виростила з двотижневого віку донечку окружного пропагандиста Лебеда — Михайла Ткачука, односельця. Її, народжену в криївці в урочищі Козарки біля Прокурави Ємілією Ткачук, принесла до хати Братівників дружина станичного Шешорів На-

зара — Миколи Угринюка. Має нині жінка дві доньки, дві Марічки. Одну, прихищену нею буремного сорок сьомого, і другу, народжену трохи пізніше. Обидві їй однаково рідні.

Продукти для вишкільного табору заготовляв Штинь. Кульгав на одну ногу. І курсанти, і старшини харчувалися з одного казана. Привілеїв інструктори не мали жодних.

Викладачами старшинської школи були й колишні офіцери Червоної армії. Один з них, поручник Омельченко, викладав тактику. Матеріал подавав дуже доступно. Після його занять я бачив усе як на долоні. Дуже був добросовісний, ще й енергії мав на трьох. У Карпати Омельченко прибув разом з двома дітьми й дружиною. Вона послужила повстанцям доброю службою.

Через якийсь час старшинську школу «Грегіт» із Буківця перевели на Снідавку. Там розміщувався штаб, довкола по хатах розмістилися стрільці. Настало якесь свято. Перед стрільцями, й жителями села виступали провідники, викладачі старшинської школи. Вчителька з Дніпропетровська, дружина Омельченка, впізнала свого земляка Степового, що саме виступав на святковому дійстві. Знала його раніше як офіцера МГБ. Провідники подякували пильній жінці й веліли нікому більше не розповідати про агента. Інформацію вчительки перевірили аж тоді, коли налагодився стійкий зв'язок з Дніпропетровськом. Служба безпеки вияснила, що свого часу Степовий і Лісовий з Чернігівщини були закинуті в УПА для розвідницької діяльності. Згідно з легендою, вчителі-втікачі не ладили з радянською владою, тому й повтікали в Карпати.

Чекістів допитали. Загнані на слизьке, розвідники в усьому щиросердно зізналися. Козак запропонував їм, як українцям, насправді послужити Україні, народ якої кривавиться за свою волю. Командир тактичного відтинку повідомив їм попередньо, що вони вільні в своєму виборі. У разі відмови можуть повертатися додому — шкоди ж повстанцям не заподіяли жодної. До надумання дав розвідникам два дні. Проте за кілька годин обидва погодилися на службу в УПА. Заявили, що від цього дня живуть і працюють для України, і слова свого дотримали.

«Учителів», як колишніх офіцерів, що зналися на військовій справі, залучили до викладацької роботи в старшинській школі. Степовий викладав топографію, Лісовий — польову службу, зброєзнавство, ще якийсь предмет. Учителі з них були лепські. Обидва високого зросту. Степовий білявий, огрядний. Лісовий — стрункий, чорний, з твердим густим волоссям. Справжні козаки. Мали чин поручників. Імен наддніпрянців не знаю, на жаль, бо воєнний час вимагав суворої конспірації. Степовий у старшинській школі виконував обов'язки заступника коменданта.

І Степовий, і Лісовий стали невдовзі командирами куренів. Лісовий командував куренем «Карпатський», помер від тифу в березні 1945 року в Баня-Березові тодішнього Яблунівського району. Степовий зібрав три сотні з Жаб'ївського району в курінь «Перемога». Загинув в бою біля села Яворова на Косівщині.

Колоритною фігурою в старшинській школі був серб Гачіч. Кадровий офіцер, син міністра, мабуть, внутрішніх справ Югославії, потрапив до фашистського полону. В концтаборі здружився з полоненими українцями-оунівцями. Підготували втечу й успішно її здійснили. Група з п'яťох утікачів прибилася на Косівщину, карпатські ліси стали їм прихистком. Капітан Гачіч викладав у школі артилерію. Українською мовою оволодів доволі швидко, викладач з нього був неабиякий.

У мене з капітаном Гачічем трапився інцидент. У таборі виставляли цілодобові стійки на чотири боки. Вночі на зручніших для ворога підступах стійки підсилювали. Вони поділялися на слухові й бойові. У випадку загрози при наближенні чужих стійковий умовними сигналами давав знати на вартівню. Там постійно сидів чуйковий. Жоден звук не проходив повз його нашорошені вуха: шелест листя, тріск гілки, крик пугача.

Стою на бойовій стійці. Капітан Гачіч кудись відлучився з табору. Вечірня темрява й злива наче змовились — накрили гори водночас. Темно, хоч око виколи. Коли це чую, хтось чалапає плаєм. Підпускаю близько, щоб не втік, а тоді: «Стій! Хто йде?» «Капітан Гачіч», — відповідає з ледь помітним акцентом. Капітана-то я впізнав, але мушу за статутом запитати кличку. Називає, проте стару, ще вчорашню. Я йому: «Руки вгору!» Підняв мовчки. «Кругом!» Повернувся, знову ж таки беззвучно. «Долів!» Капітан покійно розлігся в калабані. Мало того, що лежить у баюрі, ще й зверху дощ періщить, як праником. Викликаю чергового з вартівні, бо не маю права покидати стійку. Той поки почув умовний сигнал у шумі дощу, поки причвалав, то Гачіч вимок, мов конопляний сніп. Хоч тіпай. Розлютився на мене невимовно. Проте совість моя чиста, бо діяв за статутом. Викладач ніяк не міг пробачити мені нічного «вимочування». Як я не старався, як не зубрив його предмет, жодної «п'ятірки» капітан мені не поставив.

Заняття в школі тривали по дванадцять-чотирнадцять годин на добу. Часто були й нічні заняття. Теорію курсанти закріплювали в боях з німцями й мадярами. Розвідка донесла, що на околиці Космача з жаб'ївського боку з'явився підрозділ німецьких солдатів. На ліквідацію ворожої розвідгрупи відправили рій стрільців. Повстанці, що знали в тій місцевості кожен камінь, оперативно оточили німців. Втративши командира й кількох солдатів, німецькі розвідники здалися. Їх допитали, забрали зброю і радіопередавач. В якомусь часі переляканих вояків відпустили до своїх. Відходили повільно, збентежені й сторожкі. Не могли, либонь, повірити, що грізні в бою повстанці отак просто дарують їм життя.

На схід від Снідавки, на дорозі, що веде з Косова на Жаб'є, старшинська школа в повному складі влаштувала засідку на велику мадярську частину, яка відступала під натиском Червоної армії. Керував операцією поручник Степовий. Він щасливо розставив курсантів вздовж високого узбіччя кривулястої дороги. Позицію для повстанців досвідчений командир вибрав напрочуд вдалу. Довжелезний вуж мадярської валки повільно повз на захід. Стрільці налічили понад двісті ворожих вояків. Вгодовані коні натужно тягли вісім повнющих возів з награбованим добром та військовою амуніцією. Ми пропустили мадярів до своєї чолової стійки. На команду Степового «Вогонь!» повстанці гримнули водночас із сорока стволів. Курсанти били з крісів, старшини з автоматів. Три повстанські кулемети також мали роботу. Я стріляв із «дехтяра». Мій односелець і друг Михайло Малкович — Лобода строчив із чеського кулемета. Орлик з Кут поливав мадярів свинцем із їхнього вітчизняного скоростріла. Заскочені зненацька вояки заметушилися в розпачі, мов вовки в кошарі. Та справу вони мали не з ягнятами. Гори трупів навернули солдатів до рятівної думки — здатися. Покидали зброю й поздіймали над гарячими головами руки. Стріл припинився. Беззбройних ніхто не чіпав. Трофеї повстанці здобули знамениті. З тріумфом поверталися курсанти до табору на повнісіньких усякого добра возах. Вдалий, без жертв, бій вселив у всіх тверду віру в перемогу. Роззброєних і нажаханих мадярських солдатів відпустили.

Мені дістався від молодшого мадярського старшини пістолет. Зброєю він виявився нікудишньою, хіба що горобців лякати, тому я його комусь подарував, коли розжився в більшовицьких диверсантів на надійніший «ТТ». Це був мій перший справжній бій з ворогом. За нього отримав подяку від окружного провідника. Шкільні командири хвалили мене за той бій. Не відав тоді, скільки тих боїв з окупантами ще попереду.

Чотири місяці пролетіли, як один день. За напруженим навчанням та дрібними сутичками з німцями й мадярами курсанти незчулися, як підійшли шкільні жнива — іспити. За короткий період освоїли курс середнього військового училища. Іспити склали перед поважною комісією зі старшин-інструкторів. Предметів було понад півтора десятка: зв'язок, топографія, артилерія, впоряд, кавалерія, тактика, пропаганда, сторожова, польова, внутрішня служби... Зброезнавство викладав старшина-буковинець. Він мені запам'ятався мало, бо зброю на той час я вже знав досконало.

Усі іспити склав на «відмінно», лише з артилерії маю «четвірку». Сидить уся комісія. Високий, стрункий, у німецькій уніформі капітан Гачіч звівся на ноги. «Друже Кривоносе, ви заслуговуєте на вищу оцінку», — аж почервонів довгобразим смуглявим видом. «Вам видніше», — відповідаю. Поставив усе-таки Гачіч мені «п'ятірку».

Капітан Гачіч дався чути через двадцять з чимось років. А тієї пізньої осені сорок четвертого він зібрав групу із сімнадцятьох своїх краян — дезертирів із угорської армії — і повів на Югославію. Не знаю, як їм повелося, бо про Гачіча більше нічого не чув. Аж 1968 року мені читають на слідстві характеристику капітана Гачіча на курсанта Кривоноса. Знайшли все-таки в Югославії колишнього викладача старшинської школи. Характеристику дав об'єктивну: справний курсант, добре оволодів теорією і практикою... На допиті прокурор перечитував капітанову характеристику й косився на мене: «Ух, бандюга!»

У старшинській школі кожен викладач, кожен курсант були особистостями. Кого тільки не було серед нас — і поети, і художники, і співаки...

Добрим поетом був Говерла. Народився й виріс на Закарпатті. Служив у чехословацькій армії офіцером. До старшинської школи «Грегіт» попросився, щоб освоїти військову термінологію українською мовою. Пройшов увесь курс, хоча добре знався на військовій справі. Друзі любили Говерлу за чуйність, частенько просили прочитати щось з віршів. Згодом Говерла повернувся на Закарпаття, щоб продовжити боротьбу в рідних краях.

Став районним провідником Жаб'ївщини випускник старшинської школи Тріска — Дмитро Гурей. Свого часу він закінчив Коломийську гімназію, а після вишколу потрапив до якоїсь сотні УПА. Ми випадково зустрілися на полонині Мунчела, що на суміжжі Косівщини й Жаб'ївщини.

З Тигром — Степаном Кочержуком із села Лючки — ми зналися ще від студентських часів. Хлопець навчався у Львові в технічному училищі. Доля звела нас знову в старшинській школі. Після вишколу Тигра відправили чотівим до сотні Палія, яку пізніше прийняв Гонта. Під час тотальних облав 1945-го сотня розпалася. Тигр переходив довгий час в рідному селі, а 1946-го потрапив до Березівської сотні. Виконував господарські функції. Після мого арешту зимував у криївці з невеликою групою в Лючках.

Командиром першої чоти Березівської сотні став після старшинського вишколу Крук із Шешорів. Низький, сухорлявий, чорноволосий хлопець називався, здається, Василем. Влітку сорок п'ятого енергійний і грамотний Крук відійшов до сотні Спар-

тана. Приятель мій Лобода після вишколу командував чотою в сотні Палія, відтак Гонти. Мав риси, які не так уже й часто вживаються в одній людині. Вроджена інтелігентність і відчайдушна сміливість. Інтелектуал з твердим характером. Після весняних облав сорок п'ятого сотня була добряче пошарпана. У квітні 1945 року Лобода збирав стрільців, наново формував сотню. Невеличка група — курінний Манів, лікарка з Косова Галя, стрілець Березівської сотні Жубер і Лобода прямкували з Акрешори на Космач. На узбіччі лісу їх зненацька заскочили енкаведисти. Поранена в око Галя потрапила до рук більшовиків. Манів якимось дивом врятувався від свинцевого граду. Жубер і Лобода героїськи загинули. Лободу вцілило розривною кулею в голову. Я був на похороні друга.

Підгірський — Костянтин Приймак — мій одноліток з Молодятина після Коломийської гімназії навчався в університеті у Відні. Війна перервала студії. Потрапив на примусові роботи до Німеччини, звідки втік. Організував у рідному Молодятині боївку УНС, яка громить і німців з мадярами, і більшовицьких диверсантів. Довго заліковує рани у Рунгурах та Лючках. Військовий провід призначає Підгірського чотовим у курені «Перемога», яким командує Недобитий. Грамотний, відважний і дотепний командир користується авторитетом у повстанців. Високого, стрункого, зі світлими кучерями чотового поважають стрільці і старшини.

У вересні сорок п'ятого Підгірський приймає сотню в Чабана у курені Скуби, а в жовтні після загибелі сотенного Мороза йому довіряють Березівську сотню. Початок сорок шостого виявився трагічним для сотні. Її розбивають великі сили більшовиків на Купах біля гори Цапул. Навесні того ж року Підгірського провід УПА переводить на Буковину й доручає військовий вишкіл молодих стрільців. До рідних країв повертається через рік. Влітку сорок сьомого енкаведисти напали на криївку на Костричі біля села Криве Поле, де перебував Підгірський з друзями. В нерівному бою повстанці героїчно загинули. Відчленовані енкаведистами голови двадцятичотирирічного сотенного та невідомого повстанця більшовицькі нелюди примусили закопати кривопільця Івана Портяка.

Ще під час старшинського вишколу став командиром сотні курсант Скиба — Іван Павлюк. Уродженець Прокурави, хлопець закінчив Коломийську гімназію. До табору школи «Грегіт» Скиба прибув із Сичем, який зі зброєю втік з «есесів», та районним провідником юнацької сітки Круком.

Тижнів за два до кінця вишколу Скиба отримав наказ організувати сотню на Жаб'ївщині. На іспити здібний курсант прийшов, сформувавши кістяк сотні. Зі Скибою я зустрівся сорок четвертого на підході до Космача, повертаючись із Буковинського рейду. Сотня Скиби входила до куреня Степового, під час весняних облав 1945 була розбита. Молодий сотенний загинув 2 серпня 1945 року біля села Голови.

З Костем Ґеником із Нижнього Березова нас зблизила «Рідна школа» в його селі. Кость був на два класи старший. Після семикласівки довгий час не вчився, бо не мав змоги. За більшовиків закінчив вечірню школу, а за німецької окупації навчався в Станіславі в якомусь закладі. Німці заарештували його там за приналежність до ОУН і під посиленою охороною доставили до Нижнього Березова, щоб показав, де закопана зброя. Авто з солдатами привезло Ґеника майже до самої батьківської хати. Німці залишилися біля машини. Один автоматник повів його на місце, де мала би бути закопана зброя. Легінь довго «шукав» на березі Лючки, а «знайшовши», почав копати. Робив це дуже повільно й довго. Тим часом уважно спостерігав краєм ока за своїм охорон-

цем. Німець тупцював, тупцював по піску, а тоді присів. Йому добряче знудилося, захотілося курити. Закинув зброю на плече й став прикурювати. Кость тільки цього й чекав — трах німака лопатою по голові, а сам комітьголов у мутну воду. Саме надійшов високий вал, бо у верхів'ях випали раптові зливи. Таке в Карпатах трапляється часто. Плавав, як риба. Поки гітлерівці біля авта спохопилися, втікач уже переплив річку. Кулі заспівали над головою, але рідний ліс захистив від чужинецького свинцю. Німцям залишалося лишень забрати вбитого й повертатися до Станіслава за покарою від зверхників.

Всю німецьку окупацію оунівець Крук перебув у бойовому підпіллі. Досвід мав, бо встиг повоювати на Закарпатській Україні. Німці нищпорили за небезпечним «злочинцем» і вдень, і вночі, проте марно. Крук став боївкарем СБ, з відкриттям старшинської школи попросився на вишкіл. Після навчання організував сотню, сам вишколив молодих стрільців. Опісля командував сотнею і заступав курінного Степового. Під час облав курінь Степового був розбитий, у бою загинув командир куреня. Та Крукові вдалося вижити. Навесні сорок шостого провідав мене в урочищі Верхові між Середнім і Нижнім Березовами, де я відлежувався в чагарях хворий на тиф. З ним прийшло декілька хлопців. Ми досхочу погомоніли по-дружньому. На той час Крук обіймав пост заступника окружного провідника Служби безпеки. Не стало славного боївкаря восени п'ятдесятого року. Разом з Круком в урочищі «Петричила» між Шешорами та Прокуровою загинули друзі Карпо, Пструг та Голуб.

Із Шугаєм — Василем Баб'яком, моїм ровесником із Космача, нас звела старшинська школа «Грегіт». Ділили порівну гаразди й незгоди. Після вишколу Шугай командував на Буковині чотою в сотні Криги, а пізніше в сотні Хмари. Невисокий, худорлявий, енергійний, він встигав скрізь. Василь закінчив п'ять чи шість класів гімназії. З Буковини Шугай згодом перейшов у Галичину. В серпні 1946 року ми мали двотижневий вишкіл політвиховників. То був радше перевишкіл, бо програму політвиховників пройшли ще в старшинській школі. Навчання відбувалося під горою Пожеретул над Космачем. Після перевишколу Шугай потрапив до сотні Білого політвиховником, а в квітні 1948 року провід призначив його надрайонним референтом пропаганди на терені Городенщини. 16 квітня 1949 року Шугай з друзями Буруном, Морозом, Березою-Степаном і Чорнотою прийняв бій проти тридцятьох більшовиків на полі між селами Вербівці й Торговиця, там була криївка повстанців. У нерівному бою всі загинули по-геройськи.

«Буду гідним...»

*Хто за Вітчизну меч підняв,
той сліз не мав,
той не ридав покійно...*

Марко Боєслав

Іспити складено. Чудовий недільний день. У старшинській школі «Грегит» випускне свято. На торжество теренові провідники ОУН, які постійно опікувалися школою, запросили кількох священиків, вищих провідників. Зібрався люд з довколишніх сіл. Кільканадцять тисяч святково зодягнених горян заповнили величезну долину. По Службі Божій розпочалася врочиста церемонія. Кожен випускник підходив до престолу й складав присягу на вірність Україні. Знаю її й нині, як «Отченаш».

«Я, воїн Української Повстанчої Армії, взявши в руки зброю, урочисто клянуся своєю честю і совістю перед Святою Землею Українською, Великим Народом Українським, перед пролитою кров'ю усіх найкращих синів України та перед найвищим політичним Проводом Народу Українського:

Боротися, за повне визволення всіх українських земель і українського народу від загарбників та здобути Українську Самостійну Соборну Державу. В цій боротьбі не пожалію ні крові, ні життя і буду битися до останнього віддиху й остаточної перемоги над усіма ворогами України.

Буду мужнім, відважним і хоробрим у бою та нещадним до ворогів землі української.

Буду чесним, дисциплінованим і революційно-пильним воїном.

Буду виконувати всі накази зверхників.

Суворо зберігатиму військову і державну таємницю.

Буду гідним побратимом у бою і в бойовому житті всім своїм товаришам по зброї.

Коли я порушу або відступлю від цієї присяги, то хай мене покарає суворий закон Української Національної Революції і спаде на мене зневага Українського Народу».

Клятву таку порушити міг тільки малодушний. Після присяги нам вручили дипломи про закінчення старшинського вишколу. В дипломі зазначувалася посада, яку може обіймати його власник: ройовий, чотовий, політвиховник, бунчужний. Крук і Скиба отримали право командувати сотнями. Ступенів-звань випускникам не давали, їх командування присвоювало нам пізніше.

Диплом нагадував свідоцтво про середню освіту, надрукований був на «цикльостилі». Акуратно виписані оцінки за кожен предмет, внизу підпис і штамп: число «578». Диплом я носив у кишені з рік, відтак віддав на збереження мамі. Вона зберігала вдома всі мої шкільні й інші документи. Мама склала всі ті папери акуратненько в череп'яний горщик, ретельно засмолила. Тихцем закопала під мостом, щоб не знайшли більшовики. Адже облави й розшуки проводилися ледь не щодня, москалі перевіряли все догори дном, переривали в хаті й поза хатою. Горщик пролежав у землі, здавалося б, у безпечному місці, кілька років. Але надійшла велика повинь, забрала міст, вимила й горщик, і документи пропали. Я не мав жодного підтвердження про освіту.

Атестат за середню школу здобув повторно аж після звільнення 1963 року з таборів. Склав у вечірній школі екстерном іспити за десятий клас, довчився рік в одинадцятимув і отримав атестат. До того часу не мав навіть свідоцтва про початкову освіту.

Свято вдалося на славу. Настрій у випускників піднесений. Лагідне сонечко благословляло кожного в нелегку ратну дорогу. На поляні накрили довжелезний святковий стіл. Спиртного, звичайно, не було. Повсідалися викладачі на чолі з полковником Кропивною, курсанти. Зійшлося багато гостей з терену. Відразу ж після свята кожен випускник отримав скерування на подальшу службу.

Вишкіл у старшинській школі «Грегіт» закінчився 20 серпня 1944 року. Десь у тому часі розпочався загальний наступ Червоної армії в Карпатах, відомий під кодовою назвою «Жаркий август». Німці, що вже трохи присмирніли й менше шарпали нас, відступали. Сотня Скуби була добре вишколена й готова до переходу фронту, що обзивався артилерійськими громами зовсім поруч. Скуба і Недобитий зі своїми сотнями перші перейшли фронт. Опісля в більшовицьке запілля прорвалися курені Степового, Лісового, Буковинський. Сотні Скуби і Недобитого якийсь час рейдували Снятинщиною і Городенківщиною. На Дністрі, неподалік села Поточище, звели великий переможний бій з енкаведистами, звідти рівнинними районами повернулися в Карпати. У Березовах на той час формувалися сотні. Манів став сотенним, а Скубу призначили командиром куреня.

Але я в тих подіях участі не брав. Наступного після випуску дня старшинська школа «Грегіт» у повному складі відмарширувала зі Снідавки Косівського району на Жаб'ївщину, в село Голови. А вже там кожного випускника скерували до якоїсь конкретної сотні УПА.

Мені дорога стелилася на сусідню Буковину. Напередодні нам пояснили, що край цей в організаційному плані стоїть слабенько. На Буковині до того часу діяв, і доволі успішно, курінь Лугового. Сотник Луговий — Василь Шумка, за фахом учитель, до створення куреня командував сотнею. Буковинський курінь змушений був улітку 1944 року воювати на два фронти. З одного боку тиснули німецькі та мадярські війська, з другого підходили вже частини Червоної армії. Курінь, що перебував у червні в Долішньому Шепоті, зріс чисельно за рахунок кількох сотень стрільців-галичан. Повстанці героїчно боролись як з коричневим, так і з червоним окупантом. Запеклі бої на Путильщині тривали до кінця літа. А тоді дві сотні Буковинського куреня через Кирлибабу подалися на Словаччину. Провадив їх мельниківець Луговий.

Ранньої осені сорок четвертого в лісах Вижниччини та Путильщини знову розпочалося формування Буковинського куреня. Деяких його організаторів я знав особисто. Часто зустрічався з господарським провідником Весною — Михайлом Тодорюком. Повстанські справи зводили мене і з надрайонним провідником Черемшиною — Миколою Кричуном. Ці та інші провідники ОУН, а також обласний військовик Федір — Мирослав Гайдук, і доклали зусиль до створення куреня. Кістяком куреня послужила сотня Криги — Олекси Додяка. Крига був досвідченим підпільником і загартованим бійцем. Чотових підібрав у сотню теж несогірших. Першою чотою командував Наливайко. Високий, худорлявий, з широким відкритим чолом. Носив німецьку уніформу. Прізвище чотового, здається, Труфін. Друга чота дісталася Березі — Василеві Монахові з села Глибока. Запам'ятався Береза років на п'ять старшим за мене. Високий, стрункий блондин з подовгуватим обличчям. Розумний і відважний чотовий загинув у бою в листопаді 1944 року. Командиром третьої чоти перебував якийсь час випускник

старшинської школи «Грегит» Сокіл — Микола Григорчук. Опісля його замінив буковинець Хміль. Четверту чоту очолював теж випускник нашої школи, мій приятель, Шугай — Василь Баб'як. Чумак, що перейшов з Галичини із сотні Боевіра або Недобитого, прийняв п'яту чоту. З ним на Буковину із сотні Скуби перейшов і Ложка — Іван Шутак. Сотня Криги вишкіл проходила оподаль від села Константина, що в Путильському районі Буковини. На озброєнні стрільці мали з десяток ручних кулеметів, двадцять автоматів, чотири міномети п'ятдесят п'ятого калібру, гвинтівки.

Почалось активне формування сотень. Провід ОУН скеровував на Буковину старшинські кадри з Галичини. Функції політвиховників мали виконувати на Чернівеччині закарпатець Говерла та Ярошенко з Городенківщини. Сокіл, Левко і я, Кривоніс, мали займатися військовою справою. Наша п'ятірка направлялась до помочі сотенному Кризі.

Надрайонний провідник Черемшина провів активно мобілізацію новобранців до УПА в гірських районах Буковини. Хлопців зібралось на кілька куренів, тисячі три, либонь. Але озброїти могли тоді лише дві сотні. Наступного дня сотенний зібрав мене, Левка і Ярошенка в своєму штабі й запропонував визначитись поміж собою, хто займатиметься вишколом новобранців. Адже нас він ще не знав. Обидва хлопці в один голос запропонували мене. Того ж дня я був призначений вишкільником. Але перед тим, як вишколювати, треба було відібрати хлопців. Не гаючи часу, розпочав відбір. Приступає до мене кандидат в УПА, а я цікавлюся в нього елементарними на перший погляд речами. «Парубочив?» — «Так» — «За дівчат бився з хлопцями?» — «Аякже». Або: «Румунам терпів?» — «Не дуже». «В криміналі сидів?» — «Три місяці»... Таких охитників я брав до сотні. Бо ці люди здатні на вчинок. А якщо хлопець щось мимрить нерозбірливе, такий собі стулько, ні риба ні м'ясо, то таких відправляв додому. З м'якотілого і м'якодухого бійця не вийде. Якщо він боявся всіх і всього, то й у «партизанці» страждатиме на «заячу хворобу». Тим більше, на моє переконання, слабакам давати в руки зброю не можна, бо вони злобліві й мстиві. Намагався вибрати хлопців дужих тілом і твердих духом. Випробування їх чекали в повстанській армії ой які серйозні. Майже в жодному з підібраних молодих вояків не розчарувався в процесі подальшого вишколу. Завданням моїм, як вишкільника, було спрямувати буйну енергію кожного в потрібне річище, об'єднати їх спільною ідеєю боротьби за Україну. Тоді таке військо непереможне.

Відкрив для себе різницю між хлопцями-буковинцями і моїми рідними березунами. Крайни мої горді, сміливі, мужні, запальні аж до гарячковості. Справжні нащадки української шляхти. Буковинські ж юнаки постали переді мною сумирними, боязкими й затурканими румунськими окупантами. Під час вишколу нам доводилося інколи рейдувати. Заходили в буковинські села. Курсанти віталися: «Слава Україні!» На що селяни-буковинці відповідали: «Слава вашій Україні!» Це свідчило про їхню низьку національну свідомість. Роки, проведені під жорстокою румунською окупацією, давалися взнаки. Проте заради справедливості відмічу, що молоді буковинці були добрі, простодушні, тямковиті, покладисті й неймовірно слухняні. В скорому часі з них виходили справжні патріоти-бійці. Я полюбив буковинців всією душею. Часто згадую своїх підопічних.

Німці відступали. Більшовики провели наприкінці серпня 1944 загальну офензиву і більше не проявляли особливої активності. Час видався більш-менш спокійний. Ми ефективно використовували його для вишколу молодого поповнення. Велику допомо-

гу надавав Весна. Худорлявий, середнього зросту, енергійний господарчий провідник доставляв у курінь харчі, одяг, зброю... Все необхідне. Відзначався високим інтелектом і обов'язковістю. Не підвів жодного разу. Все в нього завжди виходило. Із хазяйновитим буковинцем ми зустрічалися ледь не щодня. І хоча Весна був значно старшим за мене, ми міцно заприятелювали. Інколи ходили разом в терен по зброю, набої, продукти, одяг. Востаннє стрінулися влітку сорок сьомого.

Зрідка вишкіл навідував обласний військовик Федір. Розумний і освічений, він швидким поглядом встигав побачити все і всіх. Ходив в акуратному цивільному костюмі, чорне волосся завжди коротко пострижене. Одного разу Федір пробув у таборі понад тиждень. Либонь, відпочивав серед своїх. Буковина вже була майже цілком під більшовиком, окрім гірських районів. Ми часто розмовляли про військові справи. Федір виглядав трохи старшим за мене. Якимось із сотенними Боевіром і Недобитим вони навідалися до табору. Я саме проводив теоретичні заняття. Всі три дали мені, як викладачеві, високу оцінку: викладає доступно, просто, проте трохи різкуватий у ставленні до стрільців. Але часу на сюсюкання тоді не було. У грудні 1945 року військовий референт Чернівецького обласного проводу ОУН Федір потрапив до рук енкаведистів.

За півтора місяці хлопці освоїли ази військової науки. З молодих стрільців сформували дві повноцінні сотні. В глухій гірській терени більшовики практично не потикалися. Зробили кілька спроб напасти на табори повстанців, але, діставши добрячого відкоша, поверталися в доли. Правда, з власними втратами вони не вельми рахувалися. До кінця осені повстанці мали відносний спокій. Пізня осінь 1944 року видалася морозяна, але безсніжна. Стояло «голомороззя», як у нас називають. Повстанські відділи могли вільно маневрувати горами, бо не було снігів. У Карпатах це має велике значення. Словом, ситуація була сприятлива для різностороннього вишколу стрільців.

Курсанти жили в тимчасових колибах. Господарчий провідник Весна зібрав гурт теслярів. Зрізали кілька грубесних смерек, обдерли зі стовбурів кору. Тим лубом і накрили колиби в два шари, щоб не протікали. Нам чудово спалося в імprovізованих казармах. Годували стрільців несогірше. Прислужився цьому знову ж таки Весна. Був талановитим організатором і дбайливим господарем. Нічого й ніколи не забував, враховував усе до найменших дрібничок. Збір зброї для повстанців задовго до вишколу також організував усе той же невтомний господарчий. За його мудрою порадою зброя і набої були замагазиновані в кількох надійних місцях. До одного сховку ми ходили разом із Весною. Чого там тільки не було! Матінко рідна! Навіть французький легкий кулемет. До складу в ліс нас привели зв'язкові теренової сітки. Стрільці забрали зі сховища зброю й набої. Більше до того місця не поверталися.

Табір цілодобово охороняли самі курсанти. Іноді функції вартових виконували стрільці сотні Криги. Квартирували на сусідній полонині. Правда, стрільці часто-густо мали різні важливі завдання. Нерідко охороняли підпільників, які транспортували повстанцям в ліс продукти, одягу, взуття, інші необхідні воякам речі.

Знання, набуті в старшинській школі, дозволяли мені вишколювати молодих стрільців. Тим більше, що при мені були шкільні конспекти. Всі дисципліни я подавав у скороченому й спрощеному викладі. Враховував рівень підготовки сільських хлопців, що значно відрізнявся від рівня курсантів старшинської школи. До старшинського вишколу підбиралися середньошкільники. Хлопців же з три-семикласовою освітою не

навчиш, звичайно, вичислювати синус альфа, як вести артилерійський вогонь по закритих невидимих цілях. Зрештою, в тому й не було жодної потреби. Стрілець повинен уміти самостійно здійснити марш за азимутом, вночі йти за компасом, розбиратися в тактиці бою, досконало знати зброю... Головне моє завдання — спростити освоєний у старшинській школі матеріал і дохідливо викласти його стрільцям. Що я й робив повсякденно. Багато уваги надавав навчанню практично володіти зброєю. Стрілець мусив уміти прицільно стріляти з будь-якого виду зброї. Спочатку навчав молодих хлопців прицілюватися з кріса без замка. А вже потім вони стріляли по мішенях. Хоча набої треба було щадити. Викладав своїм підопічним польову й внутрішню служби, топографію в скороченому вигляді, зв'язок... Розрахунок був такий, що вчорашні хлібороби, скотарі, лісоруби в недалекому майбутньому мали б стати підстаршинами в сотнях УПА. Інтенсивно велася розбудова великої повстанської армії. Всі надіялися на зудар між Заходом і Сходом, і тоді УПА мала сказати своє вагоме слово. Жоден наїзник не смітиме почуватися господарем в Україні. Армії ж потрібні були висококваліфіковані кадри. Тому всі свої знання й душу я вкладав у військовий вишкіл молодих стрільців.

Під час вишколу на власній шкурі переконався, наскільки важка й виснажлива праця педагога-вишкільника. Згадувалася чомусь косовиця. Ми з тестем косили трави від сходу до заходу сонця. Але після багатьох годин мозоління з косою на літній спеці я ще мав стільки сили й енергії, щоб уночі піти на репетицію до читальні. Тут же, після занять, падав на хвойну підстилку цілком виснажений, навіть вечеряти не хотілося. Учительський хліб дуже важкий. Проте можу з певністю сказати, що не пропустив жодного курсанта, який не засвоїв би матеріалу. Стрільці теж стоїчно витримували навантаження. Часто були ще й нічні практичні заняття. Не всі могли витримати, кількох курсантів довелося відрахувати за станом здоров'я. Нічні переходи й марші служили справжнім випробуванням, добрим фізичним гартом для молодих вояків.

Пригадується випадок із власного курсантського життя. Маю завдання пройти за азимутом чималу відстань. Темінь, хоч в обличчя бий. Швидше намацую звиклими змалечку до гористої місцевості ногами звивисті гірські пішники, аніж бачу їх. Стежки петляють туди-сюди, а я мушу прямкувати за стрілкою компаса. Дорогу час від часу «переходять» то гостробокі камінь, то підступний пеня. Приємності моєму напруженому тілові зустрічі ті приносять мало. Та до болю фізичного я вже давно звик.

Каміння під ногами траплялося частіше й частіше. Але я простував за незворушною світло-зеленкуватою стрілкою. Раптом відчув під ногою порожнечу. Ще не встигла спрацювати думка, як тіло моє вже стрімко летіло вниз. До тьми прийшов на дні глибоченького обривистого яру. Простісінько наді мною завис круглий, мов полонинський сир, місяць. Видивлявся з небесної верхотури, що воно там борсається поміж каменюччям у сирому проваллі. Повільно обмацав себе згори донизу. Руки-ноги, слава Богу, цілі. Ребра теж не поламані. Та й усе інше на місці. Правда, голову повернути не можу. Скрутив, либонь, в'язи. Але то байка. З гіркою бідою видряпався з нічної пастки. Допомогли фізичний гарт і місяць, що сумлінно освічував мій шлях.

Крім переходів і маршів, часто практикували з курсантами «нічні бої». Вчилися також воювати не тільки в лісі й горах, але й у відкритому полі, вести вуличні бої в місті. Кожен з нас — і командири, і курсанти — підпорядковувалися одній меті, великій і світлій: побудова Української Самостійної Соборної Держави. Обмундировані курсан-

ти були не Бог зна як, багато носило ще домашню одежину. Постачання обмундируванням, зброєю, набоями в повстанській армії здійснюється, здебільшого, за принципом Петлюри: склади й бази на тій стороні, у ворога — здобувай! Тому вояки УПА й носили обмундирування солдатів усіх воюючих тоді держав. Те саме було й зі зброєю. Повстанські сотні на озброєнні мали різнокаліберну зброю всіх задіяних у Другій світовій війні армій.

В процесі вишколу намагались уникати боїв із ворогами. Провід не хотів губити невишколених і необстріляних юнаків. Правда, не завжди виходило, як хотілося. Довкола голодними шакалами нишпорили німці й мадяри, озлоблені вояки більшими й меншими відділами відступали через Карпати на Захід. Карпатські ліси вже тріщали від твердої ходи більшовицького «ведмедя», повстанцям дедалі частіше доводилося воювати на два фронти.

Прибігає якимось гонець з галицької сторони, повідомляє, що неподалік села Голови в лісі парашутувала вночі диверсійна група більшовиків. Мусимо її зліквідувати ми, бо на терені нема жодної сотні. Є сотенний Недобитий зі штабом, але їх лише п'ятеро — сам сотенний, котрийсь чотовий, політвиховник і два стрільці охорони. Наш вишкільний табір дислокувався на горі Біла Кобила, на південний захід від Чорного мосту, що біля Головів. Дві старі, шипітські, чоти сотні Криги пішли рейдом по Буковині, в таборі зосталася тільки вишкільна група. Крига без зайвих роздумів віддає наказ вести курсантів на ліквідацію розвідгрупи. Короткі збори і чота вирушила. Я відібрав п'ятдесят проворніших стрільців, бо не знав достеменно, скільки більшовиків приземлилося. Нашвидкуруч перевірів у стрільців зброю і набої. Командую відмарш.

Зв'язковий трапився, на щастя, тямущий. Знаними лише йому пішниками хутко провів нашу чоту до приблизного місця висадки десанту. Ліс доволі величеський. Мусимо охопити обширну площу. Роззосереджую стрільців, інтервал між кожним метрів десять. Починаємо обережно прочісувати густий ліс. З верхівки горба опускаємося до низу. Я собі міркував, що диверсанти не дислокуватимуться біля села, а запхаються вглиб лісу. Так само, мабуть, розмірковував і досвідчений командир десантників. Тому вони замаскувалися під самісіньким селом. Там ми їх і виявили. Тихесенько взяли табір більшовиків у щільне кільце. Диверсанти відчували присутність повстанців надто пізно. Втікати вже було нікуди. На наш вогонь відповіли залпом, аж гори застогнали. Але молоді стрільці надійно були захищені від куль товстими стовбурами смерек. Однак, стрільця Калину все-таки поранило в шию. Я щадив необстріляних хлопців. Тому кільце навколо ворога стискали дуже обережно, проте невпинно. Коли перстень навколо більшовиків звузився, пропоную їм здатися. У відповідь на голову посипалося віття, збите автоматними й кулеметними чергами. Лунко бабахнули гранати.

Проте після запеклого півторагодинного бою пришельці все-таки здалися, діватися їм було нікуди. Склали зброю й збилися в гурт під сухою смерекою. Я перелічив живих. Сімнадцять вояків. Поміж диверсантів виявився один українець Микола, актор якогось київського театру. Гарний, стрункий хлопець із розумними очима. Ще був білорус, фельдшер. Командував розвідгрупою міцний чолов'яга в ранзі підполковника.

Полонених згодом відконвоювали в село Голови. Там ними заопікувалися працівники Служби безпеки. Українець і білорус, насильно мобілізовані до Червоної армії, тут таки в лісі зголосилися воювати в УПА. Обидва хлопці потрапили до сотні Криги. Десантники були обмундировані в добротні військові однострої, у кожного найновіша автоматична зброя. П'ять їхніх офіцерів мали бороди. Не знаю, чи більшовики готува-

ли їх таким чином для дій на терені УПА, а чи вони були червоними партизанами. Їхня подальша доля мені невідома. Своє завдання ми з курсантами виконали. Розбили й захопили більшовицький десант. Подальшу роботу проводила вже контррозвідка. У диверсантів розжилися добрими автоматами й пістолетами. Прихопили й кілька новісіньких ручних кулеметів. Воювали десантовані завзято й грамотно. Лише понісши великі втрати й вистрілявши всі набої, здалися. Проте й стрільці наші свій перший бій провели достойно. Не спасували перед професійними горлорізами. Віра в свою правоту добавляла сил. А ще рідна земля допомагала. Із захопленими диверсантами обійшлись по-лицарськи. Забандажували поранених. В селі всіх нагодували. Фельдшер-білорус надав необхідну допомогу пораненому Калині. Забігши наперед, скажу, що його привезли на коні до табору. Завдяки піклуванню друзів, Калина вижив. Свого часу він втік із Червоної армії. Якимось чином потрапив на вишкіл. Вояк з хлопця був хоч куди.

Окремо хочеться сказати про командира групи. Підполковник виглядав, та так воно й було, загартованим вояком. Поводив себе гідно, не проявляв жодних ознак страху. Зрештою, в диверсійній групі не виявилось жодного боягуза. Обходилися ми з ними, як солдат із солдатом. Поцікавився в підполковника метою «відвідин» нашого краю. Відповів сухо й лаконічно: «Прибули на розробку УПА». Що малося на оці під словом «розробка», я не допитувався, то вже не мій клопіт. Тому дав офіцерові спокій, втім, і так усе зрозуміло, прибули вони до нас у Карпати не з калачами. Диверсантів передали повстанським контррозвідникам. Самі поспішили, щоб втрапити до табору за днини. Червонясте сонце заковчувалося за колиби, коли втомлені стрільці входили до табору.

Не встигли поміж стрільців трохи влягтися пристрасті від першого успішного бою з більшовицьким десантом, як молодих курсантів уже чекало наступне бойове випробування. Розвідка донесла: в нашому напрямку рухається великий відділ гітлерівців. Вони зривають за собою всі мости, грабують селян. Мусимо гідно зустріти «гостей». Часу на підготовку операції було достатньо. А тут ще й повернулася з теренів одна чота сотні Криги. Командир наказує мені організувати засідку на німців і розбити їх.

Місце для засідки вибираємо кілометрів за тридцять від вишкільного табору, на південний схід від гори Біла Кобила. Дислокація наша дуже вигідна. Кожен повстанець — стріляюча фортеця. Підпускаємо обтяжену награбованим добром німецьку колону якомога ближче, а тоді... Наче предковичні гори обрушилися на голови захланих наїзників. Повстанські залпи десятками косили німецьких вояків, багато з яких навіки залишилися в українських Карпатах. Решта пожбурляли зброю й поздіймали догори руки. Були й проворніші, що зуміли тихцем без зброї дременути вниз. Ніхто їх не збирався переслідувати. Трофеї повстанці здобули того дня багатющі. Окрім величезної кількості стрілецької автоматичної зброї й набоїв, захопили кілька вантажівок із мінами й вибухівкою. Справжнім подарунком для стрільців виявилася одна з машин, кузов якої був запакований ящиками з новісінькими добротними німецькими черевиками. Взуття повстанці мусили цінити особливо. У горах воно швидко зношувалося, а босоніж не повоюєш. Знайшлося й чимало харчів, одєжі. Трофеї стрільці забрали до табору, частину мін заховали неподалік в лісі. Обладнали для цього імпровізовані криївки-магазини. Мін у німців відбили величезну кількість. Кожна важила кілограмів шість. Такий собі величеський металевий таріль з ручкою. Роззброєних німців відпустили на всі чотири боки. Не тягатися ж з ними горами. Беззубий вовк, до того ж ще й добряче

відлупцьований, не страшний. Деякі стрільці «помінялися» з німецькими солдатами мундирами й взувачкою. Вбитих німців похоронили побіля дороги.

На вишкільний табір, що розташовувався поміж Буковиною й Галичиною, сунула більшовицька навала.

Важкий і затяжний бій зав'язався на полонині Плев'є. Три доби відбивали повстанці шалені атаки червоних. Численний відділ більшовиків оточив наше становище зусібіч. Після кількох напористих атак стало зрозуміло, що справу маємо з неабиякими вояками. Поведінка солдатів засвідчувала, що повоювали вони не один рік. На смертельно-му бойовиську почувалися, як на хлібному полі. Тільки жниво у них криваве. Я оцінив вміння чужих солдатів воювати. Противник вельми достойний. Підрятовувало нас те, що стрільці вже були добре вишколені й обстріляні. Та й диспозиція в нас була вигідна для оборони. Стрільці зброю мали добру, набоїв вистачало. Окрім трьох буковинських сотень, у бою брала участь і сотня Палія з галицького боку, що саме поверталась з якогось далекого рейду.

Воювали обидві сторони завзято. Боєм керував курінний Крига. Мені дісталася чота Дорошенка. Він чомусь поводив себе не дуже впевнено, тому Крига й доручив команду над його стрільцями мені. Курсанти довели своє право називатися вояками УПА. В запеклому бою супроти обстріляних, звиклих до крові й смертей солдатів, жоден стрілець не оглянувся назад. Червоноармійці також трималися стійко, не те що енкаведисти, які, «геройствували» воюючи десятеро проти одного. В ході бою неодноразово спливала в голові думка, що, можливо, проти нас воюють і червоноармійці-українці. Більшовицькі комісари були мастаками стралявати поміж собою земляків. Але закони війни безжалісні й жорстокі, не вб'єш ти, уб'ють тебе. Ніхто з нас не мав права бодай на хвилину слабкість, мусилося стояти на смерть. Тим паче, що з боку нападників до наших вух долітало п'яне російське матюччя. Аж смородом віддавало від нього в зелених горах.

Кремлівські верховоди не шкодували «гвардійських ста грамів» для солдатів, яких гнали на непотрібну нікому смерть. І сьогодні не знаю, хто воював проти нас. Який відділ?

Куля скосила повстанського кулеметника. Молодий стрілець лежав, облитий кров'ю. Кілька разів намагався повзти до своїх, але то йому не вдавалося. До нього підбралася по-пластунськи тоненька, як стеблина, дівчина-санітарка. Яюсь закинула пораненого собі на спину, щоб відтягти в безпечне місце. Трохи піднялася, бо хлопець був надто важкий для неї. Довга черга з кулемета кинула обох під великий камінь. Валун враз закривавів на тлі зелених смерічок. Загинули обоє. Ми втратили тоді дванадцять стрільців. Підраховувати втрати більшовиків ніхто не збирався, не до того тоді було. Широка полонина густо вкрита трупами солдатів. За що вони гинули, в ім'я чого? Більшовицькі командири гнали, мов на бойню, нові й нові підвідділи. Робилося моторошно від величезної кількості трупів. На третю добу безперервних боїв повстанські команди зійшлися на думці, що мусимо прориватись — стрільці виснажені, набої закінчуються.

Повстанські сотні сконцентрувалися в одному місці. Стрільці, мов зведений курок. Команда курінного — і відчайдушний кидок на більшовицькі позиції. Шквал вогню. Крики, лемент, рукопашна січа... І ось вороже кільце розірвано.

Висотані боями, заморені безсонням, зголоджені стрільці не давали себе підганяти. Відступ сотням забезпечувала кулеметним вогнем одна чота. Опісля, коли закінчува-

лися набої, її змінювала інша. Відтак у бій вступала наступна... Сотні організовано відірвалися від розлюченого жертвами й невдачею противника.

Постріли поступово вщухли. Шум погоні загубився в жебонінні гірських потічків. На стрільців кам'яною брилою навалився тягар втоми. Нестерпно допікав голод. За три доби гарячих боїв кожен остерігався, якби ворог не нагодував свинцевим горохом, про їжу тоді не думалося. Тепер же, здавалося, з'їв би й коня з копитами. Нервова напруга спала. Кожен молодий, здоровий, слава Богу... Одним словом, голодні були, як вовки взимку.

Лісовий пішник привів повстанський відділ до якогось невеличкого села. Окутане густим світанковим туманом, воно вигулькнуло з лісу якось зненацька.

Заходимо на просторе обійстя з великою рубленою хатою, багатьма господарськими забудовами. Думаю собі, що господар заможний, нагодує стрільців. А привів я дві чоти — Дорошенкову й буковинську.

З хати виходить чоловік років за п'ятдесят. Вступаю з господарем у переговори, пропоную різні варіанти. Можемо купити в нього харчів за румунські леї, які ще тоді ходили на Буковині, можемо продукти позичити в нього. Дамо розписку, і станичний йому все поверне. Такий був порядок в УПА. А можемо й вимінити щось їстівне на нові німецькі черевики. В моєму наплечнику лежали добрячі бергшуге — альпіністські черевики, яким зносу немає. Взуття таке у воєнні часи складало цілий маєток. Але вуйко затявся, мов бик перед різнею, не дає ні крихтини. Викручується вужем. Здав, мовляв, уже все станичному, нічого вдома нема. «Гей, що за біда, — думаю собі. — Не загинули від куль, то повмираємо з голоду. Аж смішно». Але й не до сміху, бо кишки в утробі сваряться поміж собою. Поживи просять. «Ти командир, чоловіче, мізкуй, як стрільців нагодувати», — проштрикує мене наскрізь. Застосовую всі свої дипломатичні здібності. Пропоную чоловікові зайти до господи, там поговоримо. На порозі обертаюсь і кліпаю своїм хлопцям.

Голодний вояк завжди винахідливий. Повсідалися з газдою в хаті на лаві, застеленій писаною веретою, балакаємо про те, про се. Невдовзі стрільці викликають мене на подвір'я. Доповідають, що знайшли багато харчів, є сушена баранина, бринза, борошно, картопля... Знайшовся й величезний котел, в яких горяни готують будз. У нещасті — щастя, ще й зварити є в чому. Не довго вагаючись, дозволив хлопцям чимскоріше готувати сніданок, а сам повернувся до хати. За розмовою не так було чути воркотіння в порожньому животі. Через якийсь час тонко рипнули сінешні двері і на порозі постав стрілець з повною їдункою. А поперед нього до хати ввірвався смачнючий запах, аж у голові запаморочилося. Страва парує на столі. Ложка й автомат у повстанця завжди при собі. Припрошую й господаря. Спочатку трохи віднікувався для порядку. Але відтак його дерев'яна ложка тільки замелькала. Їдунку удвох спорожнили миттєво. Страва господареві припала до смаку. Не знав, скупердяга, що приготовлена з його продуктів...

Проте трапеза наша мала свої наслідки й продовження. Через два місяці викликають мене до окружного провідника Сталя. Причину не повідомляють. Прибути і край. На той час я перебував уже в Березівській сотні. Беру з собою одного стрільця й поспішаю до Космача, зголошую окружному провідникові свій прихід. Він квартирував на присілку Ставник, у хаті Кирила Линдюка, що був головою сільради. Не дуже привітним голосом пропонує сісти. А тоді крижаним тоном каже, що мене звинувачують у грабунку. Я завмер. В УПА за грабунок, крадіжку — розстріл. Агій, що за напад на

мою голову! А Сталь переповідає мені історію двомісячної давності. Не пам'ятаю, як я виправдовувався, але провідник терпляче вислухав мої слова. А вже тоді наказує черговому привести чоловіка. Поріг переступає недавній мій знайомий з гірського сільця.

—Впізнаєш? — хмурить густі брови Сталь.

—Впізнаю, — видихаю з похолоднілих грудей.

—А ви його впізнаєте?

—Аякже, — показує з-під коротких вусів прокурені зуби дядько.

—Ось і добре, що впізналися.

Я завовтузився на мулькій лаві в очікуванні неприємностей. Чекати довго не довелося.

—То що мемо робити? — проткнув мене поглядом провідник.

—Друже провіднику, дозвольте розповісти, — змушую себе вирятуватись.

Розповідаю окружному все, як на духу. І про бій, і про подальший прорив, і про «торгівлю» з господарем... Нічого не втаїв. Насамкінець прошу, щоб дозволив задати чоловікові кілька запитань. Сталь кивком голови дав згоду. Приступаю ближче до селянина.

—Коли ми прийшли до вашої хати, що я просив?

—Просили нагодувати стрільців.

—А ви що відповіли?

—Сказав, що не маю чим.

—Я просив вас продати харчів. А ви що?..

—Відмовив, бо нічого не маю.

—Я пропонував обміняти продукти на німецькі черевики, цілком нові...

—Я сказав, що всі продукти здав станичному, і більше не маю.

—Друже провіднику, яким чином міг я щось узяти в цього чоловіка, якщо в нього нічого не було? — хвацько повертаюсь на лівому обцасі до окружного провідника і виструнчуюсь.

Сталь зміряв швидким поглядом мене, перевів погляд на скаржника, повернувся до чергового. «Виведіть його і дайте п'ять буків на задницю, — вказав міцною правицею на позивача, — хай не очорнює УПА!»

Після пам'ятного сніданку подалися вглиб Буковини. Третього дня пов'язалися з керівниками теренової сітки. Розвідка в них була поставлена відмінно, буковинські оунівці допомогли швидко злучитися ще з двома групами, які після прориву з оточення подалися в різні боки. Разом повернулися до вишкільного табору, оскільки розвідка доповіла, що більшовики вибралися з терену.

Із вишколених стрільців сформували дві сотні, ще й доукомплектували сотню Криги, з тими хлопцями вже можна було воювати. Пізньої осені сорок четвертого з галицьких теренів на Буковину прийшли сотенні Перебийніс і Боевір. Ведення партизанської війни потребувало знання командирами терену, людей, звичаїв... Тому вищий провід відрядив сотенних-буковинців у рідні краї. Боевір — Роман Дубик до війни вчителював у Чернівцях. Командиром був рішучим і грамотним, мужнім і сміливим. Загинув наприкінці березня 1945-го на Жаб'ївщині. Чотовим у сотні Боевіра був Ніколай Реутов, колишній офіцер Червоної армії. Чорнявий, високий киргиз із Уралу дезертирував із армії з чималим гуртом солдатів. В УПА мав псевдо Коля, Птах, носив німецьку уніформу. Розмовляв суржилом, проте вояк був справний.

У колибу до мене прибіг вістовий — викликає курінний Крига. Зголошую командирові куреня свій прихід. Крига мовчки простягає клаптик жовтуватого паперу: «Друже курінний Криго, прошу відрядити чотового Кривоноса до Березівської сотні Карпатського куреня». Внизу підпис командира тактичного відтинку Козака, поруч — печатка. Печатки вміло виготовляв станичний Космача Солідний, добрий дереворитник. Він розробляв також оригінали бефонів, що вручалися людям за внесені на потреби УПА гроші. Записку я пробіг очима й утішився в душі. Крига довго вмовляв мене залишитися в його курені, обіцяв усе владнати з командуванням. Він був до мене дуже добрий за час мого побуту на Буковині, опікувався мною, мов рідним. Цей немолодий, як на мене, чоловік був взірцем людини, вояка, господаря, командира. Але все-таки, попри мої любов і повагу до Криги, я вирішив перейти в галицькі терени. Рідні краї кликали.

З Буковини зв'язковий перепровадив мене через Черемош на Жаб'ївщину. Запам'ятався Чорний міст і кілька хатин оддалік. Там вгадувалося село Голови. У ті часи повстанці могли ще вільно ходити вдень, енкаведисти не особливо полюбили потікати в гори. Озброєний я був автоматом ППШ, мав пістолет, кілька гранат, у наплетчику чимало набоїв. Зв'язковий теж добре озброєний. Могли собі дати раду зі взводом енкаведистів. Справу свою хлопець знав бездоганно. На терені орієнтувався, як у власній хаті. Далі інший, але знову ж таки скупий на слова, зв'язковий припровадив мене на Писаний Камінь, а там — на Снідавку, звідтіля на Космач. Зв'язкові змінювалися в кожному селі. Від повстанської столиці до Березівської сотні добирався вже сам. Знав ж бо у тих теренах кожен плай, кожну стежину з дитинства. Рідні краї!

«Ми смілі воїни суворі»

*Ми смілі воїни суворі,
Наш батько гнів, а мати — месть.
Брати ми грому і просторів.
Борці за волю, славу й честь.*

*Марш тактичного відтинку УПА
«Чорний ліс»*

Березівська сотня на той час дислокувалась у Вижньому Березові на Аршиці.

Невдовзі я вже зголошувався до сотенного Мороза. Зустрів командир сотні, мов рідного сина. Мороз опікувався мною й Михайлом Малковичем ще від часу нашого старшинського вишколу. Допомігав одягом, взуттям, роздобув у бою два німецькі мундири й прислав нам по зв'язку у вишкільний табір. Готував собі надійні кадри ще задовго до формування сотні. Мороз детально розпитував про життя-буття. Правда, багато чого про мене йому було відомо з різних джерел. Сотенний тішився й гордився мною, що було видно з його поведінки.

Тим часом листопад сорок четвертого приніс деякі зміни на залишену Буковину. Командиром Буковинського куреня провід ОУН призначив Перебийноса — Назарія Данилюка, який до війни працював адвокатом у Чернівцях. Повернувся на Буковину з галицької сторони разом з дружиною, що мала фах лікаря. Перебийніс був справжнім

інтелігентом і мав твердий характер. Високий, стрункий, чорнявий сотенний запам'ятався стрільцям в Галичині своєю цілеспрямованістю. Німецька форма підкреслювала бездоганну виправку. Навесні 1944 року між Кривим Полем і Ворохтою чота УПА зробила вдалу засідку на велику колону гітлерівців, що відступали перед натиском Червоної армії. Вдарили з усієї наявної зброї по чолі колони. Німці, не відаючи, що повстанців лише жменька, поспішно повернули на Чорногірський хребет, намагалися там прорватися на Закарпаття. Величезний відділ зосередився під Говерлою. Зненацька снігова лавина засипала чужинецьких вояків. Після того кілька сотень УПА озброїлися й обмундирувалися німецькими трофеями. Вся сотня Перебийноса зодяглася тоді в німецьку уніформу.

Крига залишився командувати своєю старою сотнею. Забігаючи трохи вперед, скажу, що всередині лютого 1945 року сотня Криги вела тяжкий бій з прикордонниками. Славний сотенний був тяжко поранений, без свідомості потрапив до рук більшовиків. Його дружину Оксану, розвідницю УПА, більшовицькі опричники схопили ще в грудні сорок четвертого.

Керівником буковинського окружного проводу ОУН 1945 року став Сталь — Василь Савчак із Ямниці біля Станіслава. Він дещо реорганізував Буковинський курінь. Обстановка на Буковині, як і в Галичині, склалася така, що неможливо було утримувати великий повстанський відділ. Окружний провід влітку сорок п'ятого розформував курінь, розчленувавши його на невеликі мобільні підвідділи-боївки.

У серпні 1944 року на Коломийщину, в Ключівський ліс, прибули провідники Мороз — Дмитро Негрич, Книш — Дмитро Григорович, Гамалія — Петро Скригунець. Метою зустрічі було створення куреня. До новоствореного куреня увійшли сотні Мороза й Гамалії, трохи згодом — Спартана. Командиром куреня став Книш. Тут же, в Ключівському лісі, доукомплектувалися Березівська сотня Мороза та сотня важких кулеметів Гамалії.

Сотні затаборували поміж Березовами, Нижнім і Середнім. Через місяць сотня Мороза вела переможний бій з енкаведистами. Зазнавши великих втрат, більшовики поспішно повтікали до райцентру Яблунова. У повстанців теж не обійшлося без жертв — загинули Микола Урбанович, Дмитро Генік, Наддніпрянець, а також сотенний Чорноморець із сином Остапом.

З часом сотня Гамалії передислокувалася до Космача, де продовжила вишкіл стрільців. Морозова сотня зайнялася вишколом біля Вижнього Березова. Був великий наплив охитників до УПА. На той час я і підоспів до Березівської сотні, яка згодом увійшла до новоствореного куреня під командою Лісового, що отримав назву «Карпатський». Курінь Книша називався «Гуцульський».

Мороз доручив мені знайому вже справу — вишкіл новобранців. Березівська сотня жваво поповнювалася свіжими силами. Молодь треба було вчити воювати. Чим я, власне, й займався. Сотня затаборувала в невеликому ліску. Стрільці спали просто неба на смерековому гіллі. Майстровитіші обладнували собі якийсь простий дах над головою. Постійного житла не споруджували, бо існувала повсякчасна загроза ворожого нападу. Більшовики дедалі більше й більше просочувалися в Карпати.

Сотенний Мороз давав усьому лад у сотні. Високий, кремезний, атлетично збудований брюнет з орлиним носом встигав скрізь. Таких дужаків у нас називають «відземками». Швидким пронизливим поглядом Мороз бачив усе довкіл і кожного зокрема.

Був природженим революціонером. Носив пошитий з мадярського сукна мундир старшини УПА.

Напуцovanі чоботи віддзеркалювали довкілля. Озброєний автоматом ППС з відкидним прикладом, що їх носили офіцери Червоної армії, пістолетом Макарова, гранатами. Відзнаку командира сотні Мороз майже ніколи не носив. Не любив парадності й показовості. Завжди був самим собою, людиною справи.

Звечора ми з ним коротко обговорили вишкіл стрільців, а зранечку я вже зайнявся підготовкою. Березівські легіні — бійці від народження. Але одна річ — парубоцькі бійки, інша — війна з озброєним ворогом. Без вишколу багато не навоюєш.

Поляна заповнена статними сільськими парубками. Рідко хто в мундирі, майже всі в сардаках, кожухах. У кожного за плечима величезна торба з усякою всячиною. Там і змінна одежина, і хліб-сало, яблука... Тата й мами лишень бракує. Речі здебільшого потрібні, звичайно, але не в такій кількості, партизанові повна торба ні до чого. В бою й сліпий ворог вцілить у вояка з таким «горбом». Подивився я на тих хлопців, подивився... й приступив до справи. Насамперед вибрав собі кількох дужчих і проворніших помічників. Коротко ознайомив хлопців з азами внутрішньої служби. Треба було нагально навчити їх і польової служби, бо більшовики чимраз частіше навідувалися в гори. Всіх нас очікували запеклі бої з наїзником.

Учив новоспечених стрільців наступати, відступати, робити засідку, аби вони в першому бою не розбіглися, як зайці поза межі. Спочатку новачки засвоїли все теоретично. А вже після того приступили до практики. Перед практичним заняттям товмачу хлопцям, що треба позбутися зайвого майна, з ним неможливо буде воювати. Пропоную залишити в наплечниках по дві пари білизни, кусневі хліба й щось до хліба. Вивільниться місце для набоїв, адже кожен стрілець постійно мусить носити двісті п'ятдесят набоїв для власного кріса чи автомата, а також бодай сотню набоїв для ройового кулемета. Кулеметна ланка сама не може забезпечити скоростріл набоями. В бою він їх «їсть» будь здоров. Потрібен також стрільцеві якийсь плащ, щоб захиститися від дощу й вітру. Все решта — зайве. Тому прошу непотрібні речі повідносити додому. Щодня відпускати му з кожного роя двох стрільців. Хлопці підкреслено уважно вислухали мої повчання. Мовчки перезирнулися поміж собою. З виразу їхніх облич зрозумів, що, як мовить поляк, ти собі мув, а я собі здрув. Говори, мовляв, як маєш здорові груди.

Оголошую збірку на невеликій галявині. Детально розповідаю, як наступати. «Клином» уперед, «сходами» вліво, «сходами» вправо. Розтлумачив також усе доступно про відступ. Перевіряю, чи засвоїли стрільці викладене. На словах засвоїли. Що ж, гаразд. А тепер слухай ввідну. Ворог окопався на вершечку гори, треба його звідти вибити. «Рій за роєм, короткими кидками, вперед!» Один рій наступає, два підтримують його вогнем. І так почергово. Подолали мої стрільці таким чином кілометрів два під доволі-таки прикрий горб. Хлопці соплять, як ковальські міхи, — даються взнаки торби за плечима. Відразу ж ставлю наступне завдання. «Ворог відступив до сусіднього села Текучої. Не дати йому відірватися. Вперед!» Вгору стрільці зі своєю поклажею ще так-сяк дряпалися, при падінні повні наплечники тиснули на плечі й особливо не заважали. Тепер мусилося бігти вниз зі стрімкого горба. Даю команду «Долів!» Стрільці стрімголов мчать вділ, залягають. Повні мішки летять через голови і волочать стрільців донизу ще метрів зо два. Нарешті стрільці внизу. Дихають, як загнані коні, піт заливає очі. Не дозволяю відразу напиться води, щоб не попростуджувалися. Оголошую збірку. До табору новобранці

повертаються стрілецьким рядом. У таборі знову: «Збірка в три лави!» Пояснюю молодим воякам, що це було найпростіше й найлегше випробування для них. Попереду справи значно важчі й складніші. Ненав'язливо цікавлюся їхньою думкою щодо повних наплечників. «А най їх шляк трафить!» — в один голос хлопці.

Вишкіл давався важко. Горді, самолюбиві, дещо самовпевнені, забіякуваті, гострі на язик легіні мали свою осібну «єдино правильну» думку на будь-яку справу. Жодних авторитетів для них не існувало. Із цих складних індивідуальностей треба було створити єдиний організм — бойовий відділ. Справа не з найлегших. Але крапля камінь точить. Поморочивсь я добряче з буйним парубоцтвом, проте за три тижні з них уже були непогані стрільці. А відваги й запалу березунам не позичати.

Нагода показати себе в бою молодим стрільцям випала дуже швидко. Під час невеликого рейду нашу сотню обскочили енкаведисти в селі Трачі, що на схід від Яблунова. Стрільці поводили себе в бою так, наче досі тільки тим і займалися, що воювали. За короткий час вдалося здисциплінувати норовистих березівських легінів. У нетривалому, але гарячому нічному бою розбили москалів. З оточення вийшли на село Спас. Дорогою довелося форсувати річку Пістиньку. Перебрехали її по груди в студеному воді. Морози вже тиснули добрячі. Забрели в Спаський ліс. Стало трусити дрібним сніжком, у лісі незатишно й холодно. У зв'язку з цим запав у пам'ять такий епізод. У Трачі чота квартирувала в сільського священика. Підтягнуті, дотепні стрільці припали до душі синові священика. Хлопець попросився в мою чоту, я його взяв. Але після нічного бою, а особливо після «купелі» в крижаній воді Пістиньки, священицьке чадо попросилося назад додому, до теплої хати. Я відпустив, бо що з ним було діяти. Проте хлопець послужив мені добру службу. Він знав мого приятеля Мирослава Біланюка з Коломиї, з яким ми вчилися в технікумі. Мирослав переховувався від більшовиків на власну руку. Хотів потрапити в партизани. Та без зв'язків то було нелегкою справою. Отож я попросив хлопця привести Мирослава до мене. Що він і виконав. Біланюк був добрим, твердим воїном. Та, на жаль, на початку сорок п'ятого його смертельно поранили більшовики під час бою в Шепоті. Пораненого відправили до партизанського шпиталю в Космачі, що розміщувався на колишній дачі Філарета Колесси. По сьогоднішній день не можу знайти слідів друга Дороша. Розшукує брата й сестра. У всіх знайомих і друзів Дорош залишив по собі найкращу пам'ять і як воїн, і як людина.

Бій у Трачі послужив добрим бойовим хрещенням для необстріляних молодих стрільців Березівської сотні. Зі Спаського лісу перейшли на Космач. Невдовзі після нічного бою курінь «Карпатський» під орудою поручника Лісового відправився в рейд на Заболотівщину й Снятинщину. До куреня на той час входили сотні Мороза й Гонти, сотня Спартана долучилася пізніше. За одну ніч повстанці охопили весь терен. Кожна чота, навіть кожен рій мали своє завдання. Малі підвідділи діяли самостійно. Завдання моєї чоти — зірвати міст через Прут у Снятині. До третьої чоти, якою мені випало командувати, ввійшла значна частина вишколених мною в Березові стрільців.

Командири роїв у мене були хоробрі. Лобода командував першим роєм, Держакові дістався другий, Богун став командиром третього рою. Чота мала трьох мінерів-самоуків. Тямковиті сільські хлопці розмінували тридцятикілометрове німецьке мінне поле, практику пройшли добру. Взятися за цю смертельно ризиковану справу спонукала біда. На полишених німецьких мінах часто підривалися люди з довколишніх сіл. Отож мінерів для нашої сотні підготувало саме життя. Мін у сотні було вдосталь.

Курінь заквартирував у Тучапах на Заболотівщині. Стрільці добре відпочили й відігралися за день. Сотенні конкретизували кожній чоті бойове завдання. Місцеві боївки привели чоту аж до самого мосту. Пробиралися полями, лівим берегом Пруту. Зв'язковий пошепки повідомив, що міст уже зовсім близько. Однак ми його не бачили в густій темряві. По-пластунськи дісталися до дерев'яної споруди через швидкоплинну річку. Міст охороняла численна більшовицька залога. Близька присутність ворога вгадувалась. Мінери зі знанням справи підготували міни, я розмістив стрільців по бойових становищах. Освітлювальні ракети з шипінням розшматували напружену тишу ночі. Стрільці дружно гримнули з усієї наявної зброї по більшовицькій залозі. Ефект раптовості вдався, москалі порозбігалися, мов миші з комори. Здається, ні разу й не вистрелили. Давали драпака, аж підошви губили. Стрімким кидком стрільці захопили міст. Я наказав одному роєві закріпитися на правому березі й охороняти звідтіля підступи до мосту. Два рої зайнялися мостом на лівому березі. Стрільці-мінери позакладали міни. Неголосний вибух жбурнув у нічне небо разом з полум'ям вирвані з мосту колоди й дошки. На голови посипалися тріски.

Середина мосту зруйнована. Але по обидва боки міст і далі стояв на міцних опорах-биках, наче недобитий звір, виширив до зірок роззявлену пащечку. Полатати такий міст — день праці. Я був крайньо не задоволений несподіваним вислідом. Підійшов до мосту, погунав ногою по дерев'яному настилу. Дошки й колоди аж дзвенять, такі сухі. Не зволікаючи, даю команду назбирати якомога більше дрібних трісок. Розпалюємо ватри по обидва боки мосту. Незабаром тріскотливий вогонь накидається на сухе поліняччя. Невдовзі всенький міст горить, аж гоготить. Стрільці тим часом короткими чергами зі скорострілів прострілюють підходи до мосту. Так, на всякий випадок, бо більшовики й носа не потикали до палахкітливого мосту. Над ранок із пінистого плеса гірської річки стриміли тільки закіптюжені опори. Тепер наказ виконано, можна повертатися до сотні.

Рій Лободи з правого берега перебрів Прут і долучився до чоти. За кілька годин швидкого переходу ми знову були в Тучапах. Правда, в саме село не заходили, щоб не накликати на селян біду. Більшовики за просто могли відігратися на беззахисних людях, це вони вміли. Тому стрільці заквартирували в густих лозах у лузі над Прутом. Сільські хати неподалік тяглися до прозорих небес сизими димами. Все було б гаразд, якби не промоклі в студеній воді хлопці з рою Лободи. Пилипівка хоча була й безсніжна, проте морози давалися взнаки, хлопці дрібно цокотіли зубами в промерзлих лозах. Я ламав собі голову, як їх врятувати від простуди. Порятунку прийшов з несподіваного боку. Одна чота, вже й не згадаю з котрої сотні, захопила спиртзавод у Залуччі. На Космач погуркотіли вози з повними бочками спирту для партизанських шпиталів. Проте стрільці не обділили й себе, в багатьох булькало у флягах. Вони й поділилися з роєм Лободи «ліками». Я дозволив стрільцям зігрітися таким чином, щоб врятувати їхнє здоров'я. Вживання спиртного в УПА було пресувором заборонено, проте я свідомо пішов на порушення. Ризик мій виправдався, жоден стрілець не захворів на простуду. Увесь день ми пересиділи в лозах, а вночі організовано зайшли в село, повечеряли гарячою стравою. Тієї ж ночі курінь вирушив у рейд на Буковину.

Курінний Лісовий дав наказ «Збірка до відмаршу!» Останні настанови, і довгий стрілецький ряд беззвучно спрямувався на південь, на буковинську сторону. Розвідники ще за днини обстежили терен, в УПА справа ця була поставлена добре. Повстанські стежі в цивільній одежі, а часто-густо й у жіночій вбері, проникали, мов вода, куди

тільки була потреба. Зв'язкові, мурові хлопці, дорогу знали, як свої п'ять пальців, відділи рухалися впевнено, без жодних ускладнень. Напряму пересування, маршрут, а також бойове завдання були детально розроблені старшинами в штабі куреня. Курінний Лісовий офіцером виявився кваліфікованим, військову справу знав бездоганно. Орієнтувався в усіх, без винятку, картах, чи то німецьких, чи мадярських, а чи румунських або польських. Про російські й не було мови...

Березівська сотня йшла першою, відразу ж за зв'язківцями. Сотенний, чи інший вищий командир, завжди перебував під час маршу на тому місці, звідки можна якнайкраще бачити увесь відділ і оперативно керувати ним. На чолі відділу командир іде лише за якихось екстремальних умов, адже на повстанців на кожному кроці чигає смертельна небезпека. Повсюдно можна сподіватися ворожих засідок. А смерть командира нерідко призводить до загибелі цілого відділу.

Прут стрільці вбрід легко форсували. А ось бурхливий Черемош долався важче. Брили по шию в швидкій крижаній воді, що аж кості стискала. Грілися звичним способом — легким бігом.

На тому березі Черемошу вже чекала буковинська боївка. Зв'язок з буковинським підпіллям був постійний. Далі сотні рухалися по зв'язку. В першому ж буковинському селі наштовхнулися на гарнізон стрибків. Але ще перед тим наші стежі захопили на підході до села озброєного заіржавілою російською гвинтівкою стрибка. Він і розповів усе детально про гарнізон. Тому зі стрибками справилися без жодного пострілу — оточили й захопили, мов овечок у кошарі. Роззброїли тих горе-воjakів і після короткої виховної бесіди розпустили по домівках. Розбігалися, наче лошаки-однорічки.

Після вечері продовжили марш на південний схід. Село від села, район від району — курінь опинився аж під Бессарабією. Дорогою громили гарнізони стрибків і енкаведистів, що почувалися доволі вільно на Буковині. Місцеві підпільники безперервно забезпечували повстанські відділи надійним зв'язком, розвідінформацією. Час від часу сотні наші залучалися на просьбу буковинців до виловлення ворожої агентури. За три тижні рейдування Буковиною повстанці добряче залили знахабнілим більшовикам сала за шкуру.

З-під Бессарабії взяли круто в гори. Невтомні зв'язкові провадили галицькі сотні буковинськими Карпатами. Напередодні під час нічного переходу партизанські відділи несподівано наштовхнулися на сильну більшовицьку засідку. Точніше, на енкаведистів наткнулася сотня Гонти, що йшла попереду. Зав'язався гарячий бій, відгомін якого долетів до нас. Я зі своєю чотою поспішив на виручку, просто на місиво голосних вистрілів. Ніч сповила терен густою темрявою, розібратися в бойовій обстановці було важко. Орієнтувалися тільки на постріли. Трапилося так, що в тій метушні мої стрільці вдарили по своїх. Неподалік, як виявилось, був курінний Лісовий. Він розпізнав усе-таки в шумовиську бою мій голос і кричить: «Кривоносе, ти що робиш? Своїх б'єш!» Гучний голос курінного перебив гук пострілів. Вогонь припинився враз. На щастя, ніхто тоді не постраждав.

Гонта — Микола Шкарупа сотню прийняв у Палія, коли того перевели на Буковину. Колишній офіцер Червоної армії, народився на Чернігівщині. Здібного, ерудованого й вишколеного старшину стрільці сотні полюбили якось одразу. Після такого чудового у всіх відношеннях командира, яким був Палій, це щось та й значило. На вигляд Гонті було років тридцять п'ять. Середнього зросту, чорнобривий, сивина легенько припорошила голову. Був гарною людиною і справжнім козаком. Напористий, ніколи не відступав

перед ворогом, не пасував перед жодними труднощами. Сотня Гонти отримала чимало славних перемог над ворогом. Лиха доля не пощадила сотенного-чернігівця. Захворів на тиф, що безжалісно косив повстанців. Лежав у Вижньому Березові під горою Ротундул, що з-під неї витікає річечка Лунга. Господарі трапилися добрі, душевні. Чоловік — зукраїнізований поляк, дружина — українка. Ці чуйні люди багато допомагали повстанцям. Хата їхня забігла в ліс над самим яром, що було вельми зручно для партизанів. Під час масових облав хворих виносили з хати і надійно ховали в яру. Гонта уже майже видужав, потроху вставав навіть. Але підступна хвороба знову звалила твердого козака. Сотенний лежав у тяжкій гарячці, як налетіла зграя енкаведистів. Непритомного Гонту змотузували і відвезли до Станіслава. Там слідство, суд. Двадцять років каторги. Запро-торили до табору в Інті. Схопили сотенного в лютому 1945. А вже через рік Миколи Шкарупи не стало.

У Вижницькому районі Чернівецької області сотні наші довго не затримувалися. Стрільці перебрели Черемош і опинилися на галицькому боці.

У горах Жаб'ївщини повстанські відділи проводили загальний наступ на прикордонні застави. Розроблено було детальний план нападу на гарнізон у Буркуті, на Попі Івані та на інші. Сотня Мороза отримала від курінного Лісового наказ направити дві чоти на Буркут. Моя чота разом із сотнею Дорошенка мала організувати засідку біля Дземброні. Дорошенкова сотня була свіжа, стрільці ще не обстріляні. Тому курінний і вирішив підкріпити її моєю чотою, стрільці якої пройшли вже вогонь і воду. У вер-хів'ях Черемоша повстанські сотні оточили значні сили ворога. На допомогу їм у будь-яку хвилину могло поспішити підкріплення знизу. Ми мусимо не допустити більшовикам підмогу. Сотня зайняла становище вздовж Черемошу. Мою чоту сотенний Мороз за домовленістю із Дорошенком розмістив у резерві в лісі, метрів за сто п'ятдесят від річки. Сотня зайняла зарінок, розтягнувшись метрів на чотириста. Кожен стрілець вимостив собі з каміння становище. Лежать, чекають. Очікуємо більшовицької підмоги й ми. Проте в якомусь часі дивлюсь, а сотня Дорошенка знімається з позиції і вицофується геть. Мені ж не поступає жодної команди. Без наказу не рухаємося нікуди. Думаю собі, що сотня передислоковується на вигідніше становище. Бо це було не найкраще. Місце низьке, незахищене. Ворог міг запросто перебрести Черемош, зайти з тилу і вдарити згори.

Кожна хвилина очікування тягнеться роки. Небавом доноситься потужний гул машин. Дорога кривуляє поміж горами. Але я на слух визначив, що авто десь за кілометр від нашого місця. Вони цю відстань подолають швидше, аніж мої стрільці сто п'ятдесят метрів. А ще ж треба розгорнутися до бою. Для цього немає ні часу, ані відповідного місця. Два студебекери із солдатами прогуркотіли перед нашими очима на Буркут.

Через якийсь час до чоти приходить сотенний Мороз і повідомляє, що Дорошенко пропав кудись разом із сотнею. Що робити? Такий сором! Як показатися на очі друзям, курінному? Пропоную сотенному залишити в засідці лише мою чоту. У верхах бої ще точитимуться довго. Мусимо розгромити на підступах ворожу підмогу. Мороз погодився.

Місце для засідки вибрали вигідне, стрільці зачалися на своїх становищах. Терпляче дочекали ніч і до полудня наступного дня. Холод давався знати, але ватри не розпалювали, зігрівали себе надією. Нарешті гудуть машини, два студебекери і панцирка. З вантажівками стрільці впоралися швидко. За якусь годину на гірській дорозі за-

лишилися скелети машин і трупи більшовиків. Проте панцирка безугавно поливала повстанців вогнем із кулемета. Наші ж кулі відлітають від броні, мов горох, тільки іскри пирскають навсебіч. Все-таки стрільці щось у ній пошкодили, бо з місця не рушала. Башта крутилася на всі боки і посипала повстанців градом куль. Набоїв більшовики не шкодували, либонь, мали вдосталь. У нас загинув Меч — Степан Бодруг із Вижнього Березова.

Підібратися до броньованого чудовиська вдень — значить, загубити ще кількох стрільців. Вирішуємо чекати ночі. І ось вечорові сутінки накрили гори. Нижче за течією через Черемош перекинута висока лавка, перебираємося по ній на протилежний берег. Стрільці потихо підлізли під панцирку. Гупаємо кольбами в броньовані стінки. Мовчання. Кричимо: «Вилазьте! Здавайтесь!» Жодної відповіді. Напригинці обходжу машину довкола. Стоїть над самим обривом на дерев'яній кашиці, якою укріплювали береги бурхливої річки. Спробувати перекинути? Стрільці дружно взялися за один бік бронемашини. «Гей-руп!». Тільки кавкнуло. Вода під кашицею глибока.

Повечеряли в недалекому хутірці. Місяць з вершечка найвищої смереки освітлював чоті дорогу до Буркута. Там повстанські сотні зводили бої з більшовиками, і ми поспішали на поміч друзям.

Сотня Дорошенка входила до складу куреня «Перемога», яким командував Степовий. Командиром сотні Дорошенко пробув кілька місяців. На початку 1945-го він здався більшовицькій владі, у Жаб'єму, звідки родом, повидавав багато людей. Тому підпільники засудили зрадника до кари смерті, вирок було виконано.

До куреня «Перемога» входила й сотня Хмари — Дмитра Білінчука. З ним ми заізналися ще сорок третього року. Хмара прибув до табору Липея перед останнім наступом німців на пристанище повстанців. З собою привів з десятків озброєних молодців. Після передислокації куреня Липея в Чорний ліс Хмара повернувся в рідну Жаб'ївщину, там зібрав сотню. Отоді я й почув про славного сотенного.

Родину Білінчуків — батька, маму, сестру і брата — перші совіти вивезли до Сибіру. Втекти вдалося лише Дмитрові. Отож партизанив ще від сорокового року. Перші совіти, німці, мадяри, румуни, другі совіти... З усіма воював мужній і відважний одчайдух Дмитро з-під Кринти, бо народився й виріс на Кринті під Магурою. Бог щедро нагородив легіня вродою і розумом. Умів швидко зорієнтуватись в складній ситуації і з честю виходив з будь-якої скрути. 1943 року гірського месника захопили в хаті німці. Дмитро застрелив коменданта поліції, кількох солдатів і вирвався з оточеної хати. Білінчук «опришкував» на Жаб'ївщині й Косівщині. Повітовим провідником ОУН на той час був Курява — Василь Федюк з Кийданча біля Коломиї. Їхні стежки-дороги нерідко схрещувалися, під впливом розважливого провідника Дмитро став справжнім українським революціонером.

Молодший брат Василь зумів якимось дивом утекти з далеких сибірів. Наприкінці сорок четвертого втікач об'явився в Карпатах. Псевдо йому дали Сибіряк. Василя я побачив уперше сорок шостого. Міцнішого легіня, мабуть, не було в Карпатах від часів Олексія Довбуша. З вісімнадцятикілограмового ручного кулемета стріляв, як з легенького кріса. Скоростріла й набої носив собі сам, обходився без аmunіційного. Мало того, окрім кулемета й наплечника з набоями, завдавав собі на плече важкенний мішок з продуктами. При цьому крокував так, наче йшов голіруч.

У Жаб'єму народився чотовий сотні Гонти Заведія. Хлопець танцював в ансамблі Чупірчука, відомого балетмейстера. Ансамбль усім складом зголосився до Палієвої

сотні, яку згодом перебрав Гонта. Заведія виправдовував своє псевдо. Мов заведений, танцював з колегами для стрільців і селян. Невисокий, чорнявий, неймовірно рухливий танцюрист своїми невтомністю й кмітливістю зажив великої популярності серед повстанців. Після розпаду сотні Заведія перейшов у теренову сітку, а загинув з друзями геройською смертю 1955 року.

Заведія свого часу розповів цікаву історію. Брати Білінчуки якось погиркались поміж собою. Дмитро, на правах старшого, хляснув Василя по щоці. Далі між ними відбулася така розмова.

— Дми'! Ти б'єш? — Василь.

— А ти що собі думав! — старший брат.

— Ти знаєш, Дмитре, якби я був такий, як ти, то я б з тобою поступив інакше. — По цих словах схопив старшого брата могутньою п'ятірнею за перехрещені на грудях паски і підніс на витягнуту руку. — Але я не такий дурень, як ти, — і легенько поставив Дмитра на землю, не завдавши шкоди.

Василеві повстанські кравці пошили мундир із сукна захисного кольору. Бо жоден із готових на велетня не натягувався. Чоботи носив також відповідні — сорок сьомого розміру.

У п'ятдесятих роках зрадник Кіров масово здавав москалям повстанців. Не обминула лиха доля й братів Білінчуків. Більшовики панічно боялися нелюдської Василеної сили, тому живим його брати не відважились, посікли кулеметними чергами із засідки. Навіть до мертвого довго боялися наблизитись. Трапилася ця трагічна подія 1952 року. Хмару вороги захопили живим і розстріляли 1953-го.

Різдво сорок п'ятого курінь Лісового святкував у гостинній Білоберезці, що на березі швидкоплинного Черемошу.

Через довгих п'ятдесят років я зустрів у Кутах жінку, яка дівчиною брала участь в організації святкування Різдва Христового в Білоберезці. Гостював саме в Андрія Стефуранчиного, з яким запізнався свого часу в дванадцятій камері станіславської в'язниці. Андрійов брат Петро — відомий діяч ОУН, у повоєнні роки провадив велику політичну роботу в Франції. Андрій вивчився на агронома, був добрим спортсменом-марафонцем. З «дванадцятки» агроном-марафонець потрапив простісінько до студеного Сибіру. Одним із співкамерників наших був Михайло Мамчук. Через Михайла й запросив мене Андрій у гості. В його хаті й упізнала мене колишня молода підпільниця.

Організований надрайонним проводом Косівщини Святвечір у Білоберезці був дуже врочистий, по-справжньому святковий. Привітати стрільців прибули керівники теренової організації ОУН. За святковим столом всілася добра компанія: надрайонний провідник, здається Курява, надрайонний провідник УЧХ Тамара з Кутів. Загинула через два роки. Подруга Хмара — висока, струнка чорнобривка. А також дівчина, яка призналася до мене через піввіку у Кутах. Наш курінь репрезентували Лісовий, Мороз, Гонта, Лобода і я.

Білоберезка витяглася вздовж невисокого берега Черемошу. Проте кілька хат розкидано по довколишніх горбах. Саме в одній із таких віддалених хат ми й зібралися для святкування. Поки командири й стрільці вечеряли, озброєні стійкові пильно охороняли село. Вони часто змінювалися, тому всі стрільці мали змогу посмакувати святвечірніми стравами, понасолоджуватись, бодай коротко, домашнім затишком. В УПА панував суворий порядок стосовно безпеки. Стійкового біля хати виставляли навіть тоді, коли в село приходили вдвох. Один залишався на чатах, другий заходив до хати.

Вечеря тривала близько двох годин. Часи були непевні, не для тривалих посиденьок за святковим столом. Спиртного ніхто й не нюхав. Слово мали надрайонний провідник, Хмара, Лісовий. Колядували багато й задушевно. Східняки Лісовий і Гонта перейняли від стрільців чимало галицьких колядок. Різдвяні свята сорок п'ятого провели за святковими столами і з колядою. Більшовики в село не потикалися. Дві повстанські сотні становили грізну силу й служили пострахом для енкаведистів. Цілу ніч зачудовані гори слухали повстанські колядки.

*Нова радість стала, вже УПА повстала,
До УПА іде весь нарід доборотись права.
По всій Україні вороги панують,
Нашу неньку Україну усюди плюндрують.
Вже УПА повстала з синів України
І не зроблять воріженьки з наших сіл руїни.
Не сумуй, народе, клянемося нині,
Що здобудем тобі волю і славу Вкраїні!*

*Гей, в Україні
вже дзвонять мечі,
Нумо, до зброї
ставаймо мерцій!
Христос нам pomoже —
катів переможемо
І воля настане!*

Відразу по Різдві курінь відійшов на Космач. Стрільці крокували свіжі й бадьорі. Дійшли до Шепота. Розвідка доповіла, що з Жаб'єго рухається великий прикордонний відділ. Стрільці замаскувалися на окраїні лісу, звідти спостерігали, як більшовики заходили в село. Солдатів було понад триста. Більшовицький відділ ламав усі плани. Командири мали намір заквартирувати в Шепоті, дати стрільцям змогу перепочити, щоб набратися сил для нелегкого маршу засніженими Карпатами. Та що вдієш? Повстанські сотні зачалися в чагарниках побіля села. Стрільці ловили дрижаків цілий день. Тим часом курінний і сотенні командири ухвалили заатакувати москалів у селі. Вночі повстанці потихеньку оточили більшовиків. Сил вистачало, бо дорогою до наших двох сотень долучилася Спартанова.

Спартан — Михайло Москалюк особистістю був неординарною. Народився й виріс в Іванівцях, що між Коломиєю і Надвірною. Дуже впливовий і авторитетний серед повстанців. Стрільці хилилися до сотенного, мов до батька. Твердість і жорсткість якимось дивовижним чином поєднувалися в ньому з добротою і чуйністю. Військову справу знав так, наче успадкував її від діда-прадіда. Відмінний тактик. У спілкуванні впадали у вічі його ерудованість і душевність. Спартан постійно самовдосконалювався. Десять у бою втратив око, ото ж мав скляне. Проте читав так багато, немов був триокий. Захисного кольору мундир, перешитий з німецької уніформи, підкреслював високий зріст і струнку поставу. Рішучий і надзвичайно сміливий, Спартан дуже доро-

жив стрільцями, ніколи намарне не ризикував ними. Поруч із сотенним повсякчасно перебував Юрчик, мав десь дванадцять років.

Про славного сотенного і своє нетривале перебування в його сотні написав відомий поет Дмитро Павличко.

СПАРТАН

*Стоять у лісі хлопці Спартана.
Рої і чоти. Сотня. Ніч ясна.
Блискоче зброя в золоті зорі.
Стоять стрільці дорослі й школярі,
Ровесники мої й мої брати;
Іде Спартан. Тремти, душе, тремти!
В поставі — сила, партизанський сприт,
На оці — стрічки чорний оксамит,
Як адмірала Нельсона лице —
На лівім оці чорне кружальце.
Він підійшов. Я начебто підріс,
Я хочу стати вищим за мій кріс,
Стаю навипиньки, пнуся догори,
А він питає: "Звідки, бахури?
Стопчатівські? А скільки ж тобі літ?"
Шістнадцять! — я спалив себе в одвіт.
Він обійшов та обдивився нас,
І, як молитву, прошептав наказ:
"Рій, здати зброю! Діти, марш домів!
Можливо, хтось мене не зрозумів?
До школи йдіть, беріться до книжок,
А ми без вас одбудем цей торжок,
Поборемось ще трохи з москалем,
А потім, як належить, помрем!
Та з вас уже не вийме сатана
Те, що були ви в сотні Спартана;
Колись, при синьо-жовтій коругві
Ще стрінемось — і ви, і ми — живі!"
Мовчали ми. Стояли. Аніруш.
Він сам здіймав із нас тягар оруж,
Брав з наших рук з набоями ташки....
"Тепер додому, діти, навпрошки!"
І я побіг, обравши свій маршрут,
У Саджавці я перескочив Прут,
Пройшов попід верхами Ключеві,
І вийшов у Стопчатові з трави.
Мене мій батько, плачучи, зустрів,
А мати — як ведеться в матерів —
Молилася всю ніч біля вікна
За мене і за сотню Спартана.*

Стрільці зручно повмощувалися на позиціях. На зорі пролунала довгоочікувана команда «Вогонь!» У Карпати посилали найвідбірніші прикордонні війська — винищувати українських повстанців, воювати з вишколеними й добре озброєними відділами було нелегко. З першими повстанськими залпами солдати панічно повискакували з хат. Не особливо розібравшись, зосліпу кинулися в контратаку. То була більшовицька метода — виривати перемогу за рахунок великих втрат, будь-якою ціною. Москалі ступали по власних трупах. Звідусіль чулося їхнє перелякано-дике уракання. Стрільці відбили першу бездумну контратаку. Прикордонники відразу ж кинулися в другу, відтак у третю...

Цілий день вогонь їхніх скажених контратак стрільці трьох сотень гасили залпами з усіх стволів. Після полудня більшовики відстрілювалися вже з-за гори трупів своїх вояків. Убитих і тяжко поранених солдатів вони стягували під нашим прицілним обстрілом до дерев'яних колиб і там спалювали їх. Чорний дим бухкав під небеса. Але ще вище сягав жахливий крик припечених вогнем тяжкопоранених. Для чого вони те робили? Мабуть, щоб повстанці не полічили їхніх втрат.

Сонце хилилося на захід, як більшовики стрімголов кинулися в чергову смертельну контратаку. На становищі котроїсь сотні невеликому підвідділові вдалося прорватись. Курінний Лісовий з невідомої мені причини перебував на той час у Космачі, обов'язки його виконував сотенний Мороз. Під час того прориву Мороза поранило розривною кулею в праве плече, розстроило ключицю. Я зі своєю чотою був поруч. Сотенний передає мені команду куренем, а сам відбуває на перев'язку. Я зняв зі своєї чоти два рої і швидко залатав прорив. Проте невелика група прикордонників усе-таки встигла вирватись із повстанського кільця. Втікачі давали драла, аж курилося за ними. Знімаю з сотні Спартана два рої й кидаюся з ними в погоню. Солдати бігли догори широкою просікою між двома темними стінами лісу. З переляку, либонь, забули все, що їх навчали на військовому вишколі. На білому сніговому тлі чорні похапливі постаті були чудовими мішенями...

Бій тим часом не вщухав. Уже й ранні зимові сутінки охопили землю, а над головою все ще тонко пофівкували кулі. Повернувся сотенний Мороз. Мав щільно забандажоване праве плече. З його приходом ми розпочали неухильно стискати кільце навколо більшовиків. Вони пострілювали чимраз рідше, мабуть, закінчувалися набої. Довкілля охопила темнюща ніч, яку краяли тільки спалахи пострілів з обох боків.

Сотенний Мороз дає команду вицофуватись із села. Не хотів наражати на невиправдану небезпеку людей. Нагорі зробили збірку, і незабаром стрільці вже марширували на Космач. На котромусь із присілків долучився курінний Лісовий. Сотенного Мороза, що втратив багато крові, він відправив на лікування до шпиталю. Командування над сотнею прийняв Юрко, з ним ми зустрілися вперше.

Середнього зросту, шатен, Юрко справляв доволі приємне враження. Розумний і врівноважений, новий командир Березівської сотні з вигляду був років на десять старший за мене. Відчувалося, що пройшов добру життєву школу. Із сотенним повели бесіду про поповнення запасу набоїв для сотні, адже стрільці мали по якомусь десяткові набоїв. Боеприпаси були замагазиновані у Вижньому Березові. Я підібрав групу легких на ногу стрільців, що добре знали терен, і відправив по набої в своє рідне село. То був наш перший діловий контакт із сотенним Юрком.

«Тверді, міцні, незламні...»

*Хлюпни нам, море, свіжі лави,
О земле, велетнів роди!*

Павло Тичина

Сотні надійшла команда передислокуватись у Березів. Тогочасно в Космачі квартирувало багато повстанських сотень. Було надто тісно, відчувався брак харчів. Ми збиралися трохи відпочити після зтяжнього рейду Буковиною, хотіли дати стрільцям змогу після гарячих боїв привести в порядок взуття, обмундирування. Але не так сталося. Надвечір наступного дня до мене прибіг зв'язковий із запискою від сотенного Юрка. Наказ — негайно з'явитися до штабу. Командир сотні наказав чотовим підняти до бойової готовності стрільців. Сотня виступає в село Рушір.

Із першими сумерками, бо більшовицькі винюхувачі також не дрімали, сотня тихо здійснювалася з місця. Темрява оповила гори, як стрільці вступили в Нижній Березів. Зв'язкові з Лючі, сусіднього села, повели наврошки через вкриті лісом гори на Рушір. Невдовзі вся сотня безшумно вишикувалася на дорозі, що вела з Яблунова на Космач, кілометрів за три від Рушора. Нею швидко піднялися до присілка, там розглянулися в пошуках зручного для засідки місця. Моя чота рухалася в авангарді. Сотенний Юрко також ішов попереду. Командиром Березівської сотні він пробув лише кілька днів, тому ще не встиг познайомитися зі стрільцями. Терену не знав, бо родом з інших місць. Перед цим Юрко воював у рівнинному Чорному лісі, тому не вельми знав тактику ведення бою в гірських умовах. Проте командир він був грамотний. Як більшість мужніх і впевнених у собі людей, сотенний не хворів на амбітність. Звернені до мене слова бувалого командира спочатку крайньо вразили, а відтак викликали повагу до цього розумного чоловіка.

«Слухай, друже Кривоносе, — сказав він, — ти знаєш стрільців, орієнтуєшся на терені, вмієш воювати в горах. Тому передаю тобі керівництво цією операцією. Наказ мусимо виконати». А наказ сотня мала простий — не допустити енкаведистів у Космач, стояти на смерті.

У Космачі розпочалися широкомасштабні бої. Більшовики за будь-яку ціну намагалися захопити «повстанську столицю». На початку січня сорок п'ятого на велике гірське село з Жаб'єго, Микуличина, Коломиї посунули великі «часті» червонопогонників.

Щоб не постраждали мирні люди, повстанські командири вивели сотні із села і замаскувалися в лісі. Сотенні в далековиди спостерігали, як москалі без жодного пострілу тріумфально займали неприступне для них досі село. Та недовго раділи окупанти — кілька куренів УПА розпочали наступ. Розгорівся запеклий бій, три доби минули в безперервних атаках і контратаках. Енкаведисти зрозуміли, що потрапили в пастку, попросили підмогу з обласного центру. Розвідка УПА перехопила їхню радіограму про допомогу. Командири куренів не підганяли подій, не гнали стрільців у бездумну атаку на очевидну смерть. Адже наступальний бій — це завжди великі втрати в живій силі для тих, хто наступає. А людей в УПА берегли завжди. Повстанці свідомо затягували час, щоб більшовики вичерпали запас амуніції.

Перед початком бою енкаведисти зайняли церкву посеред села. З її вершечка спостерігали за докільлям. А на одній з бань розмістили кулемет «максим», згори поливали

смертоносним вогнем відкрити місцину. Розрахунок більшовиків був, очевидно, такий, що повстанці, як християни, не відважаться стріляти по церкві. Проте партизани розмірковували по-своєму: храм Божий відбудувати можна, вбитих же стрільців ніхто не поверне їхнім близьким. Тому сотенний Білий віддає наказ зняти з церкви ворожий кулемет. У його сотні був мінометник-снайпер. З важкої зброї цілив, як з кріса. В повітрі зафуркотіла міна, і з «максимом» та його обслугою було покінчено. Стрільці без жодних втрат зайняли місцину побіля церкви.

Поки основні повстанські сили зводили запеклі бої в Космачі, кілька сотень стало заставами на підступах до села. Підмога енкаведистам, найімовірніше, прибуде зі сторони Яблунова. Тут найзручніший під'їзд у гори. Шосейку з Яблунова до Космача випало оберігати Березівській сотні.

Засідку влаштували кілометрів три-чотири за Рушором в напрямку Космача. Двісті п'ятнадцять стрільців (така на той час була чисельність сотні) треба було замаскувати так, щоб ворог не виявив жодного й навіть не запідозрив нічого. Місцина відповідна знайшлася. Гори там брали дорогу в підкову. Мені подумалося, що сам Господь створив наші гори, щоб нищити в них непроханих зайд. Дві чоти розмістилися на крутому правому схилі. Бронєбійну чоту Лиска я висунув у чоло. Чотовий Лисок — Антон Генник з Нижнього Березова стріляв з протипанцирної рушниці. Моя, третя, чота зачайлася на лівому схилі. Дві кулеметні ланки з першої й другої чот розмістилися за поворотом. Вони мали перепинити ворогам шлях до відступу і водночас прикрити наші тили. Москалів, мабуть, припреться величезна зграя, можуть оточити становище сотні. Цього в жодному разі допускати не можна, партизанська тактика вимагає, щоб перед наступом, влаштуванням засідок завчасу вибиралися шляхи відступу. Командири, які оволоділи цією наукою, ніколи не втрачали людей.

Сотенний Юрко вибрав собі позицію на високому правому березі між двома чотами. У дії мої він не втручався. Чотового на своє місце я залишив надійного, Лободу. Часу на підготовку було предостатньо, тому стрільці замаскувалися дуже ретельно. Невисокий чагарник у рідкому буковому лісі надійно оберігав стрільців від стороннього ока. Трохи складніше було замаскуватися на відкритому безлісому місці. Тут вирятував глибокий сніг, в який стрільці позаривалися з головою. Я пройшовся дорогою. Ніщо не видавало присутності обабіч гостинця цілої озброєної сотні. В лісі тихо й морозяно. Дорога зяяла щербиною розібраного напередодні дерев'яного моста через потік.

Сонце піднялося над застуденим лісом на дві кочерги, як знизу почувся натужний гул багатьох автомашин. Перший студебекер зупинився на самому краєчку обірваної проваллям мосту кам'яної дороги. За нею завмерли ще дві вантажівки. Четвертою за скрипіла гальмами чорна блискуча «ємка» з командирами, за нею скупчилося ще кілька канадцять вантажівок. Я налічив понад півтора десятка напханих солдатами студебекерів. Авта помістилися щільно у нашій «підкові», на що й був розрахунок.

З легковика ніхто не виходив. Про людину, яка командувала цією каральною експедицією, я довідався аж під час слідства. Ніколай Дергачов, уродженець Москви, працівник внутрішніх військ. До війни служив в охороні Кремля. З фінської війни повернувся героєм Радянського Союзу, брав участь у депортації кримських татар, інгушів, чеченців. Після Кавказу його дивізію перекинули в Карпати для винищення українського національно-визвольного руху. Тут наш герой і знайшов свій безславний кінець. Що заслужив, те й отримав. Дергачова першопочатково похоронили в середмісті

Коломиї. Проте реакція простих коломиян на могилу нищителя українства дещо відрізнялася від запланованої більшовицькою владою, тому могилу кудись перенесли.

До легковика поїдбїгали командири в довгих кожухах. Після короткого інструктажу розійшлися до своїх автомобілів. Відразу ж після цього від колони відділився рій червонопогонних солдатів — розвідка. Крокували собі вільно, жваво про щось перемовлялись. Нерозбезпечені автомати на плечах. Почувалися господарями. Нашої присутності гості явно не відчували.

Розвідників повстанці пропустили, хай собі йдуть. Розвідка бадьоро порипіла під дощами кирзаків за поворот. Невдовзі з кузовів стали вистрибувати життєрадісні солдати. Хвацько закидали за плече новенькі автомати, гелґотїли собі весело, підбадьорували один одного штурханами. Близької смерті ніхто з них не відчував. Їхні вгодовані поличчя гармонїювали з червоними погонами й петлицями і різко вирізнялися на тлі засніжених карпатських схилів.

Стали шикуватися в колони для відмаршу на Космач. Дорідні вояки нагадували чимось зграю пацюків з червоними очима, мабуть, своєю жадобою крові. Команда «Вогонь!» захопила чужаків зненацька. Здавалося, самі гори посунули на напасників. Не було чути ні поодиноких вистрілів, ні черг — лише суцільний шквал. Зимова гроза! Карпати вивергали розплавлений свинець. Сплондровані гори сердились. Двадцять два кулемети, «броньбїйка», міномет, десятки автоматів, десятизарядка, карабіни — це вам не жарти. Гуло, як у пеклі. Одну за одною чота Лиска запалила вантажівки. З легковика стрільці зробили друшляк.

Червонопогонники безладною гурмою кинулися в прорив уперед. Наткнулися на щільний вогонь, Вдовенко — Микола Лазарович зустрів їх прицільними чергами з малярського кулемета. Нажаханою отарою кинулися назад, але даремно. Гепалися долів, де хто стояв. Гарячково відстрілювалися з-за тіл вбитих товаришів. Звичайно, заганяти до товарняка беззбройних татарських жінок і дітей куди приємніше. Але не все в середу Петра. Стрільці стріляли завзято. Злості додавало те, що в довгому очікуванні ворога, промерзли до кісток.

Уперше цей бій описав з моїх слів Пантелеймон Василевський. Після публікації матеріалу в кількох газетах до Василевського зателефонував учасник розгромного бою. Врятуватися тоді вдалося небагатьом. Він розповів багато цікавих деталей. Більшовиків загинуло триста сімдесят вояків, п'ятдесят замерзло і п'ятдесят солдатів померло від тяжких ран у шпиталях. Ніколай Дерґачов — не полковник, а генерал, його за якусь провину понизили були в званні до полковника. Але через три місяці служака вже знову носив генеральські погони. Чимало розповів щасливець і про дивізію, якою командував генерал Дерґачов. Дивізія була сформована для вивезення з рідних країв представників нацменшин. Служили в ній тільки колишні вихованці дитячих будинків, справжнісінькі яничари. До фронту цю дивізію й близько не підпускали, «воювали» браві вояки в основному з мирним населенням. Ні імені, ні адреси незнайомець не назвав. Мотивував це тим, що сини його служать у російській армії. Проте виявив готовність зустрітися з Василевським.

Впродовж бою я перебував на правому схилі, звідки чудово обсервовувалось усе поле бою. До дороги було якихось тридцять метрів. Стрільці кидали в скопище червонопогонників ручні гранати. Лівий схил був пологіший і довший. Десять хвилин бою розривна куля влучила мені в праву руку, перебивши кістку вище ліктя. Про рану я нікому не признавався. Міцно перетягнув рукав кожуха на кисті, щоб кров

не стікала, і згорячу болю не відчував. Ніхто б і не здогадався про рану, якби не прикрий випадок. Через кілька годин бою я опинився за невеличким горбком, переходячи від чоти до чоти. В очах померкло, дерева заволокло туманом, постріли кудись віддалилися. Я впав без свідомості — далася все-таки взнаки втрата крові. Хлопці допомогли підвестися. Котрийсь додивився, що крові повен рукав. Я попередив, аби тримали язик за зубами. Стрільці роздягли мене, витрясли з рукава загуслу кров, забандажували нашвидкуруч рану й дали знати сотенному Юркові про поранення. Командир сотні глянув на мене, блілого, й наказав відразу ж відійти на лікування.

Бій вщух. Сотня вицофувалась із позицій. Два стрільці попід руки повели мене на Акрешору. Довелося дряпатись доволі таки крутим схилом, проте далі, до сусіднього села Текучої йшли битвою дорогою. В селі напився студениці з колодязя і трохи полегшало. Натомість відчув нестерпний біль у пораненій руці. З гіркою бідою додибали до Вижного Березова. На моє щастя, в селі перебувала дружина крайового провідника СБ Митаря — добра лікарка. Митар — Володимир Лівий родом з Дрогобиччини. Його дружина Дарія Цимбаліста часто перебувала в наших краях, до неї й припровадив мене районний провідник ОУН Орел. Лікарка дбайливо перев'язала руку, наклала дві шини. Попередньо рану продезинфікувала. На вході куля зробила маленьку дірочку, на виході була велика рвана рана. Ще й кістку зачепило добряче. Допомогу мені надавали в хаті Негрича. Брат господаря головував у сільраді. Тому хата вважалася надійною. Хотіли мене відправити до шпиталю в Космач, та я відмовився, бо там було багато тяжко поранених повстанців. Я ніяк не можу дивитися на чужі страждання. Краще перебуду по хатах. Курінний Лісовий виділив із сотні Гонти, що саме повернулася з операції в Микуличині, фельдшера. Ми перейшли до сусідніх Лючок, де було відносно спокійно.

Березівська сотня втрат у бою зазнала невеликих, проте однаково тяжких. Загинули Сірко — Василь Вівчарук з Баня-Березова та Явір — Микола Скільський з Середнього Березова, який закінчив у сорок третьому Коломийську гімназію. А ще поліг хлопець з Стопчатова, стрілець третьої чоти. Свою чоту перед боєм я розташував на найвідповідальнішому й найнебезпечнішому місці. Ніколи не шукав собі легкого життя. До того привчав і стрільців. Так було і в цьому бою.

Учасницею славного бою була й уродженка Середнього Березова Люба Скільська. Сімнадцятирічною вступила дівчина 1942 року до ОУН, сумлінно виконувала доручення провідника Кривоноса — Сулятицького Святослава. До Березівської сотні Люба прийшла, повернувшись із Львівської хімічної школи, куди вступила сорок третього року. Виконувала в сотні функції зв'язкової, опісля розвідниці і санітарки. Квітка, таке їй дали псевдо, брала участь у багатьох боях Морозової сотні.

У серпні 1945 року Квітку схопили більшовики і запроторили до в'язниці НКВД у Яблуніві. Молода повстанка мужньо витримала тортури і якимось чудом втекла з катівні, щоби продовжити боротьбу. Але через два роки знову втрапила бузувірам до рук. 1947 року родина Скільських опинилася в Сибіру. Любу з батьками перевезли з Омська в радгосп Тамбовку Саргатського району. Жили в голоді й холоді, масово помирали дорослі й діти. Тому Люба вирішила втекти. Але піймали й дали три роки, які відкаралась тяжко в колонії у Омську. Після звільнення повернули в Тамбовку до батьків. У п'ятдесят шостому вийшла заміж за Сулятицького Андрія, який під псевдо Чіп воював кулеметником у сотні Недобитого.

Від більшовицької навали постраждала вся родина Скільських. Брат Андрій — Ясень загинув в бою листопадового ранку сорок п'ятого. Тіло стрільця знайшли аж навесні

1946 року під снігом в потічку, похоронили в Середньому Березові. П'ятдесятого року засудили на двадцять п'ять років сестру Марію Урбанович, відбувала в Іркутську, Магадані, Омську. Повернувшись із заслання, родина Скільських змушена була жити в чужих людей, оскільки їхню господарку було розграбовано більшовиками.

Сьогодні Сулятицька (Скільська) Люба проживає в Коломиї, бере активну участь в громадській праці, проводить патріотично-виховну роботу серед учнівської молоді.

З фельдшером і двома стрільцями ми ходили від села до села поміж більшовицькі облави. У лісі не було умов для перев'язок. Єдиним лікувальним засобом у нас на той час був реваноль — жовта дезинфікуюча рідина. Правда, ефекту від того «лікування» не було жодного. Під час бою незабандажована рана глибоко промерзла, тому рука геть почорніла. Почалася гангрена. Хірурги в один голос радили ампутувати руку вище ліктя, бо гангрена пошириться аж до плеча, а там — смерть. Особливо переконував мене лікар-буковинець, що був найкращим хірургом у загоні. Медик мислив чисто лікарськими категоріями і щиро хотів врятувати мені життя. Я подякував хірургові за турботу. Що ж до ампутації, то заявив однозначно, що руку втяти не дам, бо як воювати одноручному партизанові. І в мирний час без руки не солодко, а під час війни... Кому я такий потрібен? Якщо вмирати, то з двома руками. А якщо й на тому світі доведеться воювати з ворогом?! Дозволяв собі навіть піджартовувати над самим собою, хоча ситуація була не з найприємніших.

Путню пораду дав мені в Акрешорі один господар. Добрий чоловік глянув на мою чорну, як обгоріла гілляка, руку й каже: «Синку, не слухай тих докторів, а візьми з жолоба з-перед корови трину, запар її й промивай рану. Меш мати здорову руку». Послухав я старого чоловіка, і невдовзі гангрена відступила. У сні є різне зілля. Воно треться, коли корова їсть сіно, і осідає на дні жолоба. Пилок з того різнозілля має чудові лікувальні властивості. Щоденні припарки й врятували мені руку, а можливо, й життя. Рука стухла й поступово набрала природнього кольору.

Я зі своєю групою постійно підтримував зв'язок з тереновою розвідкою. Тому ситуацію знали в кожному селі. Часто зустрічались із сільськими боївкарями або станичним того чи іншого села. На початок березня рана трохи затяглася. Із сукровицею з неї виділялися дрібненькі кісточки. Фельдшер із Середнього Березова, якого по-сільському звали Рудий Штефурьчиків, вставляв час від часу в рану марлеві тампони, щоб вона не заживала зверху. Інакше всередині залишився б гній. До війни ескулап мій був ветеринаром, проте й людей лікував добре. Йому та чоловікові з Акрешори завдячую тим, що маю руку.

Рушірський бій відбувся 15 січня 1945 року, а десятого березня нашу групу знайшов сотенний Мороз. Командир уже поправився від тяжкої рани. Того ж таки дня з Морозом прибули в розташування сотні. Наступного дня до табору прийшов курінний Манів. Оголосив наказ командира загону Козака — звільнити від командування сотнею Юрка. Знову призначити командиром Березівської сотні Мороза, Кривоноса — заступником сотенного. Свою чоту я передав командирові першого рою Лободі.

Сотенний Юрко з молодих хлопців-юнаків зібрав пізніше Дністровську сотню. Кістяком послужила колишня сотня Орлика. Юрко вельми дорожив своїми стрільцями й зумів зберегти сотню чи не до сорок дев'ятого року. І то в якому терені! В польових районах, де найвище дерево — соняшник. 1947-го сотню перекинули на Буковину, де стрільці пережили важкі часи. З командиром Юрком мені доводилося часто контактувати.

У лютому захворів на тиф командир куреня поручник Лісовий. Ройовий Держак перевіз непритомного курінного до Баня-Березова. Хворого розмістили в криївці станичного Сліпачука. Опікувався ним Пугач, колишній студент медицини. Попри всі старання, зберегти життя курінному не вдалося, гарячка спалила Лісового й за три дні він помер. Про покійного знаю, що народився на Чернігівщині, ймення мав Андрій. Похоронили командира куреня «Карпатський» біля церкви в Баня-Березові. Від прощальних сальв журливо зітхнули Карпати. Могила Лісового зберігається й досі.

Влітку 1996 року на могилі курінного Лісового було відправлено поминальну панахиду. Слово мали повстанці, представники влади, громадськості. По святковій церемонії підійшла стара жінка й сказала, що має мою світлинку партизанських часів. Як вона зуміла зберегти її? На світлинці ми з Буйтуром — Василем Синітовичем та його сестрою Олею. Я щойно став на ноги після тифу, випадково трапився фотограф. Дивлюся на себе, молодого, з піввікової відстані й не впізнаю.

Після похорону Березівська сотня відійшла на Слободу. Сотня Гонти залишилась у Вижньому Березові. Відпочинок тривав коротко. Сотня здійснила перехід у Яремчанський район. Хребтом Рокити перейшли на центральну дорогу, що вела з Коломиї на Ворохту. Хребет спадає на дорогу біля гомінкого Пруту. Там і організували засідку на більшовиків. Трапили в неї дві вантажівки з енкаведистами. За якихось тридцять хвилин із зайдами було покінчено. Операція запам'яталася тим, що вперше в житті пошукував совітського хліба. В одній машині стрільці знайшли багато подовгуватих буханок. Наші господині випікали в печах круглий, рум'яний і духмяний хліб. Хліб-«цеглинка» сприймався якось не так. Трофейний хліб видався глевкий, кислий, з висівками та ячмінними остюками. Москалі не вельми дбали про шлунки своїх вояків. На Березів поверталися обвішані здобутими кулеметами, автоматами, карабінами. Стрільці поповнили запаси набоїв.

На терені Коломийської округи оперувала і штрафна сотня. Командував нею Святослав. Сотенного знаю лише з розповідей. В сотні відбували покару стрільці, що провинились якимось чином у своїх сотнях. Дисципліна там була вельми сувора. «Штрафники» проходили жорсткий перевишкіл. Через якийсь час вони поверталися до своїх сотень і несли звичну службу. Деякі ставали навіть добрими підстаршинами. Сотня дислокувалася побіля Космача. В часі масових облав навесні сорок п'ятого розпалася. Про Святослава я не мав жодних звісток.

Перша половина березня сорок п'ятого видалася досить теплою. Земля враз скинула із себе зимову вберю. Селяни вже подекуди почали поратися на своїх нивках, готувалися до веснування. Але неждано-негадано повалив сніг, та ще й який. За кілька днів гори вкрила метрова снігова товща. Разом зі снігом на гори впала ще більша біда — масові енкаведистські облави. В кожному карпатському і підкарпатському селі розташувався більшовицький гарнізон. Повстанців блокувало водночас понад сорок тисяч червонопогонників. «Червона мітла», «чорна рубаха» заповнили весь багатостраждальний край.

Становище повстанських відділів неймовірно ускладнилось. Стрільці вже попереходили на весняну форму обмундирування. Теплі речі залишилися на базах. А тут раптом сніги, студінь. Харчові припаси замагазиновані в лісах. Як до них дістатися, щоб не наслідити в глибокому снігу? Облавники йшли за ногами. Доводилося повсякчасно зводити бої в не вигідних для себе умовах. Друга половина березня була надзвичайно несприятливою і важкою. Голод, холод, брак набоїв, постійні напади москалів... До

складів амуніції не завжди вдавалося пробитись крізь сніги й облави. Зрідка проривалися в захоплені більшовиками села. Там поповнювали запаси продуктів, амуніції. Кожен бій давався сотні тяжко. За будь-яку ціну намагалися протриматись до ночі. А тоді в темряві відривалися від надоїдливих енкаведистів. Часто-густо з оточення доводилося прориватись врукопашну. По кілька набоїв сотенний наказав берегти на крайній випадок. Сили стрільцям надавала віра в свою правоту. Відстоювали ж бо батьківську землю. Рідні гори додавали повстанцям наснаги. Перший місяць безперервних облав Березівська сотня трималася вкупі. Чотири чоти стійко воювали пліч-о-пліч. Всією сотнею хоч і важко було маневрувати, зате великою силою легше вдавалося прориватись із енкаведистського оточення. Особливо, коли доходило до рукопашного бою. Більшовики панічно боялися великої кількості повстанців.

З настанням тепла, у квітні, сотню розділили. Сотенний Мороз з першою і четвертою чотами залишився в Карпатах. Четверта мала на озброєнні важкі кулемети, з якими не дуже порейдуєш. Березови, Космач, Акрешора — терен бойових дій чот, що залишилися. Я з другою і третьою чотами подався на доли. Аж до Великодніх свят наша група оперувала побіля низинних сіл Марківка, Молодятин, Мишин, Ключів... Заскакували у Вербіж біля самої Коломиї. Вночі поповнювали запаси харчів і набоїв, а вдень вицофували у ліси. Ліс для партизана — найміцніша фортеця. Добу перебували на одному місці, відтак переходили на інше. На жодному постой не затримувалися більше одного дня. Тому вислідити, а тим більше, настигнути наш відділ було непросто. Терен щільно нашпигований більшовицькими вояками. У кожному селі якщо не батальйон, то бодай рота червонопогонників.

З часом більшовики повважали, що вже придушили повстанський рух і частково зняли більші гарнізони із сіл. Ми скористалися слушною нагодою і знову з'єдналися в сотню.

В урощищі «Пригодище» біля Вижнього Березова до Морозової сотні долучився Залізняк — Михайло Гоянюк. То була моя перша стріча з чудовим хлопцем із села Спас. Михайло народився 1920 року. Здобув початкову освіту. Проте рівень мав досить високий, бо енергійно займався самоосвітою. До ОУН вступив ще за Польщі. З приходом «визволителів» зі Сходу відразу ж потрапив до в'язниці. Якимось дивом виврався з цупких більшовицьких пазурів. Але волею насолоджувався недовго. Фашисти, що прийшли на зміну більшовикам, запроторили юнака за ґрати. Та козак не без долі. Втікає Гоянюк і від коричневих окупантів. Сорок четвертого року потрапляє до УПА. Вишкіл проходить у сотні Спартана. Стає чотовим у цій же сотні і водночас заступником сотенного. Після поранення командира сотні виконує його обов'язок. Довший час перебував і при Березівській сотні. По загибелі сотенного Мороза, очолив її. Проте в скорому часі його замінив Підгірський, що теж в той час не мав сотні.

Залізняк користувався величезною повагою серед односельців. Був великим ентузіастом художньої самодіяльності. Тому провід ОУН залучає його до організаційної праці в рідних теренах. Останній бій з більшовиками Залізняк прийняв у вересні п'ятдесят першого. З двома друзями-односельцями перебував у криївці на присілку Камарал біля села Пістинь, як нагрянули москалі. Привів їх підлий запроданець. Друзі знищили всі організаційні документи. Самі заподіяли собі смерть, аби не втрапити живими до рук ворога. На місці загибелі героїв височіє хрест. Воздвигнули його жителі Спаса і Пістиня. По Михайлові залишилася вдячна пам'ять краян та дочка Орія. Проживає з матір'ю у Слободі на Коломийщині.

Разом із Михайлом до УПА зголосився і молодший на п'ять років Федір. Псевдо мав Сорокатий. Федір повсякчас перебував зі старшим братом. Мав кволе здоров'я. Але хлопець був геройський. Якось 1945 року сотня Залізняка заквартирувала в Космачі. Зненацька налетіли енкаведисти. Сотенний вибіг на вулицю, командував сотнею. Стрільці організовано вицофались із села. Бій не приймали, щоб не нашкодити селянам. Враз виявилось, що в хаті залишилися важливі документи. Треба їх негайно знищити, бо там вже господарювали москалі. На ризиковану операцію першим зголосився брат сотенного. Сорокатий завдання виконав. Але при відступі куля наздогнала хлопця. Стікаючи кров'ю, дострелився.

Найстарший Михайлів брат Василь народився 1918 року. Після Коломийської гімназії вступив до Львівського університету. По закінченні навчання працював на Тернопіллі. Там і одружився. Займав високу посаду в ОУН. Разом з дружиною загинув у кріївці.

Микола Гоянюк був моїм ровесником. Коломийську гімназію закінчив з відзнакою у сорок другому. Вступив до Львівського університету. Подальша доля здібного хлопця невідома. Доходили чутки, що воював з німцями, а відтак з більшовиками на Волині.

Була в братів і сестра. Народилася Марійка 1928 року. Закінчила семирічку. До ОУН вступила 1944 року. Вірна виконувала в організації функції зв'язкової, кур'єра. В січні 1947 року Вірна із хлопцями-боївкарями поспішала до села на різдвяну вечерю. Але під Грушевом на Коломийщині друзів чекала більшовицька засідка. Навела енкаведистів зрадниця Ярина. Підпільники героїчно загинули в нерівному бою.

Таку славну родину мав мій партизанський приятель Залізник. Таких чудових дітей виховали Євдокія та Дмитро Гоянюки. В 1946-му їх вивезли на Сибір. Повернулися в рідні краї аж через десять років. Спочивають у рідній землі, яку так самовіддано захищали їхні діти.

У перебігу більшовицьких облав повстанцям часто доводилося змінювати тактику. Біда заставляла повсякчас вигадувати щось нове. Нерідко стрільці заходили в ліс назадузь, аби залишеними на снігу слідами збити москалів з пантелику. Якийсь час допомагало. Енкаведисти розшукували повстанську сотню у місцях, звідки вона давно вибралася. З часом більшовики розгадували маленькі партизанські хитрощі. Зголоднілими хортами накидалися на пошарпані в нерівних сутичках відділи. Повстанці відбивалися стійко. Гарячі бої зводилися з червонопогонниками на Цапулі біля Березова, в Акрешорі, неподалік Ключівського лісу...

Жодного дня не минало без більшого або меншого бою. Не встигали відірватися від ворога в одному місці, як наривалися на засідку десь на окраїні лісу. І знову в розмову вступали автомати. Зброя не витримувала, перегрівалася. А люди мусили триматися. Навколо кожного села на узліссі, в яру чи переліску більшовики влаштовували засідки. Вдень солдати прочісували ліс, а вночі відсиджувалися в засідках. Відрізували повстанців від населених пунктів, від баз продуктів і амуніції. До гірських сіл ми змушені були пробиратися непрохідними нетрями, пущами, бо всі можливі шляхи підходу більшовики заблокували. Мали в цих справах неабиякий досвід. Перевага москалів проявлялася не тільки в живій силі, але й у тому, що вони були на колесах. Автомашинами оперативно перекидали підкріплення в будь-яке місце. За такої ситуації повстанцям не залишалося нічого іншого, як вибрати єдино правильну тактику. Стати для ворога невидимими, мов тіні. Так ми й зробили. Уникали великих боїв. Облави старали-

ся перечекати на окраїні лісу. Життя своїх солдатів більшовицькі командири не цінили ні на гріш. Скосимо одних, командири негайно женуть інших. П'яні солдати бездумно лізли під повстанські кулі. Для нас же кожен стрілець важив багато, життя кожного берегли. Адже з втратою бійців загине вся справа.

У ході безперервних боїв я розробив і спрактикував досить ефективний маневр. Щойно стежі повідомлять про наближення облавників, як ми потихеньку обходимо їх і заходимо в тил. Енкаведисти прочісують усім скопом ліс, стріляють по корчах, матають в яри гранати, а повстанці тихцем за ними, готові будь-якої миті відкрити вогонь. Отак бувало ходимо назирці цілий день. Червонопогонники заглиблюються в ліс, ми не відстаємо. Обрана тактика допомогла зберегти людей.

На терені Коломийщини втрати повстанці понесли відчутні. Розбиті курені Скуби, Недобитого, Книша. Із сотенними цих та інших куренів партизанська доля зводила мене неодноразово. Згадую сотенного Бандуру. Середнього зросту, кремезний, з поголеною головою. Сотня цього розважливого командира входила до куреня Книша. Пріснувала недовго. До цього ж куреня входила і сотня Орлика. Високий, енергійний вояк був першопочатково чотовим у сотні Скуби. З осені 1944 командував сотнею. Чорну шкіряну куртку сотенного стрільця бачили на найприкріших ділянках бою. Без втоми і страху громив загарбників. У курені Книша воювала і сотня Гамалії. Німецьку окупацію колишній четар УСС перебував у підпіллі. Восени сорок четвертого я зустрів сотенного в Космачі. На Завослах вишколював свою сотню важких кулеметів. На очі мені Гамалія потрапив в момент, коли навчав молодих стрільців міняти з важким кулеметом позицію в бою. Кулемет «шварцльозе» важить понад тридцять кілограмів. Немолодий сивий чоловік котився по землі з кулеметом, мовби з іграшковим. Я був у захопленні від побаченого. Де він брав сили? Не кожен молодий так зуміє. Після розгрому сотні Гамалія перебував з керівниками терену в Космачі. Які виконував функції, не знаю. Загинув Гамалія 15 травня 1949 року в урочищі «Щербачова Долина» біля Вижного Березова. Із сотенним полягли вижньоберезівці Грізний — Дмитро Негрич, Зірка — Іван Урбанович, Ганджа — Петро Скільський, а також Стародуб — Микола Арсенич з Нижнього Березова та ще кілька повстанців.

За неповних два місяці безперервних боїв із п'ятнадцяти сотень Коломийської округи боєздатними залишилися дві, Морозова і Спартанова. Та й ті в неповному складі. На терені оперували також окремі чоти з інших сотень. Сотенні Вихор і Білий сформували із них дві повноцінні сотні. Людей на терені Коломийської округи УПА втратила багато. Ті, що zostалися, були загартовані, сильні духом і тілом, непереможні вірою в побудову незалежної Української Держави.

Березівська сотня втрачала, здебільшого, стрільців, яких посиляли в село по харчі та набої. Нерідко вони повертались, а сотня вже передислокувалась на інше місце. Шукати її мусилося поміж більшовицькі облави. Тому люди гинули від енкаведистських куль. Стрільці групами й поодиноці долучалися до сотні ще й після облав. До облав сотня Мороза налічувала двісті двадцять вояків, після облав — сто шістдесят. Проте стрільці продовжували зголошуватися до сотні. Приблизно така ж картина і в сотні Спартана. Те, що сотні розбиті, аж ніяк не значило, що всі люди загинули. Стрільці й командири перебули облави в найрізноманітніших місцях. З часом сотні знову почали відновлюватися. Слабодухих, які пішли до більшовиків з повинною, знайшлося небагато. Запроданці ціною зради друзів, ідеї купували собі нікчемне животіння. Хто не

став на коліна, зброю не випускав до смерті. В карпатських лісах наново формувалися повстанські сотні.

Цієї весни із сотні відбув командир другої чоти Гонта. Його перевели в котрийсь район провідником СБ. Окружним провідником служби безпеки на той час був Дик — Перкатюк, ймовірно, який став зрадником. Дика розсекретили десь через місяць після відходу Гонти із сотні.

Влітку на Коломийщину прибула група з п'яти повстанців із Чорного лісу. Один з них, Левадний, потрапив політвиховником до Березівської сотні. Старшинський вишкіл пройшов, здається, на Магурі. Родом був із Калущини. Юлія, сестра провідника СБ Буковини Славка Сулятицького, ходила до його батьків. Пізніше звідти навідувалася сестра Левадного. Політвиховник приволік із собою повну торбу конспектів. Відзначався ретельністю і вимогливістю. В сорок шостому році потрапив до сотні Спартана. Загинув наприкінці сорокових.

Згодом в Карпати привів Дністровську сотню Юрко. Сформував і вишколив її колишній сотенний Палій — Семен Матейко, старий член ОУН із Городенківщини. При спілкуванні впадали у вічі його скромність та інтелігентність. І командири, і стрільці надзвичайно любили інтелектуального й енергійного сотенного. Мав дар організатора. Тому провід перевів його з УПА в теренову сітку. Всім, хто знав Палія, було невимовно важко розлучатися з талановитим командиром і вірним другом. Боротьба наша повсякчас вимагала більших і менших жертв. Люди жертвували усім особистим, жертвували життям.

Палій — Семен Матейко народився сьомого жовтня 1910 року в Поточищі, що на березі Дністра. Освіту здобув у сільській школі. Займався з батьками Дмитром і Параскою із Никифорухів сільським господарством.

До ОУН Матейко вступив у тридцятих роках. З похідними групами Організації побував на Східній Україні, звідки повернувся до рідного села в сорок третьому. З приходом других совітів зійшов у підпілля. Разом з провідником Орликом займається військовим вишколом сільських хлопців на Чернеличчині. Формують сотню і перебираються в Карпати, де продовжують вишкіл. Орлика призначають командиром сотні, а Палія — політвиховником. Сотня звела багато славних боїв з червоним окупантом. Палій також якийсь час командував сотнею. Загинув 1948 року, перебуваючи членом надрайонного проводу ОУН, за однією версією — у Вишнівці біля Гвіздця, за іншою — в Карпатах.

Батька більшовики вивезли в Сибір, де він і помер.

Під час енкаведистських облав теренові організації понесли відчутні втрати. Поповнювалися вони загартованими й перевіреними вояками УПА. Тому Палій та інші вибрані проводом відправлялися в призначені організації, щоб продовжувати боротьбу не тільки зброєю, але й полум'яним словом. Отож під осінь у наших теренах почала оперувати ще одна сотня, Юркова. Стрільці-покутяни сяяли молодечою силою, вишколені бездоганно. Відчувалася Палієва школа. Хлопці, як на підбір. І вояками стрільці Дністровської сотні виявилися неабиякими. Важку зиму сорок п'ятого-сорок шостого років сотня вистояла. Не знаю достеменно, де вона оперувала, бо пролежав хворий на тиф. Навесні 1946 сотню Юрка у повному складі зустрів у Карпатах.

В часі весняних облав тяжко вразив один прикрий випадок. Зрада. В боях з брутальним та червоним наїзником я сформувався як воїн. Міг стати оружно чоло до чола з будь-яким ворогом. Перемогти, або вмерти. Девіз не тільки мій, але й моїх друзів. Нас

навчено ставитися з повагою навіть до ворога. Якщо це ворог достойний. Але мужні й чисті душею люди часто бувають безпорадними, стикаючись із підступом, зрадою... Ми відправили до Мишина групу стрільців на чолі з ройовим Доном. Він був родом з цього рівнинного села. Стрільці мали провести розвідку: чи можливий перехід сотні, кількох хот у польові терени? Дон виявився підлим зрадником. Пізніше керівник СБ Коломийського району розповів, що ройовий більшовицьким агентом не був. Здатися переконав його вдома батько. Дон привів стрільців Козака і Кукурудза до старої криївки, що в переліску між Мишином і Ключевом. Достеменно не знаю, хто саме привів до криївки з повстанцями енкаведистів — сам Дон чи його батько? Більшовики яструбами налетіли на маленьку групу повстанців. Хлопці встигли відправити до Люципера кількох зайд. Дев'ятнадцятилітньому кулеметникові Козакові вибухом міни відірвало ноги, а його амуніційний Кукурудз гранатами й автоматом зумів прочистити собі дорогу поміж енкаведистів і втекти. Він і розповів про зраду ройового. Юда проте недовго вершив свою чорну справу. Служба безпеки оперативно виловила зрадника і зліквідувала.

Висотані безперервними боями й переходами стрільці відпочивали. Приводили в порядок зброю, одяг. Особливо постраждало в снігах взуття. Два тижні потратила сотня на такий «відпочинок». З поповненням запасів аmunіції, продуктів було чимало морози. Багато бункерів із запасами облавники виявили й розграбували. Проте з допомогою теренових організацій ОУН повстанським сотням вдалося хутко набрати боєздатності. Тим часом більшовики проводили селами масову агітацію. Мовляв, «бандити» розбиті, можемо будувати нове щасливе радянське життя. Людей насильно зганяли до читалень, де агітатори забивали їм голови різними нісенітницями.

На прю з наїзником стали всі: чоловіки, безвусі хлопці, жінки і молоді дівчата. За зброю слугували не тільки кріси й скоростріли, але й друкарська машинка, гостре слово... Про героїчно-трагічну боротьбу з ворогом розповіді трьох її учасників. Отож, три оповіді...

1. Христя — Дарія Кошак

*Їх (українців) патріотизм — чистий
від помислів про поневолення інших,
вони бажать лише того, щоб їм самим було легше жити на віль-
ному світі.*

М. Г. Чернишевський

Літо сорок першого згасало. Більшовики панічно втікали з награбованим добром, не гребували нічим, хапали все, що траплялося під руки. Навздогін червоним мародерам і вбивцям лунали прокляття. Не в одній гуцульській хаті — сльози і ридання. Перед втечею забрали з Косова понад три десятки найкращих хлопців. Не обминула лиха доля і нашого Миколу. Братові йшов двадцять перший рік, був добрий і розумний. Та-

то з вуйком Миколою їздили до Станіслава на розшуки. Серед гори трупів у камерах і на подвір'ї в'язниці годі було когось упізнати після більшовицької масакрації.

До приходу в наш край «визволителів» я закінчила перший клас гімназії, за совітів — сьомий і восьмий класи десятирічки. Отець Могильняк — голова повітової управи — запропонував мені посаду секретарки-друкарки. Обходитися з друкарською машинкою мене навчила пані Славка Гукевич.

У Косові не було ще жодного чужинецького уряду. Лише кілька озброєних мадярських жандармів прогулювалися тихими вуличками гірського містечка. Порядок і спокій у місті забезпечували самі косівчани. До помочі отцеві Могильнякові стали обидва адвокати Библюки, Небелюк, доктор Войнаровський, пані Стефуракова, Гардецька, кілька колишніх усусусів, мої тато і вуйко Микола. Вночі організовували патрулювання, щоб не було грабежів і безпорядків. Тому жителі Косова могли спати спокійно.

Невдовзі мадяри розпустили українську повітову управу й поставили своїх урядовців. Не було жодних арештів, якихось утисків. Отець Могильняк став головою делегатури Українського Комітету. Я залишилася в нього секретаркою-машиністкою.

Відчувалося, що в Косові і поза ним керує і дає лад усьому якась невидима сила. Тверда воля і міцна рука були присутні скрізь. До Комітету все частіше заходили впевнені й скромні хлопці: Микола Сорук — високий симпатичний гуцул з Гриняви, як пізніше виявилось — провідник ОУН, Івась Шкондеюк — сотенний УПА, загинув сорок четвертого року в Яворові... Всіх зараз і не згадаю.

З початком 1942 року до Косова прийшли ще одні «визволителі» — німці. Головою делегатури став уже на той час професор Когут. Я продовжувала працювати, оскільки вся наша родина жила на мою зарплатню. Батькові килими, які він ткав усе своє життя, стали нікому не потрібними. Моїм завданням було виписувати для населення виказки-аусвайси. Завдяки Ліді Сальваровській, старшій сестрі моєї подруги Зенки, я стала симпатиком ОУН. Якось серед літа в хаті Генці Каплич зібралися згадана вже Ліда, Нуся Павлик, Анна Андрусак, Наталка Коник. Я була наймолодшою в тій дівочій підпільній компанії. Прийшлий Іван Фокшей коротко розповів нам про боротьбу ОУН з німецьким окупантом, роль в ній жіночої сітки Організації, наголошував на необхідності суворої конспірації.

Працюючи в Комітеті, я виписувала потрібним людям виказки, після роботи тихцем друкувала підпільні листівки. Небавом у нас розпочався ідеологічний вишкіл. Проводила його подруга Мотря — Артемізія Галицька. З Мотрею ми зустрілися аж 1965-го в Караганді, де працювали разом чотири роки. Артемізія — дочка священика Георгія з Розтік Вижницького району. Будучи на посту провідника Буковини, Мотря сорок п'ятого року натрапила на енкаведистську засідку. Після короткого бою вистрелила собі в скроню, але куля якимось дивом вийшла над чолом. Від важкої рани надовго втратила зір. Незрячу провідницю судили й відправили до інвалідської колонії в Караганді. Поступово до невільниці зір повернувся. Після звільнення в п'ятдесят восьмому Мотрю направили на поселення в Дудінку. Там вийшла за товариша по неволі Василя Одинця. Уродженець Київщини, він свого часу із Зеленого Клину перебрався до Китаю, а вже звідти — в Карпати. Воював з німцями, мадярами, москалями аж до арешту в 1948 році. Отримав двадцять п'ять років більшовицьких концтаборів. Помер сімдесят третього в Караганді. Дружина пережила чоловіка на два роки і теж знайшла вічний спочинок в казахстанській землі.

Для вишколу ми збиралися з якогось невинного приводу щоразу в іншому місці. Після ідеологічного дівчата пройшли санітарний вишкіл. Додому частенько приходила пізно, чим не вельми був задоволений мій тато. А якось вночі він застав свою доню в кімнатині за друкуванням листівок. Спокійно запропонував перейти до покою, звідти менше буде чути стукіт на вулицю. Добрий мій, розумний таточко! Я друкую, а він стереже на вулиці, аби якесь лихе вухо не почуло.

1 листопада 1943 року ми з дівчатами стали членами ОУН. Присягу складали в хаті Наталки Коник на пістолет, який виблискував в полум'ї тріскітливої свічки. З хати виходили дорослими і окриленими. На дорозі завважила озброєних стійкових Петра Гринюка, Романа Вінтоняка, ще кількох статурних хлопців.

Головою Українського Комітету став директор школи Михайло Наняк. Відправив мене на навчання до Львова, а звідти через Комітет мене скерували до учительської семінарії в Бучачі. Через два тижні прийшов наказ повертатися до Косова. Близився фронт, не до науки було.

Наприкінці грудня в Косові на віллі «Ядвіга» зорганізувався юнацький вишкільний табір. До нього скеровували хлопців і дівчат з усієї Станіславщини. Потрапили туди і ми з Іриною Юсипчук. Вишколювали юнацтво прибулі зі Львова інструктори. Наприкінці зими табір розпустили: близився фронт.

У Комітеті метушня. Наняк велів готувати до спалювання документи. Кілька днів у печах горіли папери, а до гір долинав гул канонади. Німці щезали, як весняний сніг з крутосхилів. Повітовий провідник Курява давав настанови стосовно майбутньої підпільної діяльності. Всі, хто вже скуштував більшовицького «раю», виїжджали на Захід. Поїхав і мій вуйко Микола. Татко бідкався, що цього разу Сибіру не минути.

23 березня возом приїхав припоручник від провідника Куряви і вручив записку з наказом вивезти всю підпільну канцелярію, а це — і друкарська машинка, і ротаційний цикльостиль, і папір... Ми повантажили все і подалися в гори. Подружжя Наняків також вместилося на міцному возі. Звістка, що до Косова в'їхали совітські танки, застала нас в Яворові. Звідти віз погуркотів на Жаб'є.

У гірському містечку підпільників розподілили по квартирах. Мені з Наталкою Пилип'юк випало жити в Краснику у Дмитра Ганчука. Подруга моя мала псевдо Марина, народилася на Східній Україні, де свого часу одружився і осів її батько — колишній січовий стрілець. Рятуючись від німців, Наталка в сорок третьому році прибилася до рідного татогового села Рожнева. Двадцятирічна дівчина була начитана, розумна і життєрадісна, ще й підпільницею виявилася неабиякою. До нашого господаря часто навідувався Дмитро Білінчук, який ще з сорокового «опришкував» з десятима хлопцями в горах. Заливав сала за шкуру і німцям, і мадярам. З буйним опришківським ватагом частенько бесідували провідник Курява і місцевий підпільник Федусь Урshedжук, приносили йому літературу, листівки... Незабаром Білінчук став командиром в УПА і очолив повстанську сотню.

У хлібосільній хаті вуйка Ганчука ми з Мариною прожили до половини травня. Кмітливий гуцул мав заховану в пасіці велику бібліотеку. Самоук, він чудово орієнтувався в нашій історії, літературі, надзвичайно грамотно і дотепно аналізував події в світі. Від спілкування з немолодим господарем я діставала велике задоволення, бо сама дуже любила читати. Але прийшов час розставатися, і Швидкий — Федусь Урshedжук повів нас на присілок Волову.

Високо вгорі під полониною в рубленій хатині ми застали нашого майбутнього провідника Тура, його помічника буковинця Богдана. На лаві і столі виблискувала друкарська техніка, чекаючи наших рук. Нам з Мариною пояснили, що праця чекає в окружному осередку пропаганди, друкуватимемо літературу, випускатимемо газету «Повстанець Гуцульщини».

Розпочалися підпільницькі будні. В хаті пописувало лампове радіо. З олівцем у руці ми слухали різномовні передачі, занотовували основні події. Мені дісталися польські програми. Газета наша мала великий заголовок «Повстанець Гуцульщини». Під ним вказувалось, що це орган Організації Українських Націоналістів, Окружного Осередку Пропаганди Коломийщини, далі стояло число. Газета мала вісім сторінок. Першу сторінку займала передовиця, яку редагував провідник-буковинець, мав десь тридцять п'ять років і вищу освіту. Восени сорок четвертого року наш провідник тимчасово заступав окружного провідника Сталя і допустив розстріл Службою безпеки в Красноїллі учительки Костюкової, дружини командира з Буковини Перебийноса і Романа Присяжнюка з Косова. Цей поступок трактувався як перевищення влади, провідника засудили організаційним судом до розстрілу. Сьогодні ми вже знаємо, що в Службі безпеки вершив свої темні справи зрадник, а гинули чесні, невинні люди...

У газеті завжди були звернення до населення, до стрільців УПА, нариси, оповідання, вірші. Останню сторінку займали новини звідусіль. Газета виходила щотижня без затримок. Підпільники розносили її по всьому обширному терені.

До хатини-редакції часто навідувалися високопоставлені командири УПА і провідники ОУН. Командир загону Козак жваво цікавився пропагандивною роботою осередку, давав матеріали до газети. Відзначався надзвичайною скромністю, приходив без належного командирові його рангу почету, а лише з мовчазним ад'ютантом. Так і загинули обидва в бою з енкаведистами. Окружний провідник Сталь нерідко з'являвся посеред ночі. Сідав в кутку на лавицю і диктував мені матеріали. Я дивувалася обширності його знань і володінню мовою, йому б професорувати... Диктуючи, відкине набік голову, про щось задумается і задрімає. Сиджу мишкою, дихнути не смію, щоб не розбудити втомленого провідника.

Неподалік діють пропагандивні курси, які провадить наш старий знайомий провідник Тур. Дійшла вістка про старшинську школу в Космачі. УПА розбудовується якісно і кількісно, готова до герцю з наїзником.

У Жаб'ї урядують мадяри, що зажили собі слави здирників і мародерів. Тому повстанці з ними особливо не панькаються. В Голови, Красноїлля, Космач мадярські вояки навіть носа не показують. У серпні сотня Недобитого звела переможний бій з німецькою прикордонною заставою на Листуні біля Буркута. Ворога розбили, захопили багато зброї і набоїв, але загинуло троє стрільців, серед них і Антон Фокшей з Косова. Героїв хоронили дуже врочисто в Красноїллі, панахиду відправляв отець Марусяк.

Наприкінці березня сорок четвертого великий німецький відділ особливого призначення намагався верхами перейти на Мадярщину. Хлопці-підпільники направили німецьких вояків на стрімкий перевал через полонину Марішеску. Снігова лавина навечно похоронила добірних солдатів. Опісля німці ще довго безрезультатно шукали горами зниклий відділ. В Красноїллі квартирував провід, діяли майстерні, пекарні, сушарні... Для повстанців шилися однострої, заготовлювалися бандажні матеріали, мазі, пікся хліб, сушилися сухарі, фрукти... У Головах лікували поранених повстанців. У невеликих шпиталиках поряdkували доктор Стефурак з дружиною, Поліщук з сестри-

чкою Надею, Дмитро Фокшей із донькою Надійкою... Вишкіл стрільців не припинявся ні на день.

Наступила осінь 1944 року. Побіля Косова точилися бої мадярів з Червоною армією, на лінії Коломия, Делятин, Ворохта — затято захищалися німці.

Осередок пропаганди працював у звичному ритмі, редакція видавала газету. Все частіше совітські «кукурудзяники» скидали над Карпатами парашутистів. Повстанські відділи виловлювали десантників, то були здебільшого хлопці зі Східної України, і припроваджували до табору. Більшість із десантованих вливалася в лави УПА. Невдовзі створився великий відділ зі східняків, який було переправлено на Велику Україну для боротьби з більшовиками.

Наприкінці вересня наша редакція переїхала до хати Вовка в Красноїллі. Одного дня принесли пакет з дописами. Я впізнала почерк професора Когута, який співпрацював з нашою газетою під псевдо Берест. Загинув сорок п'ятого в Яворові під час більшовицької облави. Славний був чоловік. Пані Когутова довгий час керувала в Косові хором. Мабуть, за любов до співів її засудили на двадцять п'ять років. Відбувала в мовдовських концтаборах.

У жовтні ми з Мариною попросилися до теренової праці. Марину скерували на Буковину, де вона швидко загинула. Я потрапила до Кутського району організаційним провідником. На терені зустріла свою провідницю Лїду Сальваровську, її молодшу сестру, а мою подругу, Зенку, Марусю Джуранюк. Ми організували по селах гуртки дівчат, де навчали їх доглядати за пораненими, історії України, пояснювали мету нашої боротьби. Сільські люди ставилися до нас дуже прихильно, ділилися одежею, їжею...

Моя родина — тато, мама, брати Богдан і Володимир — замешкала в Бабині в зимарці під Соکیلським. Тато ткав полотно, мама кравцювала, заробляли собі на прожиток. Бідували, бо горяни були бідні. Станичний Рїжна Малого Бомба не дав моїй родині загинути з голоду, передаючи то жменю борошна, то кукурудзи чи повидла...

Горами розпочалися більшовицькі облави. Посеред білої днини з Кут чи Косова на село налітає загін москалів. П'яні солдати заляжуть на котромусь горбі і стріляють з кулеметів і автоматів по всьому живому, що рухається селом. Не щадять ні дітей, ні старих людей... Настріляються досхочу, натороризують село і щезають до заходу сонця. А в селі плачі і сльози — хоронять вбитих. Поступово люди навчилися хоронитись від червоних песиголовців — на всіх підходах до села виставляли варту з калаталами, трубами, щоби повідомляла про нашествя більшовиків. Завважить хтось брудно-зелений енкаведистський шнурок зі сторони Хоминського чи Тюдова і трубить щосили, сигнал біди підхоплюють інші. Вже його чути в Бабині, Рїжні Малому, Рїжні Великому, а там ще далі. Села завмирають. Чисто тобі Батиеві часи...

Зима, окрім більшовицьких вбивць, принесла в гори ще одне лихо — тиф. Страшна хвороба косила малих і старих, селян і повстанців... Часто-густо люди вмирали, бо не було жодної медичної допомоги. Хворих повстанців розмістили в криївках в урочищі «Баба» над Кутами, в густо нашпигованому німецькими мінами лісі. Москалі туди боялися потикатись. Хворих поїли варом із сушениць, кому трохи відпускало, доглядав за тяжчими.

Усі теренові працівники одягалися в місцеву ношу, щоби не виділятися і не впадати в око москалям. Перед облавами, щоб не наражати на небезпеку людей, ми перебиралися подалі в гори, куди боягузи-енкаведисти не дуже радо піднімалися. Облавники ідуть низом дорогою, а ми верхом, піднімуться москалі на один горб, а ми — на ін-

ший. Люди нам в усьому допомагали, а їх спрямовували в протилежний бік. Зрадників на той час в гірських селах ще не було.

Різдво сорок п'ятого підпільники вирішили відколядувати в Ріжні Великому. Але в село нагрянули енкаведисти і нам довелося спішно переходити на Яворів. Хмара, Зенка, Діброва, Залізняк, Чабан і я перебираємося з горба на горб. Дівчата з'їжджають глибоким снігом, притримуючи під колінами свої запаски, а під горб — напригінці бігом. Напередодні мене трясла трохи гарячка, а після чергового горба звалила остаточно. Зомлілу мене друзі принесли до поодинокі хатини під горою, а самі подалися далі, бо в спину дихали більшовики. Господиня хуленько висадила мене на піч, господар ліг на лавицю, їхня донька витяглася на іншій. Господиня ще встигла покропити в хаті чимось смердючим, як у сінях вже гупали чоботиськами захекані москалі. Господиня з порогу замахала на облавників руками. «Тиф, тиф!..» Повискакували, мов ошпарені, довго лаялися люто на обійсті, стріляли для чогось в небо з автоматів, перевернули в коморі, стодолі, стайні все догори дригом і забралися. Майже три тижні пролежала на печі між життям і смертю. Видряпалась якось з Божою поміччю. Господарі зраділи неймовірно, поїли мене, бідолашні, варом, молоком... Ще ослаблу, але живу друзі вивезли мене старою шкапиною в безпечніше місце. На прощання щиро подякувала добрим людям. Хвороба висушила мене на скіпку, зсутулила, сильно допікав кашель.

Одного вечора підпільна потреба пригнала нас із Зенкою до старенької хатини в Яворіві. Після вечері господиня вклала Зенку спати на лавицю, а мені безапеляційно велить залазити в напалену піч, висипавши на черінь вузлик збіжжя. Я не довго давала себе вмовляти, бо дуже змерзла і кашляла кров'ю. Жінка вкутала мене попід руки з усіх боків, лише голова стриміла з печі, і поклала поруч горнятко з узваром. Каже, що мушу лежати так доранку, поки піч не вистигне. Спочатку мені було добре, аж поки не почало мене викручувати, кожну кісточку ламало. Прошу зі сльозами, аби мене випустили, проте жінка була невблаганна. З того часу я змогла випростатись, менше кашляла. Через кілька днів ще одна зичлива господиня висадила мене на піч, напоїла гарячим молоком з часником. Чи то народний лік такий помічний, а чи добре, щире ставлення простих селянок, але більше я не хворіла. Як я вам вдячна, дорогі мої гуцулочки. Настраждалися ми, повстанці, але й ви з нами набідувалися. Ніколи не випустили з хати, не нагодувавши і не обігрівши. Шана і дяка вам довічні!

З лютого сорок п'ятого Карпатами лютували енкаведистські «чорна рубаша» і «червона мітла». Розстрільною від села до села, полями, лісами йшли вгодовані, добре озброєні й обмундировані червонопогонні солдати, стріляючи по всьому, що рухалось, хапаючи всіх без розбору. Більшовицька навала не оминула й повстанського табору на «Бабі» над Кутами. Знайшовся підлий зрадник, провів ворогів розмінованою стежкою до партизанського становища. Здебільшого хворі й поранені повстанці відбивалися мужньо, але сили були надто вже нерівні. Багато хлопців полягло. Москалі забрали тяжко поранену Хмару, яка невдовзі померла, Оксану Лаврук з простріленою ногою, ще кількох поранених повстанців.

Перші люті більшовицькі облави я перебула в Бабині в зимарці, де перебувала вся наша родина. Ніхто нас тоді не видав більшовикам. У тій зимарці мої батьки перебули аж до весни 1946-го, поки оунівський провід не велів батькові повернутися до Косова і зголоситися в НКВД. Наказ проводу тато виконав. Пройшов допити, тортури, але твердив, що покидав Косів заради заробітку на протримання сім'ї. Повірили — не повірили, але випустили. У жовтні сорок сьомого батьків вивезли на Сибір.

Смерть ходила назирці за кожним із нас. Загинув підрайоновий тереновий Чорний. Здався більшовикам і став провокатором районний тереновий Острий — Дмитро Кі-яшук. У вересні сорок п'ятого прибув з москалями до Бабина на облаву. Боївкарі енка-ведистів розбили, а Острого захопили живим. Революційний повстанський суд засудив зрадника до кари смерті. Так само знешкодили провідника СБ Дика, який виявився московським агентом.

На початку травня сорок п'ятого за наказом проводу я прибула до Камарального лісу поблизу Хімчина. Там застала окружний осередок пропаганди (ООП) у повному складі: Лесю — Ірину Лепкалюк, Ксеню — Лиду Німу зі Старих Скоморох біля Галича, Сизого — Степана Радиша з Рожнева, Самбірського — Миколу Сенюка зі Старих Кут. Провідником осередку був Грім — Ярослав Василик з Вікна на Городенківщині, колишній студент медицини у Львові. Була при осередкові невеличка боївка, стрільці якої виконували охоронні та інші функції. Щоправда, ми постійно перебували при якомусь відділі УПА, який коротко перепочивав у нашому терені після боїв. То була котрась із сотень — Скуби, Мороза, Гамалії, Підгірського, Білого...

Осередок пропаганди працював безперервно, за будь-яких обставин. Друкувалися листівки, відозви, газета «За волю», оформленням якої займався дуже здібний хлопець Сизий, випускник Коломийської гімназії. Статті до газети писав Самбірський, проте основну роботу вів провідник Грім. Ми з Ксенею друкували, продовжували робити нотатки з радіопередач... Часто навідувався окружний провідник Борис — Григорій Легкий з Бережанщини на Тернопіллі. Невисокий, щуплуватий провідник мав велику силу волі, виділявся акуратністю. Його часто супроводжувала секретарка Соня — Катруся Гоянюк зі Спаса, маленька, щупленька, мовчазна і скромна дівчина. Ми називали її Сонечком, така була осяйна. Приходили милі дівчата: Вірна зі Снятинщини, Ори-ся з Городенківщини, Уляна — Надія Водоставська з Коломиї. Ця тендітна дівчина була навдивовиж відважною. Глупої ночі переводила лісами-горами повстанські відді-ли, окремих підпільників. Бувало, запитуюмо, як не збивається з дороги в пійтмі, а вона лише посміхається й тихо відмовляє: «А я, дівчатонька, до дерева притулюся, обійму його, а воно мені й підказує, куди далі йти». Отакі були в мене бойові подруги!..

Час від часу в нашому таборі відбувалися конференції-відправи. На них приходили крайові й окружні провідники Роберт, Митар, Залізний, Демон, Рибак, Кіров, Сталь... Останній дуже побивався за своїм ад'ютантом Чигирином — Юзем Гринчуком з Ко-сова, який в Кутському районі потрапив поранений до більшовицьких лап.

Місце постою доводилося часто змінювати, бо лісами блукали більшовицькі ви-служники, начебто в пошуках грибів, дров. Переходили здебільшого ночами, втомлю-валися неймовірно, несучи нелегку поклажу. Для короткого відпочинку лягали поко-том десь у заростях, щільно тулячись одне до одного, щоби зігрітись. Жодного разу хлопці наші навіть легким жартом не дозволяли собі образити дівчат. За роки підпілля не згадаю також, щоби хтось випив чарку.

Світанкову тишу 27 вересня 1945 року розкраяли три рівні автоматні черги. Ми та-борували неподалік Хімчина. Невдовзі прибули провідник Борис, політвиховник Лева-да, Рибак, кілька командирів... Всі були дуже стривожені. Аж в полудень Сизий шепнув, що загинув командир Скуба. При обстрілі військових об'єктів у Коломиї стрілець недо-бре зарядив міну в ствол, яка розірвалася після вистрілу. Малесенький осколючок пот-рапив Скубі в сонну артерію. Стрільці понесли пораненого командира в гори. Дорогою,

в Кривобродах, він помер. Похоронили Скубу між Кривобродами і Пилипами. До нас донеслися на розвидні прощальні сальви над могилою.

Скуба — Дмитро Гах, уродженець Хриплина, командиром був незвичайним, його, суворого, вимогливого і справедливого повстанці і місцеві жителі просто обожнювали, а вороги панічно боялися. Його випадкова загибель — непоправна втрата.

Мені доводилося часто друкувати різні документи для командира Скуби. Щиро він дивувався, що друкую швидко і без похибок, бо умови були не з найкращих — то при полум'ї ватри, то при свічці, або й взагалі при місяці. Якось двадцятип'ятилітній повстанський командир похвалився нам, дівчатам, медальйончиком на ланцюжку, подарованим йому нареченою. Ми знали, що Скуба і Залізний мають наречених — священицьких дочок Ліду і Зенку. Про більше розпитувати тоді було не прийнято. Ще з довоєнної пори дружили Білий і Соня, розквітло кохання між Сталем і Лесею, виникла взаємна симпатія між Борисом і Ксенею... Та й мені дівчата «пришили» нареченого. Часто після боїв і рейдів у нас ставала постоем сотня Підгірського — Костянтина Приймака з Молодятина. Сотенний закінчив Коломийську гімназію, пройшов старшинський вишкіл у Космачі, посилено займався самоосвітою. Стрільці у сотні були здебільшого з Березовів, Мишина, Лючок, Спаса, пройшли добрий вишкіл і були дисципліновані. Сотня часто зводила гарячі бої з енкаведистами. Сам командир був двічі поранений, проте завжди був життєрадісний, вповідав якісь смішні історії, приносив нові пісні. Високого, стрункого, зі світлим кучерявим чубом сотенного мої подруги заочно й «засва-тали» за мене. За що я дуже сердилася.

Втім, загальна ситуація складалася так, що не до романів було. Краєм скаженіли більшовики, жорстоко карали людей за найменшу допомогу повстанцям, арештовували, піддавали тортурам, пускали з вогнем важкою працею нажиті господарки, вивозили на Сибір, розстрілювали... В селах зорганізували для боротьби з повстанцями стрибків, засилали в сотні, в організації, боївки провокаторів, різними способами вербували агентів... Щодня серце краями болючі звістки про загибель друзів: той загинув в бою, той потрапив у засідку і дострелився поранений, той підірвався на міні... Лави повстанські рідшали, але рішучість наша боротися за волю України не зменшувалась. Ми були сильні вірою в справедливість нашої боротьби, і зламати нас не могла навіть смерть.

Наш імпровізований табір стояв на височенькому березі дзюркітливого потічка, який Оріся назвала Рубіконом, щоправда, Рубікон той нам доводилося переходити часто. Дівчата скористалися коротким затишшям і помилися в потічку, перевдяглися в свіжу білизну. Я саме заходилася пришивати до надто широкої спіднички поясок, як прийшов озброєний десятизарядкою зв'язковий. Забрав пошту і відбув. Сиджу в довженькій шинелі і продовжую шити. Кравцювання моє перервав провідник Борис — треба було щось негайно надрукувати. Не встигла я відклацати на машинці й трьох рядків, як неподалік бабахнув вистріл, аж виляск пішов поміж берегами потічка. Тривога! Кожен хапає свої речі і бігом у видолинок. Я вхопила машинку, папір і гайда з усіма. Погоні не було. Стрільці, що повернулися з розвідки, розповіли, що в таборі бушує банда енкаведистів під орудою Гатілова. Хлопці знайшли також тіло зв'язкового, понівечене більшовицькими багнетами. Відійшовши від нас, хлопець напорівся на енкаведистів, яких провадила микитинська дівчина. Вистрілом мужній підпільник встиг повідомити нас про смертельну небезпеку.

За вечерею ми з вдячністю згадували вбитого рятівника, розбирали деталі пригоди. Потроху дійшло й до жартів — молодість брала своє. Найбільше, звичайно, хлопці й дівчата кпили з мене. Адже це мою спідницю «пайдьошники» як трофей несли на патикові через Хімчин. Особливо старався гострий на язик Сизий. Ось такий трагічно-комічний притрафунок. А скільки їх було...

Через кілька днів — сумне прощання з моєю вірною подругою Орисею, яку провід скерував на Городенківщину. На прощання Орися написала кілька віршованих рядків.

*Будьте здорові — як важко прощатись.
Я не прощалась давно.
Може, в ці дні, на тиху щирість багаті, —
Моє єдине добро?
Тиха хвилина — краплина у морі,
Море широче, без меж.
Будьте здорові, як стрінемось знову,
Може, весна розцвіте.*

Шурхіт осіннього листя під ногами додавав гіркоти розлуці. Прощалася з подругою, наче з власною молодістю.

Перед святом Святого Миколая Чудотворця ми заквартирували в гостинній хаті Лиска — Івана Гаврилюка, що був станичним у Спасі. Біля нас заклопоталися старенька мати станичного, його сестра Одокія, а ще хлопчина Степанко. Пампушки з гарячим молоком смакували нам надзвичайно, а тепла піч видалася царським ложем після лісових лежанок. Нам з Ксенею і Лесею відвели криївку під старою хатою Миколи Симотюка, в якого було семеро діточок. Найстаршому синові Іванкові виповнилося тоді сімнадцять. Вхід до криївки влаштований під пічню, закривався квадратною кришкою. Широка дошка під стіною слугували нам за столик, над нею поличка — для книжок. Біля столика — невелика лавочка. Спали ми на дерев'яному тапчані. Стіни криївки оббиті струганими дошками. Коли гасили каганчик, то в стелі криївки світилася маленька дірочка-віддушина. Криївку ми зайняли вночі, а під полудне в сусідніх хатах зупинилися гарнізонники, які вешталися нашим подвір'ям туди-сюди. Сусіди у нас з'явилися вельми «приємні».

Господар щоночі приносив щось підхарчуватися і розповідав денні новини. Для маскування брав відро, несучи щось худобі, бо над нашими головами тупотіли в старій хаті вівці, кози, кінь. Коли надворі було спокійно, ми виходили на короткий час на поверхню подихати повітрям, вмитися. Господар сторожив тим часом на подвір'ї.

Начальником стрибків у Спасі, за дорученням проводу, став демобілізований з фронту через поранену руку Микола Симотюк, підібрав собі надійних хлопців. Піти в стрибки було наказано і синові нашого господаря Іванкові. Хлопці приносили розвіддані, невсипно стежили за гарнізонниками, повідомляли про засідки, облави, бо в село часто налітали зі своїми горлорізами енкаведистські верховоди Смолін, Захаров із Коломиї. Смолін не довіряв Миколі Симотюкові, часто погрожував розправою. «Все ви в етом селє бандіти, а ти, Ніколай, очень хітрий бандіт...»

Провідник Грім, Сизий, Самбірський і боївкарі заквартирували в криївці край села у Юрія Сорича, брат якого був у боївці. Криївку викопали в березі за stodолою, заходили до неї з пивниці. Хлопці перебували більше в stodолі, лише при загрозі спуска-

лися в криївку. До них часто навідувався провідник Борис, приходили зв'язкові з терену.

З приходом весни сорок шостого на село налетіли великою силою енкаведисти. Причиною послужив кур'єр, який втрапив до їхніх рук з поштою і літературою. Поза увагою озброєних солдатів у селі не zostалися жодна хата, стодола, забудова, жоден кущик, навіть пеньок. Нишпорили скрізь, кожен клопоть землі протикали металевими щупами, обстукували кожну стіну... Кожна схожа на криївку споруда, хай і порожня, коштувала господарям маєтку — палили безжалісно, людей арештовували. Крик, гвалт, стрілянина стояли в селі до ночі. Пошуки припинялися до ранку, біля самісінької нашої хати. Вночі прийшли Лисок і Микола Симотюк. Розповіли невтішні новини. Що робити? Просимо, щоби забрали господаря з дітьми, а нам принесли чисті сорочки й гранати. Готуємося до останнього бою й смерті.

Вночі газда вивів з хати усю живність, лише одне козенятко мекало жалісливо десь під пічкою. На світанку з подвір'я пішли діти з батьками. В свіжих сорочках ми щиро молимося, просимо Бога не за себе, а за невинних людей. Напруга переростає всі межі. Нарешті чуємо гупання кованих обцасів — на подвір'ї, в сінях. Страху немає, думка працює чітко. Перед нами купа паперів для спалення, поруч сірники. Леся стискає в руці розбезпечений пістолет, ми з Ксенею тримаємо по гранаті. Перед очима калейдоскопом мелькнули обличчя рідних. Чоботиська гупають у нас над головами, дріботить копитцями козенятко. Його плаксиве мекання обриває удар чимось важким, супроводжуваний брудною московською лайкою. Наші серця готові розірватися разом з гранатами. Кроки нагорі віддалилися, затихли зовсім, а в скронях моїх гупало на всі гори: ледве розвела пальці, які стискали гранату.

В якомусь часі над нашими головами почулись дитячі голоси. Значить, тривога минула, енкаведисти забралися. Руки-ноги ослабли, в голові запаморочилось, все тіло якось зів'яло, я кудись попливла...

До тями нас привів голос господаря. Не витримав бідолашний, відкрив люк криївки і шепоче: «Дівчата, як ви там? Живі? Москалі забралися». Вночі поприходили Микола й Іван, господар з дружиною, радіють за нас, як малі діти. Ми прочитали принесену від наших хлопців пошту, наговорилися й надихалися свіжим повітрям — і знову в криївку. Повітря вистачало години на чотири. Коли від браку кисню гаснув каганець, ми лягали на тапчан і намагались не рухатися, щоби берегти сили. В нашій криївці ніхто не витримував довго, ні Соня, ні Дарка, ані хлопці, а ми якось звикли потроху.

У червні гарнізонники забралися з села і ми більше бували на повітрі. Спочатку хлопці мусили водити нас попід руку, бо виснажені наші тіла могло здутити вітерцем. Подруги мої були сині, аж прозорі, та й я не краща. Але молодість взяла своє. Повітря, харчування й добре ставлення до нас господарів додало нам фізичної снаги, а духовної жодній з нас було не позичати. Почувшись на силі, ми змушені були покидати наших щирих і відважних господарів. Сердечно подякували їм і подалися на Ковалівку. Дорогою згадували людей, які ризикуючи життям власним і своїх дітей, півроку давали нам прихисток. Воістину народ наш український незнищений!

Через багато-багато років, у вікопомному серпні дев'яносто першого, я була в Спасі на посвяченні хреста на місці, де загинуло двоє повстанців. Несподівано зустріла колишнього малого Степанка, тепер вже солідного чоловіка. З його дружиною Параскою побували на місці нашої криївки. Жива ще вісімдесятирічна господиня, яка добре пам'ятає мене з подругами і все, що тоді діялося. Пом'янули ми Леся і Ксеню, які ге-

ройськи загинули, чоловіка старенької, який помер від серцевої хвороби. Немає вже в живих і Миколи Симотюка, якого люди погано згадують через його командування стрибками. В селі ж бо не знали, що і Микола, й Іванко Симотюки стрибками стали за дорученням провідників Бориса і Грома, що вони багато допомагали повстанцям. Іванко закінчив педагогічний інститут і вчителював ціле життя. Про його підпільну діяльність ніхто й не здогадувався.

Розповіли мені й про героїчну смерть станичного Лиска в 1947 році. Мав криївку в покинутій хаті під лісом. А видала його енкаведистам Ярина — Марія Гоянюк, колишня підпільниця, що стала провокаторкою. На совісті зрадниці і смерть Соні — Катерини Гоянюк, секретарки окружного провідника Бориса. 5 квітня запроданка навела загін енкаведиста Смоліна на хату Сониної сестри, де заквартирувала підпільниця. Щоби не потрапити до рук московських катів, Соня застрелилася.

При переході на Ковалівку Сизий повідав нам гірку новину — загинув провідник Грім. Пішов із села, щоби приготувати для нашої групи нове місце постою. На зворотній дорозі напоролися з групою стрільців на більшовицьку засідку під Яблуновом у Крушнику. В нерівному довготривалому бою провідник, що прикривав відхід повстанців, був поранений в ноги. Відстрілювався до останку, останній набій залишив для себе. Пізніше в Спасі про останній бій відважного провідника складуть пісню:

*З вітїрка на середу сталася новина,
У Крушнику вбили дорогого сина.
Дістав кулі в обі ноги, не міг він втікати.
Крикнув: «Друзі, я ранений, мушу ся стріляти».*

Наша п'ятірка перебралася до Березовів. Дізналися про розгром більшовиками сотень Підгірського і Залізняка. Поручник Сірий — Іван Кулик зі Східної України і сотенний Підгірський продовжують вишкіл молодого поповнення для УПА. Від більшовицьких рук загинула подруга Оксана. Сизий з двома стрільцями подався в Спас, щоби забрати з криївки радіо, машинку, літературу... Мені ж провідник Борис дозволив провідати родину в Косові.

З групою повстанців дісталася Космача. Звідти боївкар Сигота — Микола Матійчак з Косова провів мене через Соколівку, Бабин до лісу побіля Косова. Не могла дочекатися вечора, а з настанням темряви потрапила в обійми до рідних. Першим примчав брат Влодко, за ним Богдан, а пізно вночі прийшли батьки. Ми не бачилися півтора року. Жили в старенькій бабиній хатині, бо нашу спалили. Тато пройшов крізь енкаведистські жорна і виглядав нещасним, вся родина бідувала. Якби не допомагали харчами добрі бабинські люди, то не відомо, чи й вижили б. За розмовою час пролетів швидко і ми змушені були розпрощатися. Дорога стелилася почерез Космач знову на Березови.

У Космачі застала незвичну подію — суд над зрадником. Судили Чорного, що приходився братом районному провідникові СБ Кордубові. Суд скрупульозно вивчив усі факти й виніс вирок — смерть. Чорний лежав тим часом зв'язаний під смерекою з вибалушеними від страху очима, ще надіявся, вочевидь, на поміч рідного брата — провідника. Але Кордуб власноручно розстріляв молодшого брата. Через три роки виявилось, що агентом НКВД був самий Кордуб, а Чорний — його зв'язковим. Багато невинної крові було на руках обох запроданців.

У Березові мене чекали подруги Ксеня і Леся, а ще... тяжка звістка — не повернулися зі Спаса Сизий і Самбірський. Сизий разом із Романом — Мироном Василюком, братом покійного провідника Грома, і двома стрільцями перебували коротко в спаській криївці. Перед тим Самбірський з Уляною — Надією Водоставською хоронилися в криївці у Кийданчі, але їх хтось видав більшовикам. Перед загрозою Самбірський Уляну застрелив, сам же залишився живим і став зрадником. Рано-вранці 27 жовтня приведені Самбірським з Коломиї енкаведисти обскочили господарку Юрія Сорича, де була криївка з повстанцями. Довго вмовляли здатися, посилали в криївку і самого господаря і його дев'ятирічного сина Іванка. Проте повстанці знищили все, що було в криївці, а самі пострілялися, ніхто не здався ворогові на милість.

Енкаведисти тіла вбитих поскладали на подвір'ї, не встигнувши за своїм звичаєм поглумитися над мертвими, бо була вже ніч і, забравши побитого господаря, поїхали до Коломиї. Вранці більшовики казилися з люті, бо тіла вбитих щезли. Люди вночі встигли похоронити повстанців. Аж через довгих десять років повернувся з московської каторги господар і організував перепоховання чотирьох героїв на цвинтарі біля церкви.

Тим часом Самбірський — Микола Сенюк зі Старих Кутів продовжував вершити свою чорну справу — продавав колишніх друзів. Родину його завернули із Сибіру в село, віддали господарку вивезених на вічні мерзлоти людей. Самому Миколі дозволили закінчити інститут у Львові, по закінченні якого працював викладачем. Ціною підлої зради купив собі волю, освіту, добробут...

З Чорного лісу прибув новий окружний провідник пропаганди Аркадій. Відбулася осіння відправа, на якій, як завжди, побував провідник Буковини Сталь. Готувалися до зими, яка розпочалася сорок шостого року досить рано. Нам з Ксенею велено збиратися на зимівлю на Жаб'ївщину, Леся залишалася в Березовах. Зимову одягу ми мали, тому збори були короткі. Сердечне прощання і група з п'ятнадцяти повстанців відмарширувала на Космач. Окрім нас із Ксенею і кількох стрільців, хлібосольні Березови покидали провідник Сталь зі своїми охоронцями-галичанами, поручник Сірій, поручник Чорногора, провідник Аркадій зі своїм стрільцем Павлом, що говорив львівським діалектом, Іскра, політвиховник Левада.

Ішли верхами під покровом ночі, дні коротали в лісі, ватри не розкладали, бо попід ліси голодною тічнею шастали зграї енкаведистів і їхніх холуїв стрибків. В села по продукти не заходили, бо сліди на свіжому снігу було видно здалеку. Ми з Ксенею йшли всередині групи, втоптаню хлопцями стежкою, яку вони проторювали почергово, бо снігу випало нівроку, аж по пояс. І сипало ще, морози теж не відставали. Від наших гарячих колін сніг розставав і брався на спідницях ожеледою, від чого вони піднімалися докіль розпашілих від безперервної ходьби тіл парасолями. Нарешті під ранок ми зупинилися в неглибокому лісовому видолінку й розпалили багаття. Хлопці понабирали повні їдунки снігу і пили окріп, а ми сушили крижану одягу біля вогню.

Одна з космацьких полонин зустріла нас, зголоджених і виснажених важким переходом, гостинно. Господарі напоїли нас спершу гарячим молоком і лише через кілька годин нагодували бурешинником — смачною паляницею із картоплі і борошна — та будзом. Мене і Ксеню висадили на широку полицю над ватрою, на якій пастухи сушать сир, і ми там добряче відігрілися й висушилися. Після короткого перепочинку — знову в дорогу верхотурами, бо внизу бушували більшовицькі облави.

Незабаром нашу групу радо зустрічав на постої своєї сотні сотенний Вихор. Нас знову нагодували й обігріли. Кравець, що був при сотні, зняв з нас із Ксенею мірку, щоби пошити штани, бо спідниці були дуже непрактичні для переходів зимовими Карпатами. В сотні зустріла земляків-косівчан санітарку Нусю Бернадську і чотового Скобу — Дмитра Балагурака.

Наступного дня наша «березівська» група розділилася. Провідник Сталь зі своїми хлопцями завернув на Буковину, поручник Чорногора з кількома стрільцями подався кудись на доли, а ми — на Дземброню. Нас чекав надрайонний провідник Артим. Стріча відбулася в хаті його двоюрідного брата Василя, де він мешкав з мамою, дружиною і дітьми.

Вранці ми вже піднімалися в керунку до Піп Івана, де мали зимувати. Під вечір наша група зупинилася на місці майбутнього постою. Рідколісний схил старого зрубу полого збігав до потічка з прозорою студеницею. Місце досить гарне і, головне, безлюдне. Прибулі Артим, Черемош, Смілий, Заводія, провідник Аркадій, Павло, Іскра, Левада, поручник Сірий, Ксеня, я — Христя і ще два стрільці, взялися за роботу. Чоловіки звалили кілька смерек і заходилися будувати колибу, задня стіна якої знаходилася в землі, а передня виходила допідня дверми і двома віконцями. Житло наше було добре замасковане деревцями і пеньками. Нам з Ксенею випало готувати вечерю. Куховарили ми постійно, правда, Ксені ця справа вдавалася краще. З мене була гірша куховарка, але поступово з допомогою подруги навчилася. Хлопці прихвалювали наші страви. Харчів було доволі — м'ясо, картопля, квасоля, борошно пшеничне і кукурудзяне, масло, бринза... Не голодували. Житло в нас вийшло досить затишне. Простора кімната з дощатими стелею і підлогою, двома вікнами і двома дверми нагрівалася від пічки в кутку. І хоч від лютих морозів тріскалися гучно смереки, стужа нам не допікала. Було трохи моторошно від голодного вовчого завивання, але звиклося. Всю задню стіну займали подвійні нари-причі. Ксеня і я спали вгорі біля печі, головами до нас — Іскра і Левада, під нами Сірий і Аркадій, головами до них — Артим і Смілий. Решта хлопців спала на нарах під іншою стіною.

Артим — Іван Скульський народився 1920 року в Жаб'єму. Закінчив гімназію, вчителював у рідному містечку. Сорок четвертого року пройшов старшинський вишкіл, став командиром сотні. Командував відділом УПА недовго, бо наприкінці сорок четвертого провід призначив його повітовим провідником ОУН. Люди дуже поважали розумного, врівноваженого і сміливого провідника, чесність і справедливість при вирішенні будь-яких питань додавали йому неабиякого авторитету серед друзів.

Потяглися звичні для повстанців будні. Хлопці часто ходили на зв'язок в терен, приносили вістки про засідки і облави, засилля більшовиків. До нас ніхто не приходив. З Ксенею в'язали хлопцям шкарпетки, рукавиці, навушники. Намагалися урізноманітнити страви...

Розпочався освітній вишкіл. Такий був наказ проводу — під час зимівлі підвищувати освітній рівень підпільників. Курси вів провідник Аркадій, мав обширні знання з політекономії, історії, географії. Ми старанно конспектували лекції, опісля ще старанніше засвоювали занотоване, бо викладачем Аркадій був суворим і вимогливим. Екзаменувати ж нас мало саме життя. Займалися всі, окрім стійкових, які змінювалися через дві години. Не обходилося й без курйозів. Потішним був стрілець Павло, який не знав військового впорядку і хлопці його вишколювали — праворуч-ліворуч... А загинути по-геройськи хлопець зумів...

Грудень пройшов у буденних клопотах. Хлопці час від часу ходили на зв'язок, поверталися завжди без посторонніх. Підійшли Різдвяні свята, проте принесли вони нам смуток і неспокій. Бо на саме Різдво Христове десь поодаль нашої зимівки розгорілася стрілянина. За словами Артима там зимувала боївка Білогруда. Отже хтось таки навів енкаведистів на повстанський постій. Звичайно, ми не могли встигнути через засипані снігами гори на виручку друзям, та й не мали права «засвічувати» себе ворогові. Після того випадку наша група покидала на день колибу, хоронячись в лісових нетрях, щоразу в іншому місці. Обирали таку місцину, щоби обсервовувати згори довкілля. Все частіше спостерігали з верхотури, як білосніжні гірські схили розрізали брудно-зелені змії більшовицьких каральних загонів. Кількаразово москалі проходили зовсім близько біля нашої колиби, але не виявили її, бо була майстерно замаскована. Тиждень після чутого нами нетривалого бою знову лунала стрілянина за недалекою горою, значить, більшовики виявили ще якусь повстанську групу. На душі в кожного було щемно.

Між святами ми встигли приготувати для себе запасний постій, замагазинувати там трохи продуктів. Кілька разів дорогу нам переходили вовки, блимаючи голодними очима. Артим показав якось ведмежий барліг, де карпатський вуйко смоктав собі безтурботно лапу всеньку зиму.

Напередодні Хрещенського святвечора ми приготували вечерю, щоби завтра належно відсвяткувати. Спати повкладались, як звично, одягнені, взуті, готові до будь-яких несподіванок. І вони не забарились... Під досвіток вбігає стійковий і повідомляє, що потоком близиться притишений гамір, вловлюються команди російською мовою. Енкаведисти! За мить вся наша група рухалася в світанкових сутінках в напрямку Дземброні. Глибокими снігами пробивалися без передиху до полудня. Перед гірським селом розділилися на дві групи. Ксеня потрапила до іншої групи.

Дземброня була зовсім близько, як ззаду залунали вистріли, загавкали вівчарки, почулася московська лайка. Ми встигли переметнутися почерез замерзлий потік, кулі вже обпікали і без того розгарячіле тіло. Стрілець Черемош переді мною обхопив обірuch струнку смереку, обвився довкіл неї і повільно присів в закривавлений сніг. Завзято строчив з автомата Левада, даючи нам можливість відірватися від погоні. Ні я, ні Ксеня зброї не мали, хлопці нахвалялися захистити нас у випадку небезпеки. Тому надія залишалася лише на Бога і прудкі ноги. І я бігла, бігла, бігла...

Отямилася розпластана на снігу. Скроню обпекла куля, а вже тоді у вухо затаракотів автомат. Але хтось гаркнув командно: «Не стрелять! Язик нужен... Твою мать!» Мене так-сяк відтелепали, тісно змотували руки за спиною і кольбами в плечі погнавши на невисокий горб, на якому темніли тіла друзів. Провідник Аркадій лежав спокійний, якийсь зосереджений, мов живий, лише на високому чолі, під самим волоссям, кривавіла невеличка дірочка. Нижче лежала Ксеня з розшматованою розривною кулею лівою щогою. Трохи поодаль — Артим, прострілена голова якого ще кровоточила і парувала. Ледь живого, зв'язаного, привели політвиховника Леваду. Куля розтрощила йому автомат в перестрілці. Збоку запримітила розпластані мертві тіла Черемоша і ще одного стрільця. Більшовики зносили в одне місце наші сумки з документами, планшети провідників, зброю. Дісталися їм і світлини нашої групи, зроблені нами в святкові дні.

Енкаведисти лютіші за шершнів. Втратили ж бо скільки своїх солдатів, а повстанців знищили і захопили так мало. Більше ніхто з нашої групи їм не дістався, ні живий, ні

мертвий. Б'ють нас з Левадою зв'язаних, лають, аж смереки в'януть, повбивали б, мабуть, якби не наказ. Місяць вже козакував на небі, коли нас приволікли до села. Затерпі від мотуззя руки не відчували трісучого морозу. Голову свердлила лише одна думка: «Трапилось найстрашніше — я жива в більшовицьких пазурях! Господи, як вмерти?» Заздрила мертвій подрузі Ксені — лежить собі задерев'яніла, ніщо її не обходить...

Треба ж, щоб таке трапилось! У селі нас привели саме до тієї хати, де ми зустрічалися з провідником Артимом. У ній мешкав з родиною брат вбитого, зв'язковий повстанців. Василеві дружина і старенька мама не могли втримати сліз, спостерігаючи, як нас із Левадою катували більшовики. Постановила собі не казати ні слова, так само затявся і політвиховник Левада. Вранці нас заштовхали до стодоли, а там лежать тіла наших друзів — без одержі, без чобіт, з піднятими за голови руками, за які їх волокли кінми в село. Знову катування, знову запитання... «Кто тот? Кто етот? Связи? Клічкі?...» Били, ставили до стіни, стріляли, підвішували за руки... Мовчання... Болю не відчувала. Єдине бажання — вмерти, вмерти, вмерти... Господи, допоможи вмерти!...

Не вибивши з нас жодного слова, більшовики через два дні поскидали на сани трупи, зверху нас двоє. І мертвих, і живих прив'язали і повезли в Жаб'є. Голодна, напівзамерзла, покалічена я торжествувала маленьку власну перемогу. Витримала, не зламалася, нічого не сказала на тортурах енкаведистам, ніхто через мене не постраждає...

Через десять років у Караганді, куди я прибула до тата на висилку, мене відшукав якийсь чоловік. Я не відразу впізнала Артимового брата, в хаті якого побувала перед зимівлею і з якої мене вивезли в січні сорок сьомого енкаведисти. В той час він перебував уже під арештом в Жаб'єму. Дружина зуміла якось повідомити про нас з Левадою, тому він переживав, щоб не сказали нічого про нього. В процесі слідства зрозумів, що ми мовчали, тому прийшов, бідолашний, подякувати. За що дякувати, Васильку, я дякую Богові, що дав сили витримати. Василь з родиною обійшовся лише висилкою. Розповів, що нас видав Шкрібляк із Дземброні, який на сусідньому версі зимував худобу в зимарці. Вказав енкаведистам потік, яким вони дійшли до нашої колиби. За «працю» більшовики дали гуцулові свічок і сувій полотна, який забрали в когось із порядних гуцулів-газдів. На тому полотні навесні боївка Ваньки — Івана Хімчина й повісила хриstopродавця. Тутешні люди довго банували за Артимом.

У Жаб'єму розпочалося слідство. Били й ставили запитання, розпитували й знову мордували. Слідчим розповіла, що в повстанці я пішла з власної волі, псевдо моє Христя, звуть мене Марійкою і родом я з Вербіжа. Постійно перебувала в лісі, друкувала на машинці, мене охороняли й приносили харчі, в жодному селі я не була і нікого не знаю. На цьому й стояла, скільки мене не товкли пикаті енкаведисти. Мені доводили, що я з Косова, називали імена, адреси, але я продовжувала віднікуватись. Не «переконав» мене навіть начальник оперативного відділу Яценко, що приїхав зі Станіслава. Кілька разів водили розпізнавати вбитих. До трупів добавився ще наш Павло, який підірвав себе гранатою, але більшовикам не дався. Я його, звичайно, не «впізнала», як і всіх інших моїх друзів. Допити продовжувалися з ще більшою люттю.

Одного дня до в'язниці, яка знаходилась у просторій гуцульській хаті, привели мого батька. Побачив мене, підбіг, приголубив, як умів, почав заспокоювати. Перенапружені нерви мої не витримали і я зайшлася гірким риданням. Якись добрі жаб'ївські жіночки нагодували мене з ложечки кислим молоком. За всі ці дні я й крихтини не з'їла, в роті криваве фалаття, губи — суцільні рани... Сердешні жіночки розчесали мені закипіле кров'ю волосся.

У камері-коморі очікувала несподіванка — потрапила в обійми до підпільної подруги Марти, яку енкаведисти схопили пораненою. У слідчих паперах відтоді мене писали Кошак, але я продовжувала твердити про Вербіж, що й пройшло по через усі документи.

Через кілька днів Леваду, Марту і мене, туго змотузованих, повезли до Станіслава. На виїзді з містечка я побачила тата. Він поспішав до мене з передачею. Побачив вантажівку і застиг при дорозі. Мій рідний, дорогий таточко! Скільки горя переніс через мене, на Сибір пішов, але ніколи, жодного разу не дорікнув мені ані єдиним словом. Я попробувала трохи підвестися, але енкаведист гупнув кольбою в голову і все попливло — тато, смереки, гори...

У станіславській в'язниці нас розвели по одиночках. Знову розпочалося слідство. Слідчий доброзичливим тоном повідомляє, що я не заарештована, а тільки затримана. Якщо підпишу заяву, що засуджую українських буржуазних націоналістів, які мене обдурили, визнаю радянську Україну, мене відпустять і навіть скерують на навчання за власним вибором. Те ж саме пропонували і моїм друзям.

Після відмови ми з Мартою потрапили до третьої камери. Обидві ледве ноги переставляли. У Марти кровоточила рана на грудях. Я мала гарячку, через нестерпний біль у вухах оглухла. На допити перестали водити. Медичної допомоги не надавали жодної. Виходжували нас співкамерниці. Марті дівчата промивали рану, мене поїли окропом, прикладали теплі шматини до вух. Тато приносив у передачах нехитрий гуцульський харч. Ми поступово видряпувались з болячок, відновлювали сили.

Наприкінці травня до мене повернувся втрачений від побиття слух. Знову тягнуть на допити. Вперто твердила, що нікого й нічого не знаю. Тому веліли пояснювати зміст статей, відозв, якими була напхана моя сумка. Пояснювала, за що була безжалісно бита. За «російський імперіалізм» дісталось від здорового гевала так, що вилетіла через дві кімнати в коридор. Звідти вже заносили. Якось слідчий заставив підписати протокол, а я вхопила його й пошматувала. Як волокли мене в камеру, не пам'ятала, але десять діб на холодній долівці мене боліла кожна кісточка. Бити більшовики вміли. До камери повернулася вся в ранах, з гарячкою.

Виявили в камері сексотку — Марту Федориняк з Крилоса. Вхопили продавницю з Мартою, щоби скупати в параші, проте на гамір наспів черговий. Нас розселили із камери, проте ми зуміли повідомити заарештованим про сексотів. Їм міняли прізвища, змінювали зовнішність, переганяли з камери в камеру, але ми продовжували виявляти ту нечисть. Багато шкоди чинили вони добрим людям, вилазячи зі шкіри на юдиній службі в більшовиків.

8 серпня 1947 року повезли на суд. Романа Вінтоняка засудили на двадцять п'ять років, мене — на 10 років «ісправітельно-трудових лагерьей» і 5 років позбавлення в правах. У в'язниці зустріла Ольгу Грозберг, яка дивом вижила після того, як стріляла в себе останнім набоем. Десять років таборів дали Гені Андрусак — дружині полковника Грегота-Різуна, яка дуже побивалася за півторарічним Васильком. Дитину більшовицькі опричники видерли з маминих рук і не зважали ні на сльози, ні на благання. Боялися енкаведистські «герої» навіть маленького сина вбитого ними полковника Різуна. Згорьована мати з допомогою добрих людей відшукати вкраденого більшовиками сина аж через довгих дванадцять літ...

У жовтні вивезли на висилку мою родину. У лютому сорок восьмого «столипін» з кількома сотнями невільників, здебільшого волинянок, погуркотів на північ. Дорогою до

нас долучили литовок, латишок. Хто не вмер на етапі, доходили на станції Сайді в Республіці Комі, куди нас привезли, мов худобу. В поселенні над Усою зосталося навечно багато українських дівчат. Два роки відбула на Воркуті. Постійно трудилася на «общих» роботах — кайло, лопата, лом, тачка... Лютезні сибірські морози і вітри витискали з нас, нужденних і зголоджених, залишки сил. У кожної тільки душа тепліла. Взимку чистили від снігу залізну дорогу, станції. Сніговії-бурани забезпечували кволих в'язнів цілодобовою працею. Від п'ятдесятиградусних морозів слъози на очах перетворювалися в крижані перла. Вгодовані й добротнo одягнені конвоїри гріються біля вогню, а голодні, блаженко одягнені невільники крижаніють на морозі й вітрі. Ніхто й не думав перейматися здоров'ям невільників, які хворіли й вмирали масово. Вічна мерзлота приймала всіх.

У травні п'ятдесятого невелику групу дівчат етапували до Красноярська. Два місяці добиралися до Дудінки на Таймирському півострові, звідти пішки погнав нас лайливий конвой до Норильська. Тамтешня зона приємно вразила. В бараках чисто, нари застелені білими простирадлами, подушки зверху, не чути лайки, бо дівчата всі свої — «політичні», жодних крадіжок... У попередньому таборі нас утримували разом із побутовиками, то ж ми там надивилися і наслухалися різного. Режим у новому таборі був суворий, в'язні носили номери на одязі, бараки на ніч замикалися, в кутках «красувалися» параші, працювали дуже важко, довбаючи у вічній мерзлоті котловани, але жили ми дружно. Ділилися з подругами останнім, часто співали вечорами, згадували волю. Дівчата просили розповідати про підпілля. У розмовах переносилася до рідних країв.

Працюємо щодня по дванадцять годин, вихідних майже немає. Бригадирують здебільшого росіянки, які потрапили сюди за службу німцям. Зганяють злість на наших дівчатах. Ми відстоювали себе, як могли. Норильськ аж кишів переповненими в'язнями концтаборами. Наш табір налічував понад п'ять тисяч невільників, на Медвежці було тисяч дванадцять... Після смерті нелюда Сталіна в таборах спалахували страйки, повстання.

Наш табір приєднався до чоловічих. Два тижні ми не виходили на роботу, відмовилися від їжі. Голодування знесило кожну вкрай, але ми не піддавалися на вмовляння табірної адміністрації. Більшовики здалися. Нам дозволили позривати з одязі номери, двері на ніч уже не замикалися, з бараків повиносили параші, щотижня давали вихідні, дозволили частіше листуватися з домашніми.

Через два місяці страйки і повстання розгорілися з новою силою. Влада особливо не церемонилася. На роботу виганяли під дулами автоматів і кулеметів, невільників обливали водою з пожежних брандсбойтів, кололи багнетами. Було багато пораних і вбитих, особливо серед політкаторжан-чоловіків. Невільники силою волі і згуртованістю вкотре перемогли систему з її кулеметами і танками...

В якомусь часі почали звільнювати «малолітніх», і тих, хто відбув дві третіх терміну. До числа останніх потрапила і я. 9 травня 1955 року конвоїри відвезли партію звільнених до Казахстану. Так я потрапила до Караганди, де мучились у висилці мої батьки. В біді всміхнулося й щастя. Вийшла заміж за колишнього політвиховника сотні Бея на Калушині Михайла Свистельницького, який прибув до Караганди після десяти років неволі в норильських таборах.

До рідного Косова повернувся з чоловіком і двома синами аж у травні 1971 року.

У квітні дев'яносто першого ми похоронили тата, мого доброго, мужнього, розважливого батька. Кілька місяців не дожив старенький до Незалежності України, яку все своє життя хотів бачити вільною й могутньою.

2. Жук — Юрій Паєвський

*Винні не ми, що
з неволі-тюрми
Вийти на волю хотіли.
Винні не ми, що
своїми грудьми
В мури, як молотом били.
Винні не ті, що за нами
пішли
І по дорозі упали.
Наші стяги
Їм як квіти цвіли.
Сонцем цвіли ідеали.
Винен — хто винен,
спізнаєм колись.
Де ми й чого не вгадали.
Лицарів, лицарів шкода
до сліз.
Тих, що у бою упали.*

Олександр Олесь

У травні 1950 року, за розпорядженням окружного провідника ОУН Коломийщини Бориса, мене скерували в районний осередок пропаганди Косівщини. Осередок під керівництвом районного референта пропаганди Лебеда — Михайла Ткачука базувався в лісах довкола Шешор. Коли мене по зв'язках допровадили до місця призначення, літній постій осередку був на північно-західному схилі гори Корметури. Крім провідника Лебеда до осередку тоді входили боївкар Кіт, Лебедева дружина пані Емілія і друкарка Дарина.

Відтоді провідник Лебідь став для мене не тільки бойовим командиром і наставником, але й замінив мені, чотирнадцятирічному, рідного батька, який в той час мучився в мордовських концтаборах. Мати ж моя працювала в підпіллі в надрайонному осередку пропаганди десь під Чорногорою.

Провідник Лебідь користувався шаною й повагою як серед підпільників, так і в населення. Неодноразово доводилося мені бути свідком, як люди просили в нього поради в складних життєвських ситуаціях не тільки в його рідних Шешорах, але й довколишніх селах. Допомігав він не тільки добрим словом, але й ділом. Завжди врівноважений, підтягнутий, поголений, в добре підігнаному однострої, напуцованих чоботях мав вигляд старшини, який щойно вийшов з військової казарми, а не з підпільної криївки. Очевидці розповідають, що перед своєю смертю Лебідь встиг все-таки поголитись.

Досвідчена друкарка і підпільниця зі стажем Дарина швидко навчила мене вміло друкувати на машинці. Членом ОУН Дарина була ще з часів німецької окупації. Встигла попрацювати в багатьох осередках. Невисокого зросту, в чобітках і спортивній спідниці, підперезана ремнем з кобурою із незмінним «маузером» калібру 7,65 Дарина навчила мене виготовляти й підпільну літературу. Під керівництвом Кота і Лебеда я потроху освоїв ази партизанської «науки». Переходи, постої в лісах, зустрічі на зв'язках з іншими групами для передачі надрукованих документів і літератури в терен стали для мене звичною підпільною працею. В партизанських буднях пролетіли літо й перші осінні місяці.

Наприкінці жовтня 1950 року, коли ми з Дариною перебували в криївці під горою Брусний, а решта групи будувала в десяти кілометрах зимову криївку, трагічну новину приніс заступник окружного провідника СБ Крук — загинули окружні провідники Буковини і Коломийщини Сталь і Борис, надрайонний провідник Городенківщини Сталевий, в бункері якого мав зимувати Борис. Втрата багатолітніх провідників боляче вдарила по підпіллю обох теренів. По закінченні осінньої відправи на її місці, на горі Кокорі біля Лебединя, з якоїсь причини zostалися лише Сталь і Борис зі своїми охоронцями. Приведені агентом-зрадником Кіровим енкаведисти оточили місце постою і відкрили вогонь. Повстанці прийняли нерівний бій і загинули геройськи. Ми з Дариною чули відгомін далекого бою, що тривав з ранку до ночі, але не здогадувалися, що він матиме такі трагічні наслідки. Розповідаючи про цю подію, суворий і мужній Крук, якого панічно боялися ще німці, не міг стримати сліз.

На початку листопада весь наш осередок перебрався до нової криївки. А 21 листопада, на свято Архистратига Михайла, ми востаннє перед зимівкою зустрілися з групою Крука, яка мала бункер десь в наших теренах. Крук хотів мене забрати до себе, бо в них загинув друкар, але Лебідь не відпустив, оскільки я знаю місце зимової криївки осередку, а це було б порушенням порядку. На ті Лебедеві слова Крук аж всміхнувся у вуса: «Як можна уявити, Михайле, що з нашої криївки хтось може здатися ворогові?» Але не наполягав, бо розумів, що Лебідь мене по-батьківськи любить. Ми розійшлися по «домівках», а через тиждень — величезна облава. По нашій криївці погупали сотні чобіт і пішли далі, а криївку Крукової групи обступили відразу, видно, спрацював сексот. Довго відбивалися повстанці, бо схованка була неприступна. Вистрілявши набої, запалили криївку і пострілялись. Із Круком загинули стрільці Голуб, Карпо, Пструг.

Цілу зиму ми з Дариною друкували підпільну літературу. Кіт час від часу підремонтював машинки, які не витримували великого навантаження. Працювали всі дружно, пані Міля диктувала, ми друкували, Кіт з Лебедем зшивали і обрізували готову «продукцію». Лебідь регулярно проводив з нами ідеологічний вишкіл, у криївці було багато книг, шахи, два радіоприймачі. Криївка мала протічну воду і змивну каналізацію. Я побував у багатьох криївках, але такої вигідної і майстерно замаскованої більше не зустрічав. Її не виявили й досі. Лебідь був неперевершеним майстром побудови крийвок. Остання його криївка знаходилася в центрі села навпроти сільради у скалі над швидкоплинною Пістинькою. Тільки з допомогою зрадника вдалося більшовикам виявити партизанський пристанівок. Сталася ця трагічна подія 23 січня 1953 року. Живим енкаведистам ніхто не здався. Лебідь застрелив Цвіркуна, дружину Емілію і себе. Але здригнулася рука мужнього повстанця, коли стріляв у вірну подругу життя, матір трьох дітей... Холодніючою рукою вхопила провідникова подруга бритву, якою той щойно голівся, і перерізала собі горло.

З настанням 1951 року наш осередок поповнився двома шешорськими хлопцями. Цвіркун — Андрій Мельничук і Тихий — Василь Крилюк змушені були зійти в підпілля перед загрозою більшовицького арешту. В Лебедевій групі я пробув понад рік. Чого тільки не довелося пережити за той час. Підпільники жили в складних і жорстоких умовах. Конспірація була настільки суворою, що за весь час перебування в осередку я не знав імен найближчих своїх друзів-підпільників, тільки псевдо. Це не було виявом недовіри, бо пережили ми не одну смертельну небезпеку, скільки разів криївка могла стати нашою спільною могилою! Часто ми з Дариною залишалися в сховку на кілька тижнів самі, коли всі інші вирушали в організаційних справах. Спільно ж пережиті труднощі і небезпеки налаштовують на відвертість. Але ми не проявляли зайвої цікавості, бо такий був в Організації порядок. Не просто заборона, а закони підпільної етики виключали непотрібні запитання.

Аж 1993 року, через сорок років після загибелі Лебедя з дружиною і Цвіркуном, я дізнався, що Дарина — Марія Романюк із Турки на Коломийщині, а Кіт — Дмитро Матійчук з Косова. Його брат Микола — Сегіда був у боївці СБ Херсона. Дарина з Котом загинули восени 1952 року в криївці в урочищі «Млаки» біля Шешор. Сьогодні на місці їхньої загибелі височіє пам'ятний хрест.

З початком осені п'ятдесят першого мене, вже як досвідченого друкаря-машиніста, перевели в Косівський надрайонний організаційний осередок.

Я тепло попрощався зі своїми бойовими друзями і наставниками, як пізніше виявилось, назавжди.

Весна п'ятдесят другого видалася ранньою і теплою. Карпати якось враз звільнилися від глибоких снігів і повнилися передзвоном талих вод. Гірські села все ще струпилися більшовицькими залогами. Підпільники налагоджували зв'язки з групами, які зимували в інших місцях. Окружний провідник Буковини поручник Недобитий прислав зв'язкового з повідомленням, що має відбутися зустріч з представником окружного проводу Коломийщини. На зустріч прийшли наша група на чолі з Ненаситцем і група Недобитого. У лісі біля Бабина посеред дня зустрілися з окружним провідником СБ Кіровим — невисокого зросту, худорлявим, у стандартній старшинській формі, з автоматом ППШ і двома гранатами на поясі. Супроводжував високопоставленого есбіста незнайомий стрілець. На призначене місце ми прийшли ще вночі. Намету не ставили, бо погода стояла чудова. Дочекалися зустрічі з Кіровим і пробули в лісі разом з ним цілий день. Розмови з окружним провідником СБ вели окремо Недобитий, Ненаситець, ще кілька повстанців. Гуртом снідали й обідали. Не знаю про що розмовляли провідники, але для всіх Кіров дав інформацію, що МГБ укоренило в лави повстанців провокатора-зрадника, котрий викликає керівників підпільних груп на зв'язки і здає їх чекістам. Робить це дуже хитро й професійно, тому про зрадника треба повідомити всі підпільні групи. Тут же написав на аркуші паперу рядків з двадцять «комунікату» і дає завдання моєму провідникові Ненаситцю документ негайно надрукувати, розмножити й розіслати по всіх можливих зв'язках. Наша друкарська машинка зберігалася в старій зимовій криївці, що в двох кілометрах від місця зустрічі. Поспішаємо з Ненаситцем туди. Стіни й стеля покинутої криївки встигли вже добряче зацвісти, покритися зеленою пліснявою, вентиляція була нікудишня. Давненько ми її не провідували. Ненаситець аж зімлів, побувши якийсь час під землею. Черкаємо сірником, а він гасне. Через брак кисню і лампа не горітиме, тому друкувати неможливо.

Криївка — плід індивідуально-групового мистецтва. Керував спорудженням провідник, керівник групи. Якщо група-боївка складалася з молодих і дужих хлопців, то захисток будовався далеко в горах, в недоступних для ворога місцях. Він не потребував ретельного маскуванню. Одна з наших зимових криївок під Чорногорою була лише наполовину в землі, її незмінно охороняли недремні стійкові. На випадок облави надія була на вірну зброю й прудкі ноги. Якщо криївка споруджувалася для осередку пропаганди чи загальноорганізаційна, де були жінки й старші чоловіки, то мусила знаходитись неподалік села. Ставка в цьому випадку робилася на мистецтво маскуванню. Потайник у Бабині облаштували в ліску. Село має дванадцять присілків. Посеред села височіють дві порослі лісом гори. На одній з них повстанці облюбували бук, що стримів до неба п'ятьма стовбурами. Центральний, найтовстіший стовбур зламався й почав прогнивати. Станичний Бомба видовбав його аж до низу і триметровий порожнистий стовбур служив за оригінальний вхід до криївки, яку викопали під буком. Дупло було вузькувате, тому легко пролазив у нього тільки я. Кремезніші хлопці мусили скидати з себе португії, зброю і впихатися з піднятими догори руками. Понад криївку проходила огорожа з колючого дроту, для якої наш бук служив одним із стовпів. Хитромудрий станичний додавав ще кілька дротин, добряче нашпанував їх між стовпцями, і підвісна дорога для мешканців криївки була готова. Стаєш на другу знизу дротину, руками тримаєшся за верхню й пішов собі боком сто п'ятдесят метрів від дороги до криївки. Сніг під огорожею незайманий впродовж всієї зими, нікому і в голову не прийде, що під буком — повстанська схованка. Тим більше, що залазили ми дуже акуратно, жодної коринки не зірвали на букові. Спали ми в підземному нашому пристанівку на двоярусних нарах: з одного боку двоє, з другого — троє, один лягав у проході, що закривався на ніч. Було трохи тіснувато. Мала криївка й інший суттєвий недолік — не було в ній води, бо знаходилася на горбі. Тому ми з осені запасалися водою, кілька бочок якої вистачало на півтора місяця. Криївка була добротно обшита зусібч дошками. В одній й тій же криївці з причини безпеки не дозволялося зимувати двічі, окрім випадків, коли на зимівлю йшли минулорічною групою. У «бабинській» криївці ми зимували двічі поспіль, хоча з нами не було наступної зими наддніпрянця Миколи з дружиною. Але станичний Бомба поручився за подружжя підпільників. Криївка наша простояла багато років, і відкрилася людям аж наприкінці вісімдесятих, коли впало дерево.

Ми з Ненаситцем повернулися на місце постою і доповіли про все Кірову. Друкувати в лісі було ризиковано, бо машинка голосно клацає. Кіров наказує видрукувати «комунікат» вночі, коли повітря в криївці посвіжішає. Так ми й вчинили, але вже зі станичним Бомбою. Вранці ми знову зустрілися з Кіровим, який ночував у Недобитого. Через кілька днів енкаведисти розгромили криївку провідника Буковини.

На місці зустрічі повним складом ми побули ще кілька годин. Кіров забрав усі видрукувані мною папери. Перед тим, як відійти зі своїм мовчазним стрільцем, вкотре закликав присутніх стерегтися й користуватися тільки старими відпрацьованими зв'язками.

Через два дні наші групи розділилися й розійшлися. Мені випало йти з кушовим Кригою і його стрільцем Мироном. Впродовж майже двох місяців ми оперували тереном побіля Шешорів, Брусторів, Яворова, Соколівки, Бабина, Рожнева. За межі Косівського району ні разу не виходили. Довкола нищпорили більшовицькі загони, налітали з облавами на села, прочісували ліси. Але ми мали надійні зв'язки, попутники мої були із Соколівки і терен знали, як власну хату. За зиму я виріс із форми, тому замість

військового френча носив спортивну вітрівку, яка не дуже пасувала до військових штанів і петлюрівки.

Куди подався Кіров з дивакуватим стрільцем, ніхто із нас не знав, не відали ми і його зв'язків, місця постою. Аж десь усередині травня окружний есбіст викликає Кригу і Мирона до себе і повідомляє про весняну відправу. Збірки-відправи підпільників відбувалися щовесни й щоосені. Вони проходили зверху донизу — спершу окружна, відтак надрайонна, опісля районна... На окружну відправу викликалися лише високі провідники, не нижче надрайонного.

Згодом уточнили, що відправи як такої не буде, натомість відбудеться зустріч з представником крайового проводу. Про місце і час зустрічі знали лише провідники. Знову посходилися докупі розрізнені групи повстанців, 23 травня вирушили до місця призначення. Дорогою провідник повідомив, що зустріч відбудеться в шешорських лісах, які я знав добре таки.

У лісі провідник уточнив, що зустріч відбудеться на березі озера Лебедин 25 травня о дев'ятій годині вечора. Порядок в підпіллі існував такий, що на зустріч приходилося завчасу, але зупинялися за кілька кілометрів від умовленого місця, щоби обсервувати терен. Ми посиділи у весняному лісі зо три години. Тиша й краса довкола просто казкові, не вірилося навіть, що десь може чигати смертельна небезпека. З першими вечоровими сутінками почали підходити буковим лісом ближче до озерця. Метрів за триста залягли з наготовленою зброєю. Ліс німував собі мирно. Наш провідник підійшов до визначеного місця, з певним інтервалом стукнув палицею по стовбуру смереки. В короткому часі на умовний сигнал з лісу вийшов на полянку чоловік. У скупому місячному сяйві я впізнав у пришельцеві Кірова, бо знав його вельми добре. Усе гаразд. Провідники привіталися. На сигнал Ненаситця підходимо до окружного провідника СБ, вітаємось. Кіров веде нас вглиб лісу на старий, порослий кущами зруб. Там уже чекають шість озброєних чоловіків. Жодного з них я не знаю. Ненаситець зголошує згідно статуту окружному проповідникові СБ прибуття групи. Після офіційної частини вітаємось з незнайомцями. До нашої групи входили Крига — кущовий провідник, Мирон — стрілець його боївки, Лис — стрілець іншої боївки, Оріся — моя мама і я — Жук. Командував групою надрайонний господарчий Ненаситець.

Події розгорталися стрімко, не було змоги навіть перекинутися словом-другим із друзями. Встиг лише поцікавитися у Мирона, чи знає когось із людей, що зустріли нас. Той мовчки крутнув заперечливо головою. Вискочив на величезного каменя на полянці й нервово притоптує ногою в чоботі. Щось, либонь, відчував неладне. Таким він і залишився в моїй пам'яті. Незнайомці стоять собі півколом, і ніщо в їхній поведінці підозри не викликає. Зодягнені, як ми, озброєні автоматами, пістолетами, гранатами... Тим часом Кіров офіційним тоном повідомляє, що неподалік на постої представник крайового проводу, який розмовлятиме з нами. Насамперед підуть друг Ненаситця і подруга Оріся. В супроводі Кірова і двох його стрільців названі зникли в нічній темряві. В якомусь часі Кіров повертається з одним стрільцем. Я цікавлюся, про що говоритиму з представником проводу і чому мене покликано на зустріч, адже я не така велика птиця. Пояснює, що з подругою Орісею в них своя бесіда, а зі мною... «То справа така. Обстановка в підпіллі крайньо напружена, тому провід хоче тебе злегалізувати. Але для цього потрібні гроші, зв'язки, документи... Крайовий провід допоможе тобі в усьому».

Мама моя не займала високих посад у підпіллі, проте проводила велику роботу як публіцист-агітатор. Уже не було серед живих Полтави, Горнового, тому до підпільних часописів писала багато мама. Праці свої підписувала шифром М-35. По суті вона була референтом пропаганди окружного проводу ОУН. Кіров добре знав родину, бо часто гостював у нас. Зимував у дідового брата в Тучапах. Тоді він мав псевдо Клим.

Тим часом Кіров запрошує на розмову з високим провідником Лиса, якого відпровадив мовчазний стрілець, а сам залишається з нами. Невдовзі до нашого гурту приєдналося ще двоє незнайомих стрільців. З нашої групи залишилося троє, Кіров же має п'ятьох стрільців. Через кілька хвилин німого вичікування Кіров велить мені йти з ним. Ми пройшли метрів двісті поміж високими чагарниками і Кіров зупиняється. Мусимо, мовляв, дочекатися умовного сигналу, а тоді вже підемо до намету провідника. Мовчки стоїмо серед суцільної темряви. У Кірова на плечі автомат, у мене — карабін. З цією зброєю — то ціла історія. Ранньою весною Калина напорівся на більшовицьку засідку. З вісьмома кулями в тілі втік від енкаведистів, але втратив зброю. Ненаситець попросив мене, щоби віддав чоловікові свій ППШ. Калина на той час уже трохи поправився від ран, що виявилися, на щастя, легкими. Я віддав автомата, хоч і без великої охоти. Ненаситець витяг з дула старої верби сім карабінів, які пролежали там вісім років, і один вручив мені. Зброя та була непопулярна серед підпільників, але діватися було нікуди. З довжелезним, облупленим карабіном-п'ятизарядкою я ходив кілька тижнів аж до згаданої зустрічі.

У рідких проблісках місяця Кіров догледів мою страшну зброю й запитує, що то за цяцька така. Я й пояснив йому походження карабіна. Кіров наказує показати кріса, що я чітко й виконав. Есбіст звернув увагу, що патрон дісланий в патронник, а затвор не зовсім дотиснутий. Почав мене картати, хоча я й намагався пояснити, що то така система. Він повернув патрон у магазин і забезпечив затвор, після цього повернув мені зброю. Ще якийсь час ми перекидалися з Кіровим якимись незначними словами, аж поки він не відступив від мене на крок і націлив в груди автомата. «Друже Жук, ви заарештовані!». Я стою й не знаю, що діяти. А він продовжує: «Ви пам'ятаєте комунікат, який друкували? Є підозра, що серед нас орудує зрадник. Усі підпільники мусять пройти перевірку, в тому числі і ви... Не переживайте, я знаю, що за вами вини нема, але перевірку пройти треба. Опір чинити не раджу». Кіров говорив рівним, спокійним голосом, я вини за собою не почував жодної, тому був упевнений, що перевірка хутко закінчиться і все стане на свої місця. За спиною в мене щось зашепестіло, повернутися туди заборонив різкий окрик Кірова: «Не рухатись!» Автоматна цівка застигла на моєму міжбрів'ї. З кущів вискакують двоє, міцно стягують мені руки сирівцем і щезають, мов привиди. В цей момент неподалік зненацька гаркнули автомати. «Лягай!» — валить мене з ніг окрик Кірова. На голову впало кілька зрізаних кулями гіллячок. Кіров упав поруч, не відводячи від мене автоматного дула. Стрілянина не вщухала кілька хвилин. Я ж лежу більш-менш спокійно, бо цілковито довіряю окружному провідникові СБ. Згадую, що ми знаходимося на терені районного провідника пропаганди Лебеда. Можливо, то його хлопці наткнулися на нашу групу й відкрили вогонь. Ділюся догадкою з Кіровим. Той погоджується. Тим більше, що Кіров постійно випитував у мене, як вийти на Лебеда, позаяк я був із його групи й зимував разом з Лебедем. Але я не відкрив есбістові місцезнаходження зимової криївки. Назвав лише ліс, в якому можна зустріти Лебеда. Опісля мене часто мучили докори совісті, чи не видав я, бувало, Лебеда. Заспокоївся, коли дізнався, що провідник пропаганди Ко-

сівського району Лебідь загинув п'ятдесят третього року, тобто через рік після мого арешту, зовсім в іншому терені.

Стрілянина починає поступово віддалятися. Моє чутливе вухо вловлює, що група переслідує двох, вирізняю з-поміж пострілів бабахання нагана. Крига мав рідкісного маузера взірця 1918 року з прицільною планкою на вісімсот метрів. Його б я впізнав серед тисячі пострілів. Стріли глухішають, рідшають, аж поки не затихають зовсім. Тиша й темрява знову оповивають ліс.

До мене почало потроху доходити. Глянув на розпластаного Кірова, в руках якого дрібно тремтів автомат, і мовив: «Друже провідник, я так розумію, що втрапив до рук більшовиків?» Він глипнув на мене й конвульсивно затряс щелепами: «Та що, що ти?». Не встиг він витиснути з себе щось розбірливе, як з кущів повибігало кілька ге-валів і посторцювали мною під деревом. Кіров кудись непомітно щез і більше я його не бачив. Зодягнені в повстанську форму енкаведисти розслабилися, заговорили по-російськи. Без зайвих церемоній мене схопили й потягли поволозки аж до автомашин, що стояли замасковані при дорозі. Біля студебекерів нічними тарганами снували енкаведисти. Мене ретельно обшукали, зняли з плеча карабін, відчепили пояс з гранатами й пістолетом, на шию накинули ремінний зашморг, підвели до вантажівки. Два моцарі схопили за руки й ноги і з розмаху гепнули мною, мов мішком, у кузов студебекера. Там міцно змотузували ноги. Прозвучала команда «В машину!», і по п'ять автоматників усілося вздовж обох бортів. Один намотав собі на руку кінець сирівця, що тісно обвив мою шию, шарпнув, аж мені забракло повітря. До кузова швиргнули ще чиясь тіло. Повертаю трохи голову — Ненаситець, теж змотузований і з сирівцем на шії. Авто вже загарчало мотором, як до кузова вкинули зброю. Скосивши очі, я побачив два автомати й маузер Криги. Значить, його і Мирона вже немає серед живих. Правда, тіл їхніх я не бачив, як і не бачив вже більше нікого з наших живих. Лишень поспробував заговорити до Ненаситця, як енкаведист боляче натиснув мені чоботиськом на обличчя. Розмовляти не було змоги. Пролунало ще кілька команд, загавкали собаки, й машини рушили лісовою дорогою. Без жодної зупинки доїхали аж до нічного Станіслава.

Пізніше вияснилося, що окружний провідник СБ Кіров, а за сумісництвом — агент НКВД, допоміг більшовикам захопити дванадцять груп підпільників з нашого терену. То ж наша група приєдналася до одинадцяти попередніх, що вже місяць мучилися в станіславській в'язниці.

У Станіславі нас вкинули до в'язничних підвалів. Там побачив маму, коли нас вели конвоїри лунким коридором. Мамі веліли притиснутися до стіни, але вона встигла повернути до мене голову, і ми мовчки обмінялися поглядами. Перенічкували з Ненаситцем в одній камері, а вранці нас повезли до Києва. Заштовхали у «столипін» і везли обох у порожньому купе аж до самої столиці. У Києві більшовики організували нам пишну церемонію-зустріч, ну просто цирк влаштували. Вагон загнали в якийсь тупик. Ми босі, лише в сорочках, штани без ременів і гудзиків, проте на руках наручники, а на шії ремінні петлі. Так і виводять з вагона. Став я на сходинку, а зійти не можу, бо штани сповзають, руки закайдановані, а охоронець ще й за ремінь сіпає. Тому мусили мене солдати зносити на руках.

Метрів за сто стоїть «воронок». По вісім здоровенних червонопогонників з автоматами вишикувалися вузьким коридором і поїдають нас поглядами, у двох величезні вичарки рвуться з повідків. Такої «честі» ми з Ненаситцем аж ніяк не сподівалися. Йду

червонопогонною алеєю і міркую собі, що з автоматом в руках я б сам відпровадив всю цю ораву куди треба, а вони розігрують комедію. Для кого? Навіщо? Вперше в житті чую: «Шаг влево, шаг вправо — считается побегом. Конвой применяет оружие». Понад двадцять здорованів з автоматами й собаками супроводжують знесиленого шістнадцятирічного хлопчак в наручниках і з петлею на шії... Кому потрібен цей фарс? Старший конвою передав папку з моєю «справою» офіцерові біля «воронка». Невдовзі авто пригуркотіло нас на вулицю Короленка, де під тридцять третім числом містилася центральна в'язниця МГБ.

Розпочалося затяжне слідство з допитами вночі і вдень. Бити не били, проте морили голодом і спрагою, сліпили очі яскравими лампами. В камері-одиначці я відсидів майже рік. Постійно задавався питанням, чому мене залишили живим. Адже була команда всіх рядових підпільників-повстанців вбивати на місці, живими брати лише провідників або ж тих, хто знав цінну для більшовиків інформацію. Я ж рядовіший від рядового, проте був друкарем окружного осередку пропаганди. Через мої руки проходила не тільки пропагандистська публіцистика, але й багато організаційних документів. Осередки, де були друкарські машинки, охоронялися підпільниками вельми пильно. Друкарі живими в руки більшовикам практично не потрапляли, воліли заподіяти собі власноруч смерть, аніж терпіти тортури у катівнях. В силу своїх функціональних обов'язків я знав більше, ніж, скажімо, районний провідник.

Мені довелося навіть друкувати спогади Недобитого. Поручник Недобитий — Юліан Матвійв з 1945 року командував Гуцульським куренем «Перемога».

...Між верхніми течіями Чорного й Білого Черемошів простягаються Чивчинські полонини, на яких ростуть реліктові рослини, є невеликі запаси марганцю. Німецькі окупанти надумали розробляти ті поклади. Розбили там табір військовополонених, який охороняв міцний гарнізон силою понад двісті стволів. Добутий марганець везами звозили аж до Вижниці, де вантажили у вагони для відправки до Німеччини. Провід ОУН прийняв рішення вигнати німців з Карпатських полонин. Справу цю доручили куреневі Недобитого. Гать Шибене на Черемоші німці перетворили в справжню фортецю. Казарми для особового складу розмістили за гаттю, обплутали колючим дротом, оточили окопами, дзотами. Курінь Недобитого заатакував німецький гарнізон несподівано, на світанку, проте німці вчинили скажений опір. Недобитий повів справу так, що після втрати близько двох десятків вояків німці змушені були викинути білий прапор. У повстанців тоді загинуло лише кілька стрільців. Умову німцям поставили жорстку: здати зброю і пішки вибиратися геть. Що вони й зробили, похоронивши попередньо своїх вбитих. Із середини літа сорок четвертого в тих краях не з'явилося більше жодного німецького солдата. Німці залишили по собі зо три десятки наложниць-єврейок. Після звільнення полонянок постало питання, що з ними робити. Вирішили перепровадити нещасних дівчат до Румунії, позаяк кордон був недалеко...

...У високогірному селі Гриняві розгорівся гарячий бій повстанців з енкаведистами, який тривав два дні. Кулеметник Кичера з «дегтярем» не давав більшовикам підповзти до вбитого майора. Одиночними вистрілами він поклав кілька десятків ворогів. Аж коли курінь Недобитого вицофався з села, москалі змогли позбирати своїх вбитих. Понад двісті трупів своїх вояків спалили тоді енкаведисти, щоби не показувати людям втрат від українських повстанців...

Отож, чекісти повважали мене, вочевидь, джерелом багатої інформації. Проте вони дали маху, бо розповідав я їм тільки те, що вони вже добре знали. Другою причиною,

чому більшовики зберегли мені життя, була, либонь, моя мама. Надіялись, очевидно, що зуміють її шантажувати життям сина і вибити інформацію. Проте прорахувалися енкаведистські верховоди і тут, бо ми з мамою завчасу знали на що йдемо, ставши на повстанську стежку. Кілька років мама була зв'язковою Бориса й Сталя, тобто між окружним проводом Коломийщини і проводом Буковини. Ми не були бандитами, як нас на кожному кроці обзивали комуністи і їхні наймити, ми змагали за волю українському народові, прагли власної, ніким непоярмленої, держави. Ідейно й морально ми стояли вище за всі державні інституції совітів з їхніми репресивними органами.

Допитував мене капітан Хрущ, буковинець. Поводив себе досить коректно. Правда, слідчі часто мінялися. Інформацією стосовно підпілля вони володіли добре, відчувалося, що зрадники-сексоти попрацювали справно. Тоді я пошкодував, що нас не інструкували на випадок арешту й слідства. Все передбачили далекоглядні провідники ОУН, лише цей момент опустили. Чомусь розраховували на те, що живим в більшовицькі руки ніхто не потрапить. Такої ж думки і всі мої друзі й знайомі, що пройшли крізь слідчі костюмелні. Кожен з нас на ходу вигадував собі якусь легенду, обирав лінію поведінки на допитах. Усі члени нашої родини, що були в УПА чи підпіллі, перед більшовицькою загрозою дострілювались. Живими до рук чекістів потрапили лише ми з мамою.

На слідстві я розповідав рівно стільки, скільки було можна, назвав деякі псевдо, описав методи праці, побутові деталі. Все це більшовикам було давно відомо, а я мав надію, що матеріал осяде в архівах і прийдешні покоління зможуть з ним ознайомитись. Не вічна ж ця більшовицько-сатанинська імперія! По вісім-десять годин щодня мусилося щось говорити допитувачам. Київську бригаду слідчих замінила московська. В одного з них, бесідливого підполковника, я запитав, як вони зуміли «опрацювати» Кірова. «Слушай, парень, ми вас крєпко провєлєі, подобралі пахожево на нєво чєловека, а ви і клєнулї». Такою була відповідь брєхливого московського чєкіста, який явно вважав мене за малого дурника. Кого-кого, а Кірова я знав не один рік, та й мати моя була з ним знайома понад десяток років. Чєкісти явно боялися, що ми передамо інформацію про Кірова на волю. Дорожили цінним агєнтом, який вершив свою юдину справу в українському підпіллі аж до кінця п'ятдесятих.

У неволі мені виповнилося сімнадцять років. А через два дні, 21 січня 1953 року, відбувся суд наді мною, моєю мамою, Нєнаситцєм — Палинюком Василєм і Аскольдєм — Володимиром Якім'юком з Тюдєва, надрайонним провідником пропаганди Кєсівщини. Судив нас суд вищєї інстанції — військова колєгія Верховного Суду. Головував генерал-полковник Зар'янов, що був заступником голови Верховного Суду, оскільки сам голова Ульріх потрапив вєже тєді в опалу. Два полковники юстиції були співголовами. Незважаючи на те, що судовє засідання було закритє, судді поводитися дуже офіційно. Одним словом, комєдія продовжувалась. Підсудні мали адвоката, який не обмовився жодним словом, і навіть перекладача. Тому я завжди тверджу, що судила мене чужа держава, бо і мова, і судді були чужі. Ми говорили українською, протє чудєво розуміли й російську, тому перекладач був зайвий. Судова процедура тяглась досить довгєнько. Нас з мамою поставили в різних кінцях великої зали, тому спілкуватися ми могли тільки поглядами. Деталі суду не запам'яталися, бо особливо не вслухався і не вдивлявся в те, що творилося в судовій залі. Насолоджувався німим спілкуванням з мамою, знав, що бачимось востаннє. Нєнька моя була змучена й виснажена, протє трималась мужньо, навіть мене підбадьорювала усмішкою. Очі мамині були сумні і

світлі, наче в святих на стародавніх іконах. Сухо, мов постріл в груди, прозвучав присуд: мамі, Ненаситцеві й Аскольду — вища міра, мені — двадцять п'ять років. Цифра та видалася мені якоюсь нереальною, навіть смішною, адже прожив я тоді на білому світі всього сімнадцять літ. Замість останнього слова попросив дозволу попрощатися з мамою, проте Зар'янов різким порухом голови заборонив. Нас вивели із судової зали. Маму й Аскольда повезли на Лук'янівку до камер смертників, мене — на Короленка.

У Лук'янівській в'язниці «добродушні» тюремники перед сном вмикали для смертників музику. Спершу камери заповнювали звуки бравурних маршів, їх змінювала пісня, в якій матір ридала за сином, після короткої паузи лунало голосіння дітей за мамою. Навіть перед смертю більшовицькі нелюди знущалися над своїми жертвами. В сусідніх з мамою й Аскольдом камерах смертників каралися Ненаситець, Вихор, Недобитий, Хмара, Спартак, Байда. Тюремні «концерти» висотували й без того надірвані нерви.

Після смерті Сталіна, 6 квітня 1953 року, відбулася реабілітація по «справі кремлівських лікарів». Через день Аскольду, Спартаку, Байді оголосили про відміну смертної кари й заміну двадцятип'ятирічними термінами. 8 квітня розстріляли маму, Недобитого, Вихора, Хмару, Ненаситця.

Вічна їм пам'ять!

3. Політвиховник Теодор — Василь Блясецький

*Не мови кичливої жде Україна,
Наслухалась повно вона цих речей,
А праці, любові від кожного сина
Жде мати убога і кличе дітей
До праці великої, праці святої...*

Наум Чермак

Народився 1922 року в Хлібичині на Снятинщині в свідомій газдівській родині. Батько перебував у лавах УГА. Мамина родина проводила значну просвітницьку роботу в селі. Маминого брата, сільського вчителя, знищили перші совіти. Другий мамин брат Микола Ліщук разом із Ковалюком заснував у Коломиї видавництво «Рекорд», яке проіснувало до 1939 року.

Мій молодший брат після мобілізації більшовиками у сорок першому пропав безвісти.

Після сільської семирічки я вступив до державної української гімназії в Коломиї, в якій провчився шість років і закінчив у сорок другому. У гімназії продовжував працюю в ОУН, до якої вступив 1939 року. Окружному провідникові Сталеві мене рекомендував надрайонний провідник. Сталь був надзвичайно лаконічним: «Друже Матвію, треба попрацювати». Так я став провідником міської організації ОУН Матвієм. Багато гімназистів-старшокласників були оунівцями. Наш клас вирізнявся високою активністю. Часто зустрічався в організаційних справах зі Сталем на конспіративній квартирі. Мусили остерігатися, бо німці з українськими підпільниками не панькалися, гестапо полювало за нами вночі і вдень.

По закінченні гімназії провід призначає мене тереновим провідником Снятинщини. Кінець сорок третього року оунівці Снятинщини провели в підготовці до тривалого підпілля, споруджували бункери, заготовляли харчі, запасалися зброєю, літературою... Я квартирував у Вовчківцях, Русові, але найчастіше — в Усті.

Окружний провідник Сталь викликав мене до Спаса й повідомив про наказ крайового проводу про моє скерування на вишкіл. Збір майбутніх вишкільників відбувся в Порогах, куди мене привезли саньми.

Старшинський вишкіл таборував на Магурі біля Гути й Потоків, саме туди й прибуло понад двісті курсантів з усіх регіонів Галичини. Командиром вишколу був Грім — міцний, середнього зросту чоловік. На вигляд мав років за сорок, ходив у цивільній одежі, розмовляв мало й коротко. Викладачами були як галичани, так і східняки. Запам'ятався немолодий викладач тактики і видів зброї, колишній майор Червоної армії. Казав, що незабаром УПА матиме на озброєнні і танки, й літаки... Стройову підготовку вів осетин Кацо.

Охорону вишкільного табору здійснювала чота УПА з бравих хлопців-галичан. Господарські функції виконувала чота, до якої входили представники ледь не усіх націй, пригноблених російськими більшовиками. Хворими і пораненими опікувався енергійний і знаючий лікар-єврей.

Вишкіл відбувався за прискореною програмою — по десять годин щодня. Основні дисципліни: види зброї, стройова підготовка, орієнтація на місцевості, тактика бійця в бою, історія України... Навчання час від часу переривали наскоки німців, але з ними справлялася сотня Різуна. Необстріляних курсантів без нагальної потреби мудрі командири в бій не посилали. Тим більше, що табір знаходився в досить таки неприступному місці і захистити його від непрошених гостей можна було невеликою силою. До табору вела вузькоколійка, яка пильно охоронялася нами.

Кожна чота мала свій барак. Спали просто на долівці, настеливши смерекового гілля, накривалися коцями. Наплечники з необхідними речами і зброєю курсанти завжди носили із собою. Озброєні ми були крісами, командири мали автомати.

Інтенсивний військово-політичний вишкіл протривав до квітня 1944 року. Нам видали видрукувані на доброму папері посвідчення. Я отримав чин старшого вістуна. Найвище звання, яке давали після вишколу, — булавний.

Новоспечені старшини УПА розійшлися по своїх теренах, мені ж судилося залишитися в курені Хмари політвиховником. Командиром Хмара був грамотним, майстерно маневрував куренем, мав добре поставлену розвідку. Якби не пістолет і автомат ППШ, то його можна було б прийняти за флегматичного селянина. Але дисципліну у трьох сотнях Хмара тримав залізну, часто ходив у зтяжні рейди і особисто командував боями. І німці, і більшовики воліли з куренем Хмари не зустрічатися.

В одній із сотень куреня ройовим був Тяпка, колишній майор Червоної армії, стрільці — теж східняки. Тяпка часто запрошував мене в гості, але я відмовлявся, бо відчував до ройового якусь антипатію. Незабаром моя неприязнь до Тяпки знайшла пояснення — він працював на НКВД, до чого змусив і деяких своїх стрільців. Розкрив їх працівник Служби безпеки, колишній енкаведист із Харкова. Усіх зрадників розстріляли.

За три місяці перебування в курені Хмари кількаразово пощастило зустрітися зі своїм країнином Різуном — Василем Андрусяком, саме ім'я якого наганяло панічний жах на окупантів як коричневих, так і червоних. Дужий, енергійний, сміливий і мети-

куватий, Різун був створений для військової справи, виходив переможцем з найскрутніших ситуацій. Про його зухвалі наскоки на німецькі гарнізони і переможні бої вже тоді ходили легенди.

Курінь заквартирував на присілку Дружинець біля підніжжя гори Скалки. Вранці налетіли літаки й скинули кілька десятків бомб. Командири партизанські значення тому великого не надали, бо радянські літаки часто скидали на наші ліси смертельний вантаж. Тим, більше, що ніхто із повстанців не постраждав. А після полудня розпочався масований більшовицький наступ. Червонопогонники повалили зі сторони Гути, що на ріці Бистриці Солотвинській, на позиції сотні Кривейка. Більшовики з розгону змели нечисельну партизанську залогу, розраховуючи на блискавичність атаки. Становище повстанських сотень було вельми не вигідне, бо енкаведисти наступали згори зі сторони сонця, яке засліплювало нас. Проте курінний Хмара спокійно організував оборону, віддавав чіткі накази. Більшовицький розрахунок на блискавичність провалився. Повстанські сотні протримали нападників під прицільним вогнем до ночі. Тоді кожен відділ згідно з наказом курінного вирушив у своєму напрямку. Сотні безперешкодно вийшли з оточення і розсипалися тереном. У густих лісах маскувалися від настирливих більшовицьких літаків. Безперестанно рейдували, районні гарнізони МГБ трошили, мов горіхи. Розвідка повстанська працювала день і ніч, фіксувалося найменше пересування ворожих відділів. Грізні повстанські сотні то з'являлися, розпоросившись, у різних місцях водночас, то сходилися для спільних бойових дій. Усьому встигав давати лад курінний Хмара.

1 листопада 1944 року сотня Кривейка святкувала День Злуки. Стрільці вишикувались на узліссі врочисті й серйозні. Я коротко привітав повстанців зі святом, кілька слів сказав сотенний. Після нетривалого переходу заквартирували в Пневі біля Надвірної. Спали в хатах. Вранішній сон перервали вистріли стійкових і густа стрілянина у відповідь. На постій сотні напали більшовики.

Хутко одягаюсь, хапаю зброю і вискакую на вулицю. Швидко зорієнтувався в загрозливій обстановці і подався в ліс, бо був відрізаний від сотні. Чомусь сотенний вчора розмістив мене єдиного в хаті на протилежній від сотні стороні дороги. В лісі сиро й темно. Зачаївся в гущавині, наготував для бою десятизарядний карабін і дві гранати, бо світанкова лісова тиша зрадлива. Із сутінків виринули дві постаті у військовому, зброї не видно, лише наплечники горбатіють за спиною. Зрозумів, що то енкаведистські розвідники. Здогад мій підтвердив хрускіт гілок вниз. Солдати йшли широким ланцюгом, захоплюючи і мій ненадійний сховок. З крісом не відбитися від цілого взводу, але діватися нікуди. Зіп'явся на ноги і одну за другою жбурляю дві гранати. Майже водночас відчув легкий опік в праву руку і тупий удар в праву щоку, то влучила розривна куля. Вибухи гранат почув віддалено, наче уві сні, провалився в якусь чорну порожнечу...

Прийшовши до тями, почув російську лайку. Енкаведисти прийняли мене за мертвого й безцеремонно стягували з моїх ніг новенькі чоботи. Під час цього мародерства сорочка, на біду, витяглася зі штанів і котрийсь солдат догледів, що живіт мій здіймається й опускається. Негайно доповів командирові: «Товаріщ майор, он дишет, кажется!» «Доколі єво штиком, нахрен!» — послідувала байдужа відповідь.

Із заплющеними очима я молив Бога, щоби солдат дострелив мене, а не колов багнетом, бо чомусь здавалося, що то буде дуже боляче. Я ще почув якісь команди, нерішуче тупцювання солдата довкола мого закривавленого розпластаного тіла і завмер.

Калейдоскопом промайнуло все життя... Мама... Тато... Дитинство... Друзі... Школа... Дівчата...

Солдат не відважився або полінувався колоти напівмертве безпорадне тіло. Вготив мене кілька раз чоботиськом у голову, аж ліс загудів джмелями, солоно вилаявся і побіг за своїми. Енкаведисти боялися нападу повстанців в лісі, тому швидко забралися до села.

Закривавленого й ледь живого мене знайшли хлопці з місцевої боївки. На той час я так-сяк забандажував розшматовану розривною кулею щоку, руку не зумів перев'язати, і похитуючись, брів босий лісом. Боїварі спершу перелякалися, побачивши в лісі шкутильгаючий напівтруп, але швидко оговтались і надали мені необхідну допомогу. Зодягнені вони були в захисного кольору уніформу, озброєні автоматами.

Після нетривалої бесіди хлопці повели мене до Чорного лісу. Дорогою треба було перейти через залізничне полотно, яке прострілювалося енкаведистами з кулеметів. Попутники мої були ще необстріляні, тому я взяв команду на себе, бо перехід через насип міг коштувати життя. Мені дали автомата. Перехід через рейки я організував за всіма правилами військової тактики. І даремно, бо над головами засвистіли кулі, проте нікого не зачепило. Пройшовши кілька кілометрів безмовним лісом, ми потрапили на становище сотні УПА. Тут мені надали допомогу. Після нетривалої розмови сотенний віддав наказ відправити мене на лікування.

Вночі мене посадили на коня і переправили до Білих Ослав. Заквартирував в простій селянській хаті, де мною заопікувалось двоє дівчат. Приносили медикаменти, бинти, харчі... Завдяки доброму доглядові я швидко поправлявся і вже наприкінці грудня 1944 року одужав цілком. За наказом проводу по зв'язках подався на Космач, що був на той час одним з центрів підготовки і дислокації відділів УПА.

У Космачі очікувала трагічна вістка — 2 серпня 1945 року в Головах загинув мій гімназійний товариш Іван Павлюк з Прокурави, в УПА його знали як сотенного Скибу. Його з двома друзями-повстанцями, колишніми офіцерами Червоної армії, заскочили енкаведисти. Друзі билися до загину, чекісти жорстоко знущалися над мертвими героями. Смерть друга засмутила неймовірно. Будучи командиром сотні УПА, Іван так і не встиг вступити до ОУН.

Зустрівся з окружним провідником ОУН Борисом. Бесіда пішла про мою працю в Організації, яка мала здійснюватися паралельно зі службою в УПА, адже я був підготовлений на політвиховника. З того дня ми зустрічалися з провідником Коломийщини регулярно двічі на тиждень, дотримуючись усіх правил конспірації, хоча Космач із довколишніми селами являв собою своєрідну повстанську республіку. Тут я вперше зміг після приходу з Чорного лісу спокійно помитися і відпочити, відчувти себе в повній безпеці серед своїх. На теренах Станіславщини, суміжних із Львівщиною, ми спали в обнімку зі зброєю, постійно вслухаючись, чи не крадеться ворог. В рідній окрузі, в порівнянні з попередньою, почувався, мов у раю.

Жив із курінним Книшем на присілку Завоєли в хаті під горою Грегит, в якій проживали п'ятдесятилітня господиня з донькою. Займався якийсь час разом з іншими старшинами і підстаршинами вишколом новобранців — чотири години до полудня і чотири після. Інтенсивний вишкіл тривав до двох місяців. Сотню прийняв Орлик. У довколишніх Косові, Кутах, Яблунові, Жаб'єму, Коломії стояли гарнізони МГБ і ми щодня сподівалися їхнього нападу. Одного дня стійкові залярмували. Більшовики! Орликова сотня організовано зайняла оборону між Завоєлами і Брусторами. Ми без

далековидів чітко бачили довгу вервечку москалів на білому сніговому покривалі. Орлик дав команду підпустити ворогів ближче. Перший залп повстанської сотні заставив їх заритися в глибокий сніг. Після короткої, але інтенсивної перестрілки більшовики повтікали вниз, залишивши замерзати десятки трупів своїх солдатів. Стрільці поводити себе в бою витримано і впевнено, отже наша праця не пропала намарне.

Присягу після вишколу молоді стрільці приймали в Нижньому Березові. Засніжений ліс і недалекої скуті морозами гори були свідками того вчистого дійства. Стрій підтягнутих стрільців утворив чотирикутник. Над головами легенько лопотіли на січневому вітерці блакитно-жовтий і червоно-чорний прапори. Текст присяги проговорював курінний Книш, а стрільці двох сотень дзвінкими молодечими голосами повторювали. Гори відлунювали. Такі моменти не забуваються ніколи — присяга на вірність Україні і народові українському. Вона палахкотить в серці кожного українського повстанця до самого загибуну. Коротке слово, як політвиховник, до стрільців мав я, з командирським напуттям звернувся командир сотні.

Сотенний Орлик командиром виявився бувалим і бойовим. Служив якийсь час у Різуна, який ніколи не уникав противника, нав'язував йому свої умови, тактику, діяв на випередження, був безстрашний. Орлик запозичив у славного повстанського командира найкращі риси, хоча й сам був нівроку. Високий, стрункий, спортивної статури, хоробрий в бою, суворий і вимогливий в повсякденному житті був для мене і стрільців взірцем командира і вояка. Освіту мав гімназійну. Карту знав бездоганно, на незнайомій місцевості орієнтувався, як селянин у власній stodolі. В бою його чорна шкірянка миготіла в найнебезпечніших і критичних місцях. Нерідко хапав самостріла і гнав енкаведистів, мов пастух отару овець. Навоювався свого часу Орлик і з німцями. Проте ні про Орлика, ні про Книша я не знав багато, бо розпитувати тоді з конспіративних міркувань було неприйнято. Не відомі мені ні їхні імена, ні адреси...

Наприкінці травня Орликова сотня отримала наказ відправитися в пропагандивний рейд в Городенківський надрайон, планувалося також набрати вишколених на Придністров'ї молодих стрільців. В рейд вирушила лише перша чота, друга й третя залишилися в Карпатах, бо цілою сотнею було важко маневрувати в безлісних польових регіонах.

Із Завоєл зв'язковий швидко перепровадив нашу чоту під орудою самого сотенного до Нижнього Березова, звідти вже інший зв'язковий, але так же впевнено, допровадив нас до Малого Ключева, далі до Молодятина. В Лісному Хлібичині пересікли залізничну лінію, попередньо виставивши по обидва боки полотна застави. Ми з Орликом перейшли залізну дорогу Коломия—Станіслав метрів сто за розвідкою. Пересвідчившись в безпеці, Орлик коротко свиснув і чота безшумно подолала гравієвий насип. У Хотимирі на Обертинщині зупинилися на два дні. Орлик згадав, як вони зі Скубою громили енкаведистів у цих краях. Відгомін того славного бою сотні Скуби дійшов аж до Карпат, обрісши новими подробицями. Чота побувала у придністрянських Живачеві, Петрові.

Вночі на двох вутлих човниках переправились по п'ять-шість стрільців через широкий Дністер на тернопільський берег. Заквартирували в лісі неподалік від Золотого Потоку. Звідкись з'явився невідомий хлопець, з поведінки — бувалий і обстріляний. Повідомив, що у Золотому Потоці зупинилися енкаведисти, які тероризують людей. Орлик вирішив захопити більшовиків. Стрільці німими тінями оточили будинок з енкаведистами. Прийшлий хлопець зняв вартового, але здійнявся шум. Енкаведисти відкрили во-

гонь і хлопець загинув. Більшовиків довелося ліквідувати, бо часу, щоб брати їх живими, не було та й не хотілося ризикувати життям стрільців.

Золотий Потік покинули перед світанком. Нижче за течією на човниках-душогубках знову переправилися на правий берег Дністра. Провідавши кілька сіл на Обертинщині й Городенківщині, через два дні були в Тишківцях. У великому селі, де витав ще дух родини Шухевичів, ми з Орликом зустрілись із районним провідником. Чоту Орлик з тактичних міркувань розмістив у двох господарствах по різні сторони дороги. Сон повстанської чоти охороняли чутливі стійкові. Стрільці добре виспались і відпочили. Зранку я засів за якісь папери, писав, перечитував... Перед полуднем завітав сотенний Орлик. Ми поговорили коротко, і він вийшов.

Не встиг командир сотні перейти дорогу, як пролунала автоматна черга. Тривога! Хапаю зброю й вилітаю на подвір'я. Стийковий доповідає, що поранено друга Орлика. Двоє стрільців заносять пораненого командира на поросле травною подвір'я. Виявляється, що вийшовши від мене, Орлик закріпив на сільській дорозі підозрілих чоловіків у військових одностроях. Без роздумувань звелів їм голосно підняти руки вгору, але натомість гаркнув автомат, і сотенний впав з простреленими грудьми. Тим часом, поки Орликові бандажували рани, я організовував оборону, бо енкаведисти намагалися охопити нас в підкову. На прицільний стрілецький залп енкаведисти попадали в пилюку.

Закривавленого сотенного поклали на воза й вибрались із села. Липневі поля повнилися пташиним гомоном, а на душі було тоскно. Навіщо погарячкував Орлик? Силами чоти ми могли дати достойний опір двом взводам енкаведистів, які, до речі, не вельми й поспішали переслідувати нас у відкритому полі. Я хотів забрати в Орлика пістолет, але він рішуче відмовився віддати зброю. При ньому невідлучно знаходилося двоє стрільців для охорони. Полив рясний дощ, який додав нашим переслідувачам хоробрості, очевидно, бо почали нас наздоганяти. Ми позалягали вздовж дороги і короткими чергами погасили більшовицький запал. Після цього припустили бігом за возом, що гуркотів кованими колесами на Обертин. Дощ перестав поливати вкриті сумерками переджнивні поля.

Повстанська чота рухалася звичним маршем. Я із роєм стрільців йшов попереду, за нами вгородані вороні легко тягли віз із поблідлим від втрати крові Орликом, за возом місили розгрузлий чорнозем мовчазні стрільці. Вечорову тишу порушив, мов ляскіт пастушого батога, пістолетний вистріл. Відразу ж подумав про Орлика. Підбіг ройовий. «Друже політвиховник, друг Орлик застрелився!» Слова його гострим багнетом пробили груди. Наступною реакцією була нестримна лють на охоронців. Але що ті бідолашні хлопці могли вдіяти. Хотілося повернутися й покарати вбивців Орлика, стріляти їх, стріляти, стріляти... до останнього. Але здоровий глузд заставив заспокоїтися. Стрільці вирили могилу. Похоронили сотенного з військими почестями — стрільці тричі сальвами розбудили сонні поля. Хрест на могилі славного командира поступово з'їдала нічна темрява, а я ніяк не міг змиритися з думкою, що більше не побачу відважного Орлика, не почую його мужнього голосу... Такі люди завжди ведуть за собою інших, надихають їх на звершення і ніколи не стають тягарем для ближніх. Сотенний Орлик назавжди залишився для мене взірцем воїна і людини. Передсмертні слова його були: «Слава Україні!»

Після трагічної загибелі сотенного Орлика я повів чоту назад в гори. Зв'язки підпілля ОУН працювали чітко й злагоджено, без них ми не змогли б так швидко й непо-

мітно просуватися полями. Зв'язкові від теренових провідників регулярно надавали розвіддані про концентрацію військ НКВД, можливі засідки й облави. Взаємозв'язок між тереновими організаціями ОУН і відділами УПА був тоді щонайтісніший. Кілька пораних і хворих стрільців залишилося в рідних селах, а чота продовжувала рухатися під покровом літньої ночі від села до села. Місця постою були заздалегідь визначені. Днювали здебільшого в лісках, гайках, іноді зупинялися в сусідніх з лісом хатах. Суворо витримувалися всі міри перестороги, виставлялися стійки, дозори... В лісі спали на смерековому гіллі або сухому листі, закутавшись у шинель. Сійки виставляли, в залежності від місцевості та близькості більшовиків, від однієї до чотирьох по два стрільці в кожній. Мінялися сійкові через кожних дві години. Розводив стрільців я або ройовий. Точки для сійок ми з ройовим вибирали заздалегідь так, щоб був добрий огляд довколишньої місцевості. Перевіряли сійкових рідко, бо стрільці були надійні.

Чота поминула Турку біля П'ядиків, невдовзі форсували швидкий Прут і безпригородно дісталися Молодятина неподалік Печеніжина на Коломийщині. Планували перепочити там в лісі, а відтак кидком через гори й ліси до Нижнього Березова, Космача. Перед світанком чота швидко й безшумно зайшла в молодятинський ліс. Підпільники попередили, що місце нашого постою більшовики облюбували для засідок на повстанців. Засідка була, але — наша. Ми випередили чекістів хвилин на сорок. Стрільці з розбезпеченою зброєю причаїлися за деревами. З передранкового туману безшумно випірнув сійковий. «Друже політвиховник, чути шумок від дороги». Невдовзі розбірливіше почули шурхіт листя й приглушене побрязкування зброї. Стрільці мовчки вичікували, а більшовики тим часом займали диспозиції. Було їх понад взвод. Ми охопили енкаведистів півкільцем. Нічні «мисливці» й не підозрівали, що перетворилися на «дичину», діловито налаштували зброєю й збиралися вичікувати жертву. Від одночасного й несподіваного залпу повстанської зброї половина більшовиків залишилася в тому лісі навічно. Інші рисачили до села, аж з чобіт випадали, і про зброю забули горевояки. Переслідувати енкаведистів ми не збиралися, а хутко подалися далі в гори. Через кілька кілометрів чота зупинилася на перепочинок. Збудження від вдалого бою пройшло й хлопці повкладалися спати. Після полудня над лісом зловісним вороном кружляв літак-розвідник. Але стрільці замаскувалися вміло, бо досвід мали уже чималий, тому після кількох кіл «кукурудзяник» потріскотів на Коломию. Енкаведисти не наважувалися поткнутися в ліс, не маючи даних розвідки про чисельність повстанців. Вранішній розгром аж ніяк не додав хоробрості воякам, які звикли воювати з беззбройними людьми.

З вечірніми сутінками зв'язкова повела чоту лісовими стежками. Перед цим молодятинські підпільники добре нагодували нас. Без жодних пригод дійшли до Нижнього Березова на берегах грайливої Лючки. Звідти до Космача рукою подати.

У Космачі нас зустрів курінний Книш. Звістка про загибель Орлика засмутила повстанського командира неймовірно. Довго розпитував деталі трагічного трафунку. Мені здавалося, що курінний не втримає сльозу, так він любив і шанував сотенного Орлика.

Я підтримував тісний зв'язок з окружною організацією ОУН, з її провідником Борисом, референтом пропаганди Гроном — Ярославом Василиком із Вікна на Городенківщині. Ярослав мав двох братів і всі хлопці були надзвичайно віддані справі визволення України. Батьки їхні вчителювали, тому хлопці вирости грамотні й свідомі. З наймолодшим братом, Володимиром, я навчався в одному гімназійному класі. Середульший брат Мирослав після гімназії вчився в політехніці у Львові. Живим з

братів-патріотів залишився тільки Володимир. Після таборів зумів закінчити інститут, працював інженером. Від пережитого переніс інфаркт і помер передчасно в Коломійі.

Наприкінці сорок п'ятого року нам з Книшем доводилося часто міняти місце постанову. Часто бували в Яворові, де квартирувала якась сотня, гостювали в курені Недобитого у Жаб'єму. Зрідка зустрічалися з сотнею Підгірського, стрільці якої захопили у Лючках начальника штабу одного з полків. Відзначився в тій операції стрілець Славу-та з Тишківців на Городенківщині. Проте ми з курінним завжди поверталися до Космача, де у нас була своєрідна штаб-квартира.

Свого часу група стрільців із сотні Білого під орудою ройового Чапая полонила начальника штабу дивізії. Ото шуму й паніки було серед енкаведистів!

Праця моя була зв'язана з контактами із районними провідниками і командирами відділів УПА. Добре налагоджене оунівське підпілля поповнювало повстанську армію стрільцями, забезпечувало продуктами, набоями, здійснювало розвідку... Саме це входило в коло моїх обов'язків. «Тіньовий уряд» працював досить ефективно. В кожному селі були станичні, зв'язкові... Без них ми довго б не протримались. Чому добре озброєний і оснащений Ковпаківський загін зазнав поразки? А тому, що не мав зв'язку з населенням. «Ковпаки» займалися грабежем і насильством. В УПА ж за мародерство карали вельми суворо. Та й якій нормальній людині спаде в голову грабувати власний народ. Селяни підтримували нас повсюдно.

В останні дні серпня 1945 року знову вибрався на Городенківщину для зустрічі з надрайонним провідником. Супроводжував мене молодий стрілець, що був родом із тих країв. Від станиці до станиці по зв'язках ми за п'ять днів безперешкодно дісталися Тишківців, у яких місяць тому обірвався наш з Орликом рейд. З провідником надрайону розмовляли в хаті, що зі сторони Обертина. Обговорювали можливості вірогідного рейду повстанської сотні з Карпат польовими районами. Забігаючи трохи наперед, скажу, що здійснити ті наміри не вдалося, бо обстановка круто змінилася не на нашу користь. За розмовою пролетіла коротка літня ніч. Стрілець стояв на стійці. З вигляду надрайонний провідник Святослав мав років тридцять. Високий, з худорлявим обличчям, провідник на справі знався досконало і ситуацією на терені володів добре. Від обмундированого в звичну повстанську форму, озброєного автоматом МРІ-43, енергійного провідника віддавало спокоєм і впевненістю. На зустріч Святослав прийшов без охорони.

Перед ранком провідник запропонував перебратися в поле, бо з недалекої Городе-нки щодня на село налітають зграї енкаведистів, переривають і перетрясають кожне господарство. У полі ж безпечніше. Втрюх ми розмістились у високій кукурудзі. Сво-єму стрільцеві я пообіцяв, що вночі навідаємо його батьків у сусідніх Вербівцях, від чого він зашарівся, мов дівчина. Але не так сталося.

День хилився до вечора. Лежачи в густій кукурудзі, я читав газету. Надрайонний провідник дивився у безхмарне небо і зосереджено щось обдумував. Його автомат піднімався на високих грудях в такт дихання. Стрілець сидів, раз по раз зводячи біляву голову до сонця. Його добродушне округле обличчя випромінювало нетерпіння. Ні як не міг, бідолаха, дочекатися сутінків, аби потрапити в неї обійми. Моє вухо вловило якийсь сторонній шум. Легесенько звівся на коліна й побачив блаватні кашкети. Енкаведисти! Мовчки потягнувся за автоматом. Святослав устеріг мій порух і теж взяв зброю. Черги наших автоматів злилися в одну. Почулися крики переляку й болю. Стрі-

лець наш не встиг стати на рівні, як тут же мовчки впав, стятий короткими чергами з кількох автоматів, накривши невеликим тілом свій ППШ.

Миттєво зорієнтувавшись, зрозуміли, що енкаведисти намагаються охопити нас в кільце. Значить, наш постій хтось видав. Часу на роздуми не було, кожна секунда могла коштувати життя. Скориставшись коротким замішанням серед енкаведистів, ми кукурудзою напригінці помчали в самий край. Далі чисте поле із стернею і картоплинням. За ними знову латка густої кукурудзи. Чимдуж туди. Над головою хижо зачвіркали кулі, обпікаючи наші напружені тіла. В кукурудзі трохи перевели віддих. По тих кількох хвилинах бою зрозумів, що напарник мій досить бувалий і витриманий, ще й спортсмен неабиякий. Військовий вишкіл і довголітні заняття легкою атлетикою й джиу-джитсу пригодилися й мені.

Кулі сікли кукурудзиння довкола нас на січку, захисток то був нікудишній. Але кукурудза все-таки маскувала нас і дезорієнтовувала на якийсь час переслідувачів. Вона, а ще наші витримка й фізичний гарт, врятували в тому бою нам життя. А може доля була прихильна до нас.

Без жодного слова ми вибрали тактику відступу. Коли відкритим місцем перебігав Святослав, я поливав ворогів свинцем з-за межі. Коли біг я, він прикривав мене прицільним вогнем свого автомата. Кулі в кількох місцях продірявили нам одяг, але не завдали шкоди тілові. Діяла, очевидно, вища справедливість. Захищали ми свою землю від наїзника і вона оберігала нас від смерті. Після всього того Святослав, посміхаючись, казав, що нас краще захищала кукурудза, аніж більшовиків густий ліс. Бо і кукурудза і ліс — свої, українські.

Тим часом нам стало сутужно. Троє енкаведистів гицало за нами охляп на відібраних у селян конях. Набоїв переслідувачі не шкодували. Гналося їх за нами понад два десятки. Перевагу ми з провідником мали в тому, що бігли на сонце, яке засліплювало їм очі, і наші МРІ-43 були куди кращими за їхні ППШ. Але їх була ціла зграя і набоїв мали предостатньо. Проте нам втрачати було нічого — битися до останку і загинути в рідній стороні. Їм же не дуже хотілося гинути в чужих краях. Хоча набоїв у нас було негусто, стріляли ми прицільно. Гурт переслідувачів усе рідшав, а відвага їхня усе падала. Для себе на крайній трафунок ми з провідником мали по гранаті.

Відстрілявшись укотре з-за вузької межі й почувши татакання Святославового автомата з кукурудзи, я підвівся для чергової перебіжки. Але коротко фівкнуло, і якась сила кинула мною на колючу стерню. Болю не відчував. Інстинктивно вхопився за автомата, але він був без кольби. Щосили пожбурих непотрібну вже зброю в чекістів, що з червоними, перекошеними від люті пиками мчали до мене, і скочив на рівні. Вони прийняли автомат за гранату й позаривались носами в картоплиння. Це дало мені змогу заскочити в кукурудзу й впасти біля Святослава, що зосереджено цілився в нападників. Я мовчки вказав непридатним для таких ситуацій пістолетом на ближню ділянку картоплі і він вкотре сьогодні зрозумів мене без жодного слова, кивнув у той бік головою. Кількома стрибками я досяг картопляного поля. По кількох коротких чергах Святослав тихенько засопів поруч. Кукурудза надійно маскувала наше стрімке пересування. Тут надія була на густе бадилля і нашу щасливу зірку. Бо хоч сонце вже хилилося до горизонту, до вечірніх сутінок ми б не протрималися. Не встигли ми втиснутися між високими рядками, як почули цокіт копит, а за ним тупіт чобіт. Час зупинився. Крики то ближчали, то віддалялися. Від соковитих московських матюків аж картоплиння в'януло. Ми лежали бездиханно. Бій наш тривав години зо дві, в картоплинні

пролежали близько години. Нарешті крики віддалилися, а з настанням сутінків зграсоване поле вмовкло.

Пересвідчившись, що більшовики забралися, Святослав легенько звівся на рівні. Я того зробити не міг, бо ліва нога не слугувала. Виявляється, куля, що розтрощила автоматний приклад, вп'ялася мені в стегно. Згарячу я того не почув, а тепер ось повен чобіт крові. Святослав допоміг мені піднятися, вирізав із товстезного соняшника палицю, аби я міг опиратись. Помалу я розійшовся.

Тієї ж ночі Святослав привів мене полями й вибалками до якогось села, здається, Чортівця. Надрайонний провідник завів мене до хати, сказавши, що вона надійна в усіх відношеннях. Небезпечно було лише те, що хата стояла при самій дорозі, яка вела на Городенку. Крізь віконце на горищі я спостерігав, як дорогою в обидва боки пересуваються пішо або на підводах війська. У цій хаті пересидів біля півтора місяця, аж поки рана на нозі не загоїлася трохи.

Космач знову зустрів мене гостинно. Книш іще рахувався курінним, але куреня вже, по суті, не було. Розформувались навіть деякі сотні, діяли вже чотами або навіть роями. Йшла підготовка до затяжного підпілля. На теренах залишалися лише боївки, і то найдієвіші. Провід намагався уникати непотрібного кровопролиття й зберегти людей для подальшої боротьби. Була надія на зміни в міжнародній політичній ситуації, щоправда, слабка. Багато відділів УПА прорвалося через Чехо-Словаччину до Австрії. Проте уряд сусідньої держави під тиском Москви чинив перепони повстанським відділам.

Я продовжував організаційну підпільну роботу. Виникла потреба в зустрічі з районним провідником Косівщини. Зустрілися ми з ним у Никоватому. На нашому терені оперувала тоді сотня Вихора. Вона була в повному складі, але стрільці вже квартирували не в хатах, як передніше, а в лісі під горою Грегит. Зустрівшись із провідником, я відправив свого стрільця-охоронця назад.

Кожен провідник, чи то районний, чи надрайонний мав кілька обладнаних для спокійної праці криївок. Криївка, у якій відбулася зустріч, знаходилася під кошарою. Заходилося до неї з хати. Вихід провадив аж до струмка, метрів за двадцять від кошари.

Районний провідник виявився знайомим ще по Коломийській гімназії дещо молодшим за мене хлопцем із Семаківців під Коломиєю. Псевдо мав, здається, Чайкевич. Зустріч відбулася рано-вранці. Коротко переговоривши, ми повкладалися спати, бо обидва добре заморилися в неблизькій дорозі. В криївці ще перебувала зв'язкова. Засинаючи, я чув, як над головою легенько потупують вівці. Криївка була не дуже глибока, мала кривий вхід, щоб не прострілювався з люка, і такий же вихід.

Проспали до полудня. Їсти не хотілося. Дівчина гортала підшивку «Комара», ми обговорювали свої справи. Десять біля полудня нагорі почувся тупіт, що не скидався на овечий. Ми мовчки переглянулися і схопилися за зброю. З люка вже звучало: «Сдавайся, бандіт!». Пролунали постріли, але заокруглена дощана стіна вловлювала кулі. Я підповз до закрутка і побачив лише світло в отворі. Більшовики не висовувались, бо були вже навчені. Не встиг я доповзти назад, як згори полетіли запалені толові шашки. Дівчина запропонувала стрілятися, але ми з провідником ще надіялися на вихід, можливо, вдасться вирватись. Я замотав подушку в ковдру й, штовхаючи те все перед собою, поповз темним виходом. Пістолет попередньо перекинув із кобури до кишені штанів, на ліву руку намотав ремінь автомата, у праву взяв гранату. Повзти було важко, бо їдкі гази заповнили підземелля, виїдали очі, душили в горлі. Дихати ставало щоразу важче. Просувався вузьким тунелем досить довго, проте в ніс мені вдарив не рятівний струмінь чистого

повітря, а отруйні гази. Зрозумів, що енкаведистам відомо й про запасний вихід. Зрада! Відчув, як задихаюсь і поступово втрачаю свідомість. З останніх сил вирвав неслухняними пальцями з гранати чеку. А далі мене огорнула густа темінь...

До пам'яті приходив поступово. Спочатку відчув своє тіло — ціле й неушкоджене. Лежав у хаті на долівці. Наді мною голосно розмовляли по-російськи. Зрозумів, що живий і знаходжуся в руках у більшовиків. В голові гупали бубни, натужно прокручував в пам'яті останні хвилини. Не давала спокою думка, чому живий. Пам'ятав, що висмикнув чеку. Далі провал...

Свідомість прояснилася настільки, що міг вже чітко мислити і аналізувати. Не розплющуючи очей, складав про себе легенду. Вибрав прізвище гімназійного товариша, бо знав, що він уже за кордоном. Заставив себе повторити кількаразово прізвище, ім'я, адресу однолітка. Виходило непогано. Побоювався лише, що енкаведисти перевірять в тому селі, яке назву.

Тим часом більшовики чатували біля мене, щоб по гарячих слідах провести перший допит. Справу цю вони знали досконало. Ефект від першого допиту, поки жертва не оговтається, надзвичайний. Їм і невтямки було, що в скоцюрбленому під лавою біля стіни тілі давно вже пробудилося життя. Ефект раптовості цього разу енкаведистським катам не вдався.

Не встиг я розклепити повіки, як налетіли з перехресним допитом. Я чемно відповідав на всі запитання, що стосувалися, здебільшого, моєї особи. При цьому напускав на себе переляк, що енкаведистів неймовірно тішило. Мене не били, бо були задоволені результатами операції і моїми відповідями. Пробували звинуватити мене в тому, що я есбіст і постріляв провідника і зв'язкову в бункері. Мовляв, провід СБ приставив мене до районного провідника, щоби я ліквідував його при загрозі здачі. Правда, із запитань і їхньої поведінки я зрозумів, що вони й самі в цю версію не особливо вірять. Отже, провідник і зв'язкова загинули. Невідомо, чи пострілялися самі, чи вбиті енкаведистами.

Більшовики зняли з мене добротну одіж і взуття. Натомість дали якесь дрантя. Напівголий, я ледь не замерз у санях дорогою до Косова, куди нас супроводжували енкаведисти і їхні прихвостні, стрибки. Крім мене везли ще станичного Русинюка, який привів мене до криївки, і двох братів Вепруків. Довго мені не давало спокою запитання, хто привів більшовиків до криївки.

У Косові за мене взялися по-справжньому. Після жорстоких побоїв не міг ні сидіти, ні лежати, проте твердо стояв на своєму. Мовляв, стрілець господарського рою, до бункера приносив продукти, нікого з проводу не знаю й не бачив. Окрім господарчих справ нічим не займався. Рани? Рани дістав у тому ж господарчому рою. У боях участі не брав. І так щодня. Допити, тортури, камера...

Через місяць, не вибивши з упертого «господарника» жодної корисної інформації, енкаведисти втратили до мене інтерес. Тим більше, що з кожним днем число заарештованих збільшувалося. Привозили не лише здорових чоловіків, але й жінок, стариків, дітей... Червоний конвейєр не зупинявся цілодобово. В пекельних муках корчилися Карпати.

Зі мною все було зрозуміло. Воював чи не воював проти радянської влади — не важливо, але впіймався зі зброєю — отримуй свої п'ятнадцять років каторги. Нас, півсотні хлопців, одного дня повиганяли з камер на майдан, вишикували з допомогою прикладів і брудної лайки і погнали пішки до Коломиї. Ще жевріла надія втекти доро-

гою, але змоги не було жодної — озброєних червонопогонників було так густо і стерегли так пильно, що й кроку зайвого не ступити. Вишколені солдати випасали кожен порух заарештованих і неодноразово погладжували автомати в себе поперек животів. Пообіч закайданованої колони люто гарчали здоровезні пси, ронячи на весняну травичку ошмаття слини. Деякі хлопці несли невеличкі пакунки, що їх передали рідні. Я брів у невідницькій колоні з порожніми руками.

Алеєю Вольності — нині бульвар Лесі Українки — в Коломиї нас пригнали до похмурої в'язниці, позаганяли до тісних смердючих камер. Протримали недовго, бо не вистачало місця на заарештованих, яких щоденно приганяли з усіх усюд. Через три тижні ми звільнили місце у в'язничних камерах іншим нещасним. Але перед тим припровадили до якогось приміщення з облупленими стінами і без жодних церемоній зачитали стандартний вирок. За статтями 54-1«а» та 54-11 КК УРСР мене було засуджено на 15 років каторжних робіт і 5 років обмеження в правах.

Далі етапом у «столипіні» до Львова. В пересильній в'язниці підготували великий етап і в телячих вагонах повезли весь той людський огром на північ «широкою і необ'ятною»... Дорогою до Красноярська ешелон неодноразово заганяли в тупики, де він довго простоював. Для «повного щастя» конвоїри підселили нам у вагони блатних, різних «журиків» із колишніх військових мародерів і дезертирів із совітської армії. Робили вони це навмисно, щоби ті покидьки знущалися над політичними в'язнями, оббирали їх безжалісно, не боячись жодної кари, бо вгодовані конвоїри потурали тим негідникам в усьому. Проте, карали злодійню ми самі.

Взяли мене енкаведисти у березні сорок шостого, з Коломиї вивезли нас у травні. До Красноярська наш знесилений етап прибув аж у серпні. Багатьох дорогою недорухувалися, не витримали голоду й наруги. Північний край зустрів арештантів прохолодою. В'язнів позаганяли на баржі, де вони п'ять днів ловили дрижаків аж до Таймира. Два дні протримали у Дудінці. А звідти галасливо-лайливий конвой припровадив нас на відкритих платформах до Норильська.

У таборі потрапив до бригади, де «бугром» був колишній старший лейтенант Червоної армії Плахута, з яким я мав конфлікт ще на пересилці в Красноярську. Їх було кілька там, колишніх офіцерів, що грабували мирне населення і впіймалися. Пам'ятаю Сілка, Галаєва... Коли нас гнали в Красноярську зі станції до пересильної в'язниці, Плахута кілька разів ставив мені підніжку, а вся їхня компанія реготала голосно. Конвоїри «не бачили» того неподобства, підсміюючись собі під ніс. Я не втримався й, розвернувшись, рубонув його ребром долоні по товстій шії. Гепнувся під ноги в'язням, як мішок з половиною. Мене зненавидів відтоді люто, поклявся помститись. Так ось, через два тижні потрапляю до його бригади. «К 963» — мій каторжанський номер. На погрози Плахути я спокійно відповів, що нітрохи його не боюсь і хоч зараз готовий битися з ним на будь-яких умовах. Це трохи остудило офіцера-грабіжника. Через кілька днів я підійшов до бригадира і кажу: «Слухай, Анатолію, викинь пусте з голови. Нічого не вийде. Тебе я не боюсь, тому не смішися ліпше. А ще... Працювати на совітів я не збираюсь. Зарубай собі на носі. Даси пайок — добре, не даси — помру з голоду, але мозолити на вас не буду. Второпав?!» Він спочатку наїжачився, але хутко притих, обм'як. Мабуть, не захотів заходитися з упертим бандерівцем. Саме тоді в сусідніх бригадах повбивали бригадирів, які знущалися над каторжанами, насильно гнали до праці.

Присмирнілий враз бригадир почав просити, щоби я хоча вигляд робив, що працюю, на що я погодився, бо такий компроміс влаштовував нас обох. В напарники мені дали колишнього вояка РОА Дубіліна, який теж відмовився працювати. Обох нас опустили по канату в глибокий котлован, який ми кайлами мали б углиблювати. Холод собачий, а одяга на нас благоденство. Не працювати — замерзнеш, працювати — іти проти власних принципів. Вихід знайшовся. Цюкнувши кілька разів для розігріву тіла кайлом по кам'яному дну, ми кидали інструмент і починали бігати. Щоб не набридло, урізноманітнювали біг. Тупцювали по колу, по діагоналі, один за одним, на зустріч один одному... Проробляли безліч руханкових вправ. Я навчав Дубіліна прийомів джиу-джитсу, він був непоганим кулачним бійцем і ділився своїм досвідом. Наступав кінець зміни і нас витягували на поверхню. Не було жодного випадку, щоб за цілу зміну ми видовбували більше сантиметра кам'яного днища. Проте бригадир не наважувався позбавити нас скупенького каторжанського пайка. Сила волі, як і фізична, цінилася в середовищі найзатятіших негідників, якими були російські вислужники табірної адміністрації.

Людиною Дубілін виявився напрочуд цікавою і компанійською. Багато розповідав про РОА, жваво цікавився УПА. Вельми дивувався і захоплювався нашим вишколом і дисципліною в Повстанській Армії. Сам він був із донських козаків і люто ненавидів брехливих більшовиків, тому й подався свого часу на службу в РОА. У нас завжди знаходилися з ним спільні інтереси й теми для бесід, тому за довгий час спілкування анітрохи не набридли один одному.

Безкінечно довгою дорогою до таборів я постійно планував собі втечу — побуду трохи, зорієнтуюсь і втечу. Цим і жив довгі місяці. Проте дійсність, на жаль, була набагато суворішою, аніж в найгірших припущеннях. Совітські концтабори виявились чимось таким, про що не можна було собі намислити навіть в найжахливіших картинах. Тільки побувавши в них, на власній шкурі переконаєшся наскільки гнила і злочинна комуністична система і мимоволі шкодуєш, що так мало зробив для її розвалу.

Втечу ми все-таки підготували. Проте в найвідповідальнішу мить спрацював «стукач», і замість жаданої волі мені з друзями дістався холодний бур, де нас морили голодом і холодом, виганяючи на роботу під посиленням конвоєм. Втікачів-невдах розкидали по бригадах, де бригадири були лютіші за голодних псів. Мені дістався чи не наймерзенніший — поляк Барабчек. Щоб вижити в тій скруті, я вигадав, що моя мама полька, тому мав деяке послаблення від бригадира-нелюда. А ще я був готовий на найвідчайдушніший вчинок. Барабчек це відразу відчув і особливо не надокучав, воліючи обходити мене боком і залишитися живим.

Наші хлопці-оунівці провели в норильських таборах кілька вдаливих акцій проти лихих бригадирів, сексотів, шестірок... Особливо прославився організацією таких акцій Ребрик зі Станіслава. Хлопець-відчайдух не мав страху перед жодним покидьком, перед будь-якою небезпекою. Особисто з ним я не знався, але начувся про сміливця досить. Зліквідували Плахуту, Сілкіна... Нагнали чимало страху на блатних і «кумівських» вислужників, які почували себе в таборах досить привільно, мали легшу працю, більші пайки, користувалися різними привілеями. Помалу цій братії все урвалося. І навели порядок в сталінських концтаборах, здебільшого, учасники українського визвольного руху, люди, які знали ціну свободи й життя і уміли достойно вмерти.

З «дев'ятого» табору мене перекинули до «двадцять п'ятого». Там доля звела з фельдшером Михайлом Оросом, чудовим хлопцем. Михайло познайомив мене із Сергієм

Тетеріним зі Східної України, який працював у таборі майстром. Виконробом був високий, худорлявий естонець. Робили розбивку на фундамент під великий завод. Я не покидав думки про втечу, хоча втекти з півострова Таймир було надзвичайно важко. Тундра і тайга тяглися на південь понад п'ятсот кілометрів. Місцевим жителям більшовики платили за інформацію про втікачів або ж за впійманого чи вбитого невільника. Про мої наміри довідався все від тих же всюдисущих «стукачів» начальник табору капітан Тарков, до якого мене негайно привели охоронці. На моє велике здивування начальникові табору було відомо, що я прибрав чуже прізвище. Я довго віднікувався, але через кілька днів признався капітанові, сказавши, що зробив це заради сім'ї. Трапилася ця подія влітку сорок восьмого року. Не знаю, чому, але Тарков нікого не повідомив про мене, тому я продовжував жити під чужим іменем. З того дня кожне державне свято я проводив у бурі. Все відбувалося буденно. Напередодні свята приходив наглядач, я вже був готовий, і відправляв мене до буру.

У липні 1954 року норильські концтабори охопила хвиля страйків і повстань. До нашого табору привезли групу невільників, які підняли повстання в карагандинських таборах. Позамикали їх до буру. Серед привезених був навіть герой Радянського Союзу Воробйов. Тим часом режим у таборі посилювався, конвоїри почали ще більше знущатися над в'язнями. Дорогою на роботу чи назад заставляли невільників лягати у баюри, стріляли над головами з автоматів. Оунівська підпільна організація, яка діяла в таборах досить ефективно, оголосила страйк, який переріс у повстання. Мені Орос доручив вивісити над бараками чорні прапори. Вешники розпочали копати навколо табору окопи, облаштовувати кулеметні гнізда. В'язні теж не дармували, готували «піки», збирали на купи каміння, бити цеглу для оборони. Одного дня захопили ненависного начальника оперативного відділу Воронцова, а з ним іще одного опера, заперли їх під замок і охороняли. Вигнали з території табору всю адміністрацію. Всюди панували порядок і послух. Зовні зону охороняють озброєні до зубів внутрішні війська, всередині ситуацію контролюємо ми.

Невдовзі приїхала висока комісія з Москви. Розпочалися переговори. На «нейтральній» території покритий червоним сукном стіл. Від в'язнів за дорученням оунівської організації переговори ведуть Грінченко і російський капітан. До них підійшли начальник управління таборів Валусєв і заступник генерального прокурора Кузнєцов. Супроводжував московських чинів начальник табору Тарков. Червонопогонні солдати з автоматами за дротами готові щомиті відкрити вогонь. В'язні стискають в руках «піки», цеглу...

Переговори закінчилися безрезультатно. Більшість справедливих вимог в'язнів московські законники відкинули з дивною легкістю. Вимагали невільники не так і багато — послабити режим, припинити знущання конвоїрів, переглянути справи, надати кращу одягу, створити пристойніші умови проживання... В'язні теж не пристали на умови начальства і працю не відновили.

У таборі панує сувора дисципліна, старші бараків слідкують за порядком у приміщеннях. Із-за дроту постійно лунають, підсилені гучномовцями, заклики приступати до праці. На кілька днів припинили видавати в'язням харчі. Виручили летючі змії, змайстровані табірними умільцями. З їх допомогою закидали Норильськ записками про знущання адміністрації над політичними в'язнями. «Граждане Норильска! Сообщите правительству: политзаключенных морят голодом!»

У серпні сонце почало вночі на кілька годин заходити, ночі похолоднішали. Годині о восьмій одного вечора понаїжджали десятки вантажівок із озброєними солдатами. Валуєв запропонував впустити в зону адміністрацію і дати їй можливість виконувати свої обов'язки. Ми відповіли категоричною відмовою. В повітрі відчувалася велика напруга. Спати в'язні не вкладалися, очікуючи нападу. Навколо зони щільно скупчилося військо, гарчали двигунами танки. Близько четвертої години ранку в небо зашипіла ракета. Розпочався штурм бунтівної зони. Автоматники під прикриттям танків ринули у ворота. Строчили з автоматів і кулеметів по всьому живому. В'язні кинулися врукопашну, билися здебільшого бандерівці, а росіяни виглядали з-за бараків. Сили були надто нерівні. Загинуло два десятки в'язнів, багато було поранених, але пощади ніхто не просив.

Солдати постягували вбитих в'язнів докупи біля санчастини на загальний огляд і острах. То була більшовицька тактика залякування, але не на тому тісті ми були замішані, щоби боятися їх. Зустрілися б ми у рівному бою! Навколо рейвах, солдати з собаками розбіглися по бараках, виловлюючи окремих втікачів, над головами свистять кулі, вуха в'януть від московської лайки. Таке не приверзеться і в найжахливішому кошмарі. Нарешті живих в'язнів позганняли на майдан, оточили зусібіч і погнали за зону, не забуваючи гупати прикладами в плечі. Позаганняли до якихось величезних ям, а самі стовбичили з наготовленими для стрільби автоматами нагорі. В кожній ямі скупчилося по півтисячі в'язнів. Дно ями кам'янисте, земля рудувата, ледь покрита кволенькою травичкою.

У ямах нас протримали цілий день. Не давали ні їсти, ані пити, натомість строчили раз по раз з автоматів над головами. Під вечір бунтівників почали розподіляти по таборах, аби роз'єднати. Я потрапив до табору біля «двадцять п'ятого» заводу. Поосвоювався там місяців зо два, а відтак мене завернули до «двадцять п'ятого» табору, де не застав уже багатьох своїх друзів.

1955 рік приніс звільнення з осоружної каторги, щоправда, права на виїзд з Норильська не дали. Залишався в тих же краях, лишень по інший бік колючих дротів. Через два роки вдалося переїхати до Караганди, а на Україну дорога була заказана. До Караганди приїхав з хлопцем, в якого там на висилці були мама й брат. Їх вивезли більшовики з-під Станіслава. Мав бажання вчитися, проте мусив заробляти на прожиття, тому влаштувався на шахту. На мізерну зарплатню прожити не міг, а не те що відкласти якийсь гріш на навчання. Караганда заселена представниками чи не всіх національностей, що були в тодішньому Союзі. Процвітають бандитизм, насильство... Пробую звільнитися з роботи — не відпускають. Замість паспорта маю лише довідку на звільнення. Але Караганда переповнена «безпаспортниками», тому це нікого не дивувало. Докладаю зусиль, щоби повернутися до Норильська, де залишилися друзі й знайомі.

Добрий мій приятель Ростислав Кундуш із Рівненщини бере мене в Норильську до себе на роботу. Він працює виконробом на будівництві, мене приймає інструктором з цегляної кладки. Вступаю на вечірнє відділення будівельного технікуму. До Норильська з'їжджалася з усіх республік молодь на «комсомольську будову». Місто уже було розбудоване руками в'язнів, але ті всі заслуги приписали комсомольцям, як і сотні інших будов у Союзі. Після технікуму закінчив індустріальний інститут у Норильську. На багатьох посадах працювали вчорашні політв'язні, яким система не дозволяла виїжджати в рідні краї, тому велося мені несогірше, бо швидко знаходилося взаєморозуміння.

Аж 1975 року переїхав із Норильська до іншого міста в Росії. Ціле життя прожив під чужим прізвищем, у чужих краях. Часто мені снилося рідне покутське село, родичі, друзі-ровесники... Але дорога до них мені, гнаному і безправному, була назавжди заказана. Назвавшись енкаведистам у далекому сорок шостому Малковичем, я й прожив ціле життя як Василь Малкович з Березова. Сьогодні заявляю всім, і друзям, і ворогам, що я — політвиховник Української Повстанської Армії друг Теодор — Василь Блясецький із Хлібичина на Снятинщині — вижив, друзям на радість і ворогам на зло!

Після нас прийдешнім

*Ваш гордий чин в історію запише
Дужим пером рідна земля,
і могутнім співом у карпатській тиші
дзвенітиме ваше ім'я...*

Ю. Боршош-Кум'ятський

Щойно з карпатських схилів схлинула брудна хвиля енкаведистів-облашників, як до Березівської сотні завітав командир тактичного відтинку «Гуцульщина» Козак. Згодом до нього долучився командир куреня Манів. Обидва детально розпитували про події впродовж важкого облавного періоду. В поведінці високих командирів відчувалася величезна повага до сотенного Мороза, який зумів вберегти за такої скрути Березівську сотню. Мороз наче народився організатором і партизаном. Для кожного стрільця він важив чи не більше, аніж рідний батько. Створену сотню Мороз вистраждав душею й тілом. Дорожив кожним стрільцем. Хлопці відповідали командирові взаємністю. Кожен готовий був віддати за нього життя. З Морозом мені завжди було легко й спокійно. Командира й наставника свого поважав надзвичайно. Віддаючи наказ стрільцям, проводячи операцію, частенько ловив себе на думці: «А як би зробив це Мороз? А що скаже сотенний?» По командирові зв'язався, на нього рівнявся. Намагався бути його заступником і помічником насправді, а не лише за посадою.

Прийшла від командира тактичного відтинку записка-«штафета». «Друзі, робіть все можливе, аби підняти населення духом. Мусимо показати, що ми є і ми будемо. Бийте окупантів як можете, скільки можете і де можете». Отакий приблизний зміст Козакової записки, яку вручив зв'язковий сотенному.

У першій половині травня до Березівської сотні звернувся районний провідник ОУН Жаб'ївщини. В тому гірському районі надто вже вільно стали себе поводити енкаведисти та їхні вислужники стрибки. Треба їх ставити на місце. Сотня негайно вирушила в рейд. Рухалися вдень карпатськими верхами. З полонини Цапул на Куратул, Стерешору, через Грегит перейшли на Жаб'ївщину. Під вечір сотня зупинилася на високогірній полонині Мунчела. Стрільці смачно повечеряли печенюю із бичка. Вранці Мороз із чотовими склали детальний план дій.

Невеликі групи повстанців відійшли кожна на свій об'єкт. Не «позабули» жодного енкаведистського гарнізону, жодної станиці стрибків. Під вечір стрільці позаймали становища побіля назначених командирами пунктів. Пізньої ночі розчленована сотня дружно вдарила на сонних більшовиків. Ефект одночасності був разючим. В районі не залишилося жодного гарнізону. Нажахані наїзники сірими мишами розбігалися навсеред.

Після вдалої нічної операції повстанські підвідділи прибували на домовлене місце збірки. У таких випадках перед операцією домовлялися ще й про запасні місця збірки.

Мені з першою чотою випало здійснити напад на центральний гарнізон у самому містечку. До казарми підійшли безшумно перед світанком. В блідуватому місячному сяйві поблискував за дорогою Черемош. Поспішав кам'яним річищем у своїх споконвічних справах. Стрільці оточили темну споруду. Суворо дотримувались правил перестороги. Знали ж бо, що ворогів у казармі втриє більше. Та й зустрінуть партизанів не хлібом-сіллю. Дерев'яні стіни енкаведистського пристанища загорілися від перших же залпів. Солдати в самій близькій панічно вистрибували з палаючої казарми через всі отвори. Про зброю позабули, рятували власне життя. Крізь приціл стрілецької зброї повстанці виловлювали метушливі, галасливі постаті. Роботи скорострілам і автоматам вистачало. Нічний напад приголомшив енкаведистів. Командири їхні у своїх пропагандистських виступах давно уже похоронили геть усіх повстанців. Бій як розпочався зненацька, так і припинився. Світанок підганяв. Адже більшовики могли оговтатися й викликати підмогу на автах з Косова чи Ворохти. А до місця збірки чоті випадала неблизька зворотня дорога.

Про наслідки операції згодом доповіла теренова розвідка. Стрільці тяжко поранили командира гарнізону, майора. Прізвища вже й не згадаю. Вранці «кукурудзяник» забрав його до Станіслава. Але лікарі не зуміли врятувати пораненому життя. Солдати, що zostалися в живих, налякалися до смерті. Пиху енкаведистам повстанці збили.

Чота без жодних пригод прибула перед полуднем на місце збірки. Командир сотні Мороз із охороною перебував там впродовж усієї операції. Поступово чотові та ройові зголошували сотенному прихід своїх підвідділів. Стрільці прибували обвішані трофейною зброєю, окрилені перемогою. Жодної втрати сотня тієї ночі не зазнала, і це для нас, командирів, було найбільшою втіхою. День провели в очікуванні на групи, що діяли у віддаленіших теренах. Нарешті сотня зібралася вся до купи. Стрільці бадьоро марширували знайомими путівцями на Березови. Позаду залишилися очищені від більшовицької скверни села Голови, Дземброня, Волова...

Морозова сотня заквартирувала між Вижнім Березовом і Баня-Березовом. Часу на відпочинок після приходу з Жаб'єго не було. Необхідно очистити Яблунівський район, села якого нашіпиговані енкаведистами та перевертнями-стрибками. Кількома групами Березівська сотня вдарила на ворога однієї ночі водночас у Ковалівці, Лючі, Текучі, Середньому Березові...

Найбільший гарнізон енкаведистів і стрибків стояв у Середньому Березові. Заквартирували більшовики у хатах побіля церкви, на захід від храму. Розвідники напередодні попрацювали на совість. Ми знали достеменно, в яких хатах квартирували більшовики. Взяли їх трьома групами стрільців у тісну підкову. Моїй чоті дісталася південна сторона. Ще дві групи Мороз направив зі сходу і заходу. Операція була досить складна, бо з москалями в хатах спали й мирні люди. Попередити їх ми, звичайно, не могли, аби уникнути провалу. У новій чепурній хаті листоноші Пугарецького квартирували чотири офіцери-енкаведисти. Проте мені стало відомо, що там ночує учителька Чаплінська з малою дитиною, дружина мого товариша. Вона вчителювала раніше у швейному училищі. Добра кравчиня не раз прислужилася партизанам. З кількома стрільцями потихо підсунулися під саму хату. Запросто могли закидати сплячих енкаведистських верховодів гранатами. Але ж там наші селяни, мала дитина. Що робити? І сотня москалів не варта смерті однієї нашої дитини. Відкидаю сумніви і пошепки велю

стрільцям вицофуватись із подвір'я. Дитина врятувала тієї ночі життя більшовицьким офіцерам. Вперше у житті я не стріляв у ворога, хоча міг це легко зробити. Над горами сходило сонце. На душі також було сонячно. Сотня затаборувала на Долу неподалік Лючок. Більшовицькі гарнізони у селах розгромлено.

Проте через якийсь час енкаведисти знову розмістили у Середньому Березові гарнізон. Цього разу вдвоє сильніший. Більшовики заквартирували вже трохи нижче церкви. Гірське село мало неабияке стратегічне значення. Мати село в своїх руках — для більшовиків значило дуже багато. Перекривався повстанцям шлях з гір на доли. Для повстанців володіти селом — значить мати розв'язані руки, вільно пересуватися тереном, підвозити з низинних районів продукти. Тому Березівська сотня змушена була зайнятися гарнізоном. Операцію провели звечора. Гарнізон розгромили вщент. За кілька годин облоги повстанці могли заставити більшовиків вистріляти всі набої і взяти їх у рукопашному бою. Проте не було гарантії, що енкаведистам не підоспіє підмога з Коломиї. А це зайві втрати в людях, на які повстанські командири не могли йти. Операцією командував я. Сотенний Мороз із хворими на тиф і пораненими залишився в таборі. Під час перестрілки тяжко поранило стрільця з Лючок. Повстанці захопили кількох стрибків. Після короткої бесіди із тими «вояками» відпустив їх додому. Нашкодити вони ще не встигли, а надалі обіцяли зійти з непевної стежки.

За час мого подальшого перебування в УПА у Середньому Березові більше не було більшовицьких гарнізонів. Величезні жертви й постійна близькість повстанців усе-таки нарозумили більшовицьких верховодів. Довший час мирилися з таким станом речей. Середній Березів zostався повстанським.

Заступник наркома НКВС УРСР Строкач звернувся до українських повстанців з пропозицією здаватися. Складати зброю й приходити з повинною до органів влади. Батьківщина, мовляв, все простить. Включайтесь в мирне життя, будуйте світле майбутнє... Листівками з текстовим зверненням більшовики закидали всі села. Безперервно над лісами гуркотіли літаки. З їхніх нутроців розліталися по усіх усядах листівки. Папірці ті ми уважно перечитали і вирішили діяти. Прийшли з «повинною» до Яблунова. З'явилися всією сотнею. Щоправда, зброї не склали. Пізнього вечора сотня оточила гарнізон у центрі підгірського містечка. Енкаведисти саме додивлялися в гарнізонному клубі фільми про бандерівців, які здаються. Про це доповіли пізніше розвідники. Гарнізон скидався на справжнісіньку фортецю. Енкаведисти оточили себе високими рядами колючого дроту, окопами... П'ятсот до зубів озброєних гарнізонників почувалися за ними цілком безпечно. Наш мінометно-кулеметний вогонь застав енкаведистів зненацька. Вилітали з вікон разом з рамами. Металися подвір'ям, мов підсмажені кабани. Отак ми приходили до районного центру з повинною. Сотенний Мороз дав команду на відхід. Сотня організовано вицофалась із Яблунова. Нічний спокій районного центру порушували крики наляканих до одуріння недобитих енкаведистів. Залісненим гірським хребтом на лівому березі Лючки сотня дійшла до Середнього Березова.

У листівках, підписаних Строкачем, було вказано термін явки з повинною. Ми «вклалися» в нього. Над горами теплів кінець травня сорок п'ятого року.

І повстанцям, і сільським жителям у Яблунівському районі деякий час дихалося легше. Нажахані більшовики трохи присмирніли. Проте вистачило цього ненадовго. До району поступило енкаведистам поповнення. Правда, гарнізони по селах вони вже не розміщували. Контетувались рейдовими групами. Повстанці також змінили тактику. На всіх ймовірних шляхах пересування москалів почали влаштовувати засідки. В

одну з них у Вижньому Березові втрапила оперативна група НКВД. Більшовики залишили кілька десятків вбитих своїх солдатів і безславно накивали п'ятами. Не обійшлося без жертв і в сотні Мороза. Загинув стрілець Чумак — Товстюків із Нижнього Березова. Рани отримали чотовий Обух — Василь Якуб'як із Мишина та бунчужний Змій — Микола Генік із Середнього Березова.

Після багатьох операцій ми з Морозом вирішили дати стрільцям змогу трохи перепочити. А також мусилося поповнити запаси набоїв, привести в порядок обмундирування, взуття. Щоб полегшити собі життя, сотню розділили на дві групи. Сотенний Мороз із чотовими Круком та Лиском повів першу й четверту чоти на Яремчанщину. Ми з Лободою і Соколом теж з двома чотами подалися на Коломийщину.

У Ключівському лісі нашу групу заатакував великий відділ енкаведистів. Ефект несподіваності більшовикам не вдався. Повстанська застава вдарила по чужаках з кулеметів. Стрільці блискавично розгорнулися в бойовий порядок. Стрімко пішли в наступ. Вороже кільце прорвали над самим яром. Глибоким глинистим видолінком вийшли з оточення. Зайняли вигідну для оборони позицію на протилежному хребті невисокої гори. Діставши рішучу відсіч, більшовики більше не наважувались атакувати. Сиділи тихо, зализували рани. Стежі виявили на протилежному схилі гори ще одну групу москалів. Тому ми теж не атакували енкаведистів, аби не втрапити між двох воєнів. Перечекали до ночі. А тоді безшумно знялися зі становищ. Через кілька годин група уже була в Спасі побіля Коломиї.

У селі повстанців зустріли гостинно. Станичний Дуб організував для нас вечерю. Опісля виділив зі своїх запасів для партизанів трохи взуття, обмундирування, харчів. Зі Спаса напрям взяли на Карпати.

Якось сорок п'ятого року ми із Славutoю вибралися в партизанських справах на його рідну Городенківщину. Прут біля Шепарівців перейшли під ранок. Переднювати заради безпеки вирішили в селі. Вибрали бідненьку хатину без стодоли, але з високим оборогом. Зручно повмощувались у запашному сіні, замаскувались. Внизу помекуче прив'язана коза. Цілий день відпочивали. Призахідне сонце спонукало до дальшої дороги. Починаємо збиратись. Аж враз пригукотіли звідкілясь кованими колесами повні вози солдатів. З розмов ми зрозуміли, що солдати повертаються з фронту до місця служби. Галалакають весело, повен двір їх. Із солдатами-фронтовиками у повстанців ніколи не було ні ворожнечі, ані сутичок. Але береженого Бог береже — вирішуємо сидіти тихо, щоб не було зайвих клопотів. Солдати вгомонилися й повкладались спати, а стійкових командир виставив просто під нашим оборогом. По-доброму з оборога нас, озброєних, вони не випустять, а вбивати невинних солдатів ми не збиралися. Отож сидимо в сіні ще всеньку нічку. Зі сходом сонця солдати лаштуються в дорогу. Чую, як один стійковий доповідає командирові, що чув уночі в сіні підозріле шелестіння. Інший стійковий висловив здогад, що то, мабуть, собака. Але чому не гавкав? Збиралися йти до оборогу вияснювати, але з хати вийшов майор і закомандував від'їзд. Вози погукотіли на Коломию, а ми зі Славutoю мусили сидіти в сіні ще день, аж поки не смеркло.

Зима 1944-45 років видалася для повстанців нелегкою. Проте зима наступна обіцяла бути ще важчою. Більшовики постягували в Карпати великі сили. Обстановка заставляла повстанські відділи багато рейдувати, повсякчасно змінювати місце дислокації. Кидали енкаведисти великі каральні загони в гори, партизани просочувалися в Придністров'я, перепливали через Дністер на Тернопілля. Скупчувалися москалі в рівнин-

них районах — повстанці розсосереджувались горами... Тому мусили досконально знати терен, людей на ньому. Гори ми знали, як власне обійстя, бо вирости в них. А ось з польовими районами знайомі були лише теоретично. Цього аж ніяк не достатньо для боротьби з сильним і мобільним ворогом.

У розсташування Березівської сотні прибув курінний Манів. Невдовзі за його наказом зійшлися всі старшини куреня. Нарада про підготовку до майбутньої зими була недовгою. Говорилося про необхідність детального ознайомлення з рівнинними районами. Необхідно вивчити рельєф місцевості, дороги, населені пункти, налагодити надійні зв'язки з тереновим підпіллям. Все це було доручено здійснити мені.

У краї в ті часи вершили свої темні справи провокативні більшовицькі боївки. Енкаведисти перевдягалися на повстанців і творили селами безчинства. Грабували, гвалтували, вбивали... Цим намагалися очорнити національно-визвольну боротьбу. Навчені гірким досвідом селяни, що часто потрапляли до енкаведистських «бочок», боялися йти на контакт з незнайомцями. Тому до своєї рейдової групи я набрав здебільшого стрільців з польових районів, які знали терен і людей.

З-під Рокити біля Микуличина, де таборувала сотня, група дійшла до Ключівського лісу. Почерез Ключів зв'язкові провели повстанців на Печеніжин. Звідти аж до Шепарівського лісу біля самої Коломиї. В лісі заквартирували, розібралися в обстановці.

По зв'язках, від села до села, полями зайшли на Обертинщину. Далі відвідували села на Дністрі. Побули якийсь час у великому і славному селі Поточище, яке дало УПА багато стрільців і командирів. Із села на березі Дністра завернули на захід. Заквартирували у Тишківцях.

Зупинилися в хаті на окраїні великого польового села. Проворна господиня розповіла, що кілька тижнів тому у їхньому селі загинув сотенний Орлик. Показує, що ось край отієї польової дороги його й похоронили. Дивлюсь, а дорогою саме гуркоче віз. Кіньми правує березівський газда. Це було легко пізнати по киптареві. Такі носили тільки в Березовах. Прошу жінку, аби запросила мерщій чоловіка до хати. Не встиг дядько переступити через поріг, як ми впізнали один одного. Петро Баранський з Вижнього Березова. Вимінює селами збіжжя на яблука. Односелець приніс трагічну звістку. Загинув сотенний Мороз.

Мороз — Дмитро Негрич прожив коротке, але славне життя. Народився 1909 року у Вижньому Березові. В умовах польської окупації зумів здобути лише початкову освіту. З польського війська повернувся в чині підофіцера. Постійно займався самоосвітою. За свої тридцять з лишнім років устиг чоловік повоювати і з німцями, і з мадярами, і з москалями. Слава про Морозову сотню гриміла не тільки Карпатами. Не стало славного сотенного 19 вересня 1945 року. Обставини його смерті досить таки загадкові. Достеменно знаю лише одне. Не обійшлося без чорної зради. Тієї світанкової пори на присілку Мерешір біля села Баня-Березів разом із сотенним наклали головами його ординарець Марко — Степан Васкул та охоронець Гуска — Василь Філійович. Народ створив про сотенного Мороза пісню.

*З України через Київ битий шлях біліє,
Як згадаю, товаришу, то аж серце мліє.
Зруйнували Україну прокляті чекісти.
Знущуються над народом ляхи й комуністи.
З церков наших поробили театральні салі.
Ой не даймо над собою знущатись так далі.*

*Бо знає кожен лицар славний з козацького роду,
Ми поляжем за Вкраїну, за честь, за свободу,
Ой писали ми, просили, щоб нас не гнобили,
А вони нам повідають, ми вас визволили.
Ми за таке визволення невдячні нікому,
Якби самі визволились, не дали б нікому.
Пригорни нас, Україно, з крісами, мечами,
Хай виженем з свої хати катів з кайданами.
Ой пригорни, рідна мати, всіх синів до себе,
Най поляжем тисячами, Вкраїно, за тебе.
Вже почалось на Вкраїні велике змагання,
Дмитро Мороз від проводу дістає навчання.
Щоби сотню сформував, вишколив до бою,
Бо вороги знов вертають, йдуть на нас ордою.
Як вишколив Мороз хлопців, дав в руки їм зброю,
Каже Мороз тай до хлопців: «Підете зі мною».
Ой підемо, милі браття, по горах гуляти,
Будем свою Галичину трохи вбороняти.
Будем свою Галичину тай обороняти,
Хоч не дамо в Галичині колгоспи в'язати.*

Морозова смерть приголомшила. Ніяк не віриться, що не побачу вже більше свого наставника. На душі чорно. Відвернувся, щоб не побачили сльози на очах. Проте життя триває. Продовжується боротьба. Приймаю рішення: не йти на Снятинщину, а повертатися в Карпати.

З Тишківців почерез сонне село Вікно нас провів до Вербівців дужий, русявий боївкар Липа. Переходи в той час на Покутті здійснювалися лише нічної пори, бо терен був дуже загрожений більшовиками. Це в Карпатах повстанці ходили собі вільно в білий день. Втім, теренові підпільники завчасу знали про енкаведистські облави й засідки. Розвідка функціонувала добре. Тому величезний безлісий терен повстанська група пройшла без будь-яких ускладнень.

У Вербівцях заквартирували в хаті біля дзюркітливого потічка. Несподівано зустрів знайому молодицю із сусідніх Сороків. Марія Фуць, вийшла до Вербівців заміж. З її рідним братом Василем ми зналися ще з часів німецької окупації. Був активним оунівцем. Гестапівці полювали за Василем. У їхній хаті я бував не раз. Пригадую молодшу сестру Ганну. Батька вивезли перші совіти сорокового року. Пропав безвісти. Василя ж заарештували другі совіти. Більше сестра про нього нічого не чула.

Нас провідали місцеві боївкарі. Хлопці геройські. Такі навіть в Карпатах рідко трапляються. Знайшлися й знайомі. У Вербівцях я бував кількаразово у своїх технікумівських приятелів Юрка Голинського і Йвана Масевича. Обох забрала війна. З цього гостинного покутського села перейшли в Сороки. Звідти зв'язковий впевнево провів нас нічними полями до Росохача біля Гвіздця. Заквартирували в хатах. Після цілоденного перепочинку зв'язкові перепроводили групу до села Турка на Коломийщині. Стали постоем в маленькому сільці Студлів.

Невеличке село навіяло спогади про діда. Михайло Голинський по Першій світовій війні щасливо повернувся з далекої Америки. Проте затишного сімейного життя у

нього не склалося. Хтось у селі доповів, що дружина не дуже берегла йому вірність в часи російської окупації. Покинув її. Розпродав усю господарку. Вийхав з Березова. Купив собі ґрунт у Студлові. Мав двадцять один морг орної землі й чотири морги сіножаті. Забігаючи вперед, скажу, що сьогодні на місці сінокосів чудові рибні ставки. Колишня орна дідова земля засаджена садом, малинником. Над уцілілими фундаментами старої хати й стодоли шумлять могутнім віттям старі горіхи, їх саджали ми з дідом разом. Діда довго силували вступити до колгоспу. Відмовлявся усілякими правдами і неправдами. В середині п'ятдесятих дід не витримав тиску. Втік у гори, полишивши всю господарку. Дружина його протрималася ще з якийсь рік і також подалася за чоловіком. Обоє доживали віку в Нижньому Березові. Там і поховані.

Влітку 1941 року, як завжди, я подався на шкільні канікули до діда Михайла. Старенький мене дуже любив. Готував на газдівство замість себе. Мені завжди подобалося бувати в Студлові. У дідовій хаті застав людей, що переховувалися від більшовиків. Михайло із села Годи-Турка з дружиною та Микола з Добровідки знайшли собі прихисток у стареньких. День пересиджували на соломі у stodolі, вночі спали в хаті. Я носив їм обіди до stodolі. Чоловіки мали на озброєнні пістолети. З початком війни підпільники посміливішали. Почали вдень виходити надвір. Лежали здебільшого у дідовій пшениці. Там їх хтось догледів і доніс більшовикам. Вночі пригуркотіла машина з енкаведистами. Оточили господарку, розпочали пошуки. Stodola мала вихід у поле. Чоловіки почерез маленькі дверцята втекли, а жінка не встигла. Її, діда з бабою і мене забрали до Коломиї. Ніхто з нас нічого не сказав більшовикам на допиті. Почали бити. Мене вперше в житті так лупцювали. Проте всі ми твердо стояли на своєму. Утікачів ніхто не видав. Хоч битий був, як жидівський гаман, розпирив мене сміх, коли допитували діда. Енкаведист запитує старого, хто переховувався в його stodolі. «Не знаю». Більшовик з усього маху гатить діда в зуби. «Ах ти, куркуль, твою-перетвою мати!» «Куркул, панку, куркул». Витирає дідо рукавом кров з розсіченої губи. Але більше нічого не говорить енкаведистові. Сцена повторювалася багаторазово. Вже й не до сміху було.

Нас із бабою, збитих на винне яблуко, відпустили. Діда й впійману жінку вкинули до в'язниці в Коломиї. Війна наближалася. У в'язнених спішно евакуювали на Схід. У Жмеринці німецькі літаки розбомбили ешелон. Два вагони якимось дивом уціліли. В одному з них везли діда. Охорона розбіглася. В'язні виламали двері й подалися хто куди. Через півтора місяця дідо прибився додому. Пам'ятаю, як сьогодні. Постав на брамі худий, зарослий, обірваний. Взутий у розпаровані черевики. Війна криваво жниувала по Україні. Ми ж щойно закінчили жнива на дідовому пшеничному лані.

Наступної ночі зв'язкові провели нашу чоту в уже знайомий Шепарівський ліс. Ішли через якісь невеликі польські поселення-колонії. В лісі довго не затримались. Безпригодно перебрели Прут. А там — Карпати.

Рейд рівнинними районами мав неабияке значення. Взимку підпільники здебільшого перебувають у криївках. Знайти їх важко. Ми ж нав'язали з ними контакти з осені. Тому могли сміливо з'являтися на терені взимку. Нас приймуть за будь-яких умов. У Тишківцях мав зустрічі з провідниками надрайону і районів. Побесідували з надрайонним провідником Палієм, що був передніше сотенним у Карпатах. Чекала мене й приємна несподіванка. Зустрівся з приятелем по старшинській школі Тарасом Буджаком. Мав тоді псевдо Дзвін. Далі відомий як Сталевий.

Сталевий, Дзвін — Тарас-Іван Буджак, син Федора і Марії з роду Мар'янських, народився 17 січня 1922 року в Поточищі. Після сільської семирічки закінчив гімназію в Городенці. Членом ОУН став сорок першого року. Тоді ж рятується від арешту гестапо втечею в Карпати, де формуються відділи УНО. Героїчно воює з німецькими та мадярськими окупантами. З приходом більшовиків боротьби не припинює. Після масових енкаведистських облав навесні 1945 провід ОУН призначає Сталевого надрайонним провідником Служби безпеки на Городенківщині. На цьому посту мужній повстанець героїчно гине 1950-го року. Тіло провідника п'яні енкаведисти вкинули в криницю у Яблунові.

Всю родину Буджаків — маму, сестру, двох братів — вивезли в Сибір. Сестра якимось дивом зуміла втекти зі студених країв, але енкаведисти її вбили в рідному селі. Брат Анатолій помер на чужині, Славко залишився жити в Іркутську. До рідного села повернулася старенька мати, де знайшла свій вічний спочинок в шістдесят шостому. Ось така печальна історія патріотичної сільської родини. А скільки їх в усій Україні?!

У кожному селі познайомився зі станичним. Стрільцям-горянам рейд допоміг при звичаїтись до польової місцевості. Адже почували себе звиклі до гір і лісів хлопці на рівнинних теренах не вельми затишно. Правда, в чоті були й хлопці з Городенківщини, які чудово орієнтувалися в полях. Багато допоміг Славута — Михайло Пеца з Тишківців. У польових районах чота не звела жодного бою. Це не входило в наше завдання. Мусили пройти обширними теренами непомітними для більшовиків. І це нам вдалося. Дотримувалися суворих пересторог. Стійкових перевдягали в цивільну одягу, дуже часто — навіть у жіночу. Пересувалися тільки в супроводі досвідчених зв'язкових. Того вимагала непроста ситуація.

У Мишині, де ми пробули два дні, мав іще одну зустріч. Зголосився Василь Якуб'як, колишній командир третьої чоти Березівської сотні. Навесні його тяжко поранило в бою. Лікувався в рідному селі.

Стрільців Березівської сотні застав крайньо пригніченими смертю сотенного Мороза. Командиром сотні став Підгірський. Його призначив відпоручник від обласного проводу сотник Сокіл, що прибув у наші краї з перевіркою. Член Головного Військового Штабу УПА Сокіл часто навідувався до Коломийської округи. Високого, стрункого старшину в пілотці й добре підігнаному мундирі часто можна було побачити в повстанських сотнях. Із Соколом ми помінялися тоді пістолетами. Я вручив йому німецький парабелум, здобутий у гітлерівців ще на Буковині. Мені ж від Сокола дістався пістолет Токарева. З розповідей знаю, що Сокіл перебував наприкінці сорокових років у Сталя на Буковині. Там, очевидно, і загинув.

Повстанців масово косила страшна хвороба — тиф. Не оминуло і мене. Через кілька днів після рейду зліг. Сотня стояла саме у Середньому Березові. Жовтень сорок п'ятого багрянив схили Карпат, а я метався у гарячці. За два місяці підлікувався так-сяк. Не лежалося, бо навколо ворог. Мусилося воювати. Проте через три дні хвороба завершила. Знову пролежав кілька місяців. Лець зіп'явся на тремтячі ноги — і до сотні. Але з тифом жарти кепські. Підкосив мене, капосний, остаточно. Загалом пролежав вісім місяців. Кілька разів повертався з того світу. Мабуть, ще не виконав свого призначення на цьому. «Поворотний» тиф рідко хто переживає. Людина знемагає два-три місяці. Трошки оклигує. Походить кілька днів, а тиф знову валить з ніг. Ослаблений організм не витримує, медикаментів нема. Людина помирає. У кращому випадку злягає на довгі місяці. Мене безжалісний тиф завертав тричі.

Жодного дня під час затяжної хвороби не довелося полежати у теплій хаті. Не хотів наражати селян на небезпеку. Адже села аж кишіли енкаведистами. Кривілки ми собі заздалегідь не готували. Розраховували на паритет. Нас б'ють і ми б'ємо. Зброю мали, воювати вміли. Відсиджуватися під землею не збиралися. Тому підступна хвороба застала зненацька. Зимув перележав у невеликих чагарниках поміж Вишнім Березовом і Текучою. Облавники рідколісся обминали. Більше нишпорили у густому хабаззі, глибокому лісі. Мене постійно охороняли два стрільці. Водили кволого попід руки або й несли, коли зовсім падав на силі. На одному місці довго не засиджувалися, бо небезпека чигала щохвилино.

З часом прийшло полегшення. Не так мені, як моїм охоронцям. Хлопці позичили в котромусь селі коня. Мене перевезли на хребет між Середнім Березовом і Ключевом. В цьому лісі перемучилися до самої весни. Гарячка трохи попустила. Пробую вже й підніматися потроху. Але ноги не слухаються, мов не мої. Хапаюсь кволими руками за тонкі грабчаки і все-таки намагаюсь зводитись на рівні.

Постійно зі мною перебував вірний друг і славний хлопець Славута — Михайло Пеца. Йому і завдячую життям. Виходив мене, наче малу дитину, хоч самому велося крайньо важко. До нас долучився Чайка із Середнього Березова. Передніше був чотвим у сотні Гамалії. Заледве я зіп'явся на ноги, як захворів Чайка. Намучився тоді бідолашний Славута з нами, тифозними. Сам він, як не дивно, не захворів. Либонь, мав могутнє здоров'я. З настанням тепла до нашої компанії приєдналися Калина — Дмитро Куничич із Середнього Березова і Чернець — Петро Томич. Гуртом зажилося легше. Хтось міг залишитися з хворими, а хтось піти в село по харчі. Багато допомагав Чабан — Микола Симчич із Вишнього Березова. Загинув 1949 року. Війна не пощадила нікого з моїх вірних друзів-охоронців. В Лючках і Середньому Березові наклали головами Славута і Калина. Чайка — Степан Пасічанський загинув на Буковині в сорок дев'ятому. Отакі вони, вихилися долі.

Весна влила у виснажене тіло трохи сил. Та й молодість і спортивний гарт брали своє. Помалу почав розходжуватись. Десь в середині червня сорок шостого викликає до себе окружний провідник Борис. Приходжу в Космач. Зголошую прихід провідникові. Розмова пішла про необхідність відновлення Березівської сотні. Завдання моє — зібрати стрільців. Правда, Борис глянув на мене, післятифозного, і наказує відпочити ще місяць.

Рівно через тридцять днів приходить від окружного провідника «штафета». Згідно неї прибуваю на зв'язок на гору Рокита між Баня-Березовом і Лючками. Борис повторив свій наказ. Формувати Березівську сотню. З того дня розпочав пошуки стрільців, що хоронилися на власну руку. Робити то було не так вже й важко. Люди в довколишніх селах знали мене і довіряли. Активно допомагали станичні, родичі стрільців. Та й хлопці позасиджувалися. Лише й чекали сигналу збірки. Отримавши його, сходилися зі зброєю, амуніцією. Чимало зброї було забункеровано в лісах. Кожен прибув з легкою стрілецькою зброєю і набоями. Кулеметники добували зі сховків скоростріли. Набоїв вистачало, особливо до карабінів і кулеметів.

Одна чота Морозової сотні пристала до сотні Вихора на Жаб'ївщині. Борис наказав їй повернутися до Березівської сотні. Правда, сотенний Вихор не вельми охоче відпустив досвідчених вояків. Сотня зорганізувалася досить швидко. Провідник Коломийської округи Борис призначив мене командиром відновленої Березівської сотні. Згодом командир тактичного відтинку УПА «Гуцульщина» Хмара затвердив

мене на цій посаді. До табору під Рокитою над селом Лючки прийшли Хмара зі своїм братом Іваном, а також Базь і східняк Тяпка — здоровий, віспуватий охоронець.

Хмару я мимоволі порівнював із попереднім командиром тактичного відтинку Козаком — Миколою Яворським. Добрий, чуйний, глибоко ерудований Козак скидався на вчителя-інтелігента. Ходив у цивільному. Чорний костюм, краватка, штани «райтки» заправлені в наглянцовані чоботи. Лише автомат на плечі, на поясі пістолет і незмінний наплічник з набоями видавали в цьому блідуватому, середнього зросту чоловікові військовика. Від спокійного, виваженого, тактовного командира тактичного відтинку завжди віяло впевненістю. Очі його світилися з-під високого, широкого чола добротою. Ходив без особливого почиту, як на свій ранг, — з одним-двома стрільцями охорони. З вигляду мав років за тридцять. Спілкуватися з Козаком для мене було неабияким задоволенням. Подумки я називав його міністром освіти. Зустрічалися ми досить часто. І в старшинській школі, і в сотні. Здавалося, не було теми, якою б не володів командир.

Командиром тактичного відтинку «Гуцульський» Козак став десь на початку 1945 року. До того була служба в українському легіоні. Відтак командував сотнею у вишкільному таборі УНС на Гуцульщині. 1943-44 роки командир сотні Козак провів у безперервних боях з німцями та мадярами. А також встиг побувати командиром куреня, загону. Повстанці любили його за справедливість, хоробрість, організаторський талант. Головний військовий штаб УПА нагородив визначного командира Срібним Хрестом бойової заслуги 2-ої класи. Загинув Козак наприкінці січня сорок шостого. Переходив з Космача на Микуличин зі своїм ад'ютантом. Напоролися на засідку з тридцятьма енкаведистів. У нерівному бою обидва героїстично загинули. Повстанці спорудили на могилі свого командира височезний березовий хрест. Головним військовим штабом поручник Козак посмертно підвищений до сотника. Пізніше Головна Визвольна Рада надала героєві чин майора.

У порівнянні з Козаком Хмара в моїх очах програвав. Пояснюю собі це тим, що дуже вже високо, як на мене, молодого, стояв загартований життям військовик-інтелігент Козак. Втім, думка моя про нового командира відтинку невдовзі змінилася в кращий бік. Командиром Хмара виявився грамотним, відважним, вольовим. Ну а «козаків» на всіх не настарчиш. Невисокий, чорнявий, кремезний Хмара мав на обличчі відмітину від фаустпатрона. Такі вугільні краплини мають шахтарі. Зодягнений Хмара був у військовий однострій з чорного сукна.

Хмара — Петро Мельник народився 1910 року в селі Камінна Надвірнянського району в селянській родині. Закінчив Станіславську гімназію. Служив у кавалерії в польському війську. На польсько-німецькій війні дістав тяжке поранення. Побував Мельник і в легіоні «Ролянд». Від 1943 року воює проти фашистів в лавах УНС, вишколює стрільців у Чорному лісі. В УПА Хмара побував і командиром сотні, і курінним. Його курінь «Дзвони» в тактичному відтинку «Чорний ліс» звів багато переможних боїв з енкаведистами, часто рейдували тереном. Крайовий військовий штаб УПА нагородив курінного Хмару за хоробрість Бронзовим Хрестом бойової заслуги. Після загибелі Козака поручник Хмара стає командиром тактичного відтинку «Гуцульщина». В скорому часі головний військовий штаб підвищує командира відтинку до сотника. Хмару нагороджують Срібним Хрестом бойової заслуги 1-ої класи за хоробрість та вміння командування. Влітку 1949 відділи УПА Коломийщини під орудою Хмари рейдують в Румунію. В тому ж часі Хмара розформовує останній відділ в окрузі, а стрільців скеровує для поповнення теренової сітки. Йому ж самому провід доручає

пост надрайонного провідника ОУН Надвірнянщини. У серпні 1951 Хмара потрапив до чекістської «бочки». Провокативна боївка МГБ підступно захоплює його. Більшовики настирливо схиляють до співпраці. Проте у квітні наступного року Хмарі вдається втекти. У квітні п'ятдесят третього командир зводить свій останній бій. Біля села Лосева розгорілася шалена перестрілка з оперативною групою МГБ. Важко поранений Хмара до останнього набою прикриває відступ друзів. Більшовики довго глумилися над тілом героя. Боялися й мертвого.

Весна сорок шостого. Всі гірські і підгірські села наглухо блоковані більшовиками. В кожному стоїть добре озброєний гарнізон енкаведистів — від роти до батальйону. Виникла нагальна потреба в розвідці. Вирішую сходити сам, аби на власні очі перевірити обстановку. У формі не пройти, тому перевдягаюся в цивільну вберю. Зі сторони Текучі зайшов до крайньої хати у своєму рідному Вижньому Березові. Розрахунок був простий — гарнізони в обох селах стоять в центрі, а це півтора кілометра з одного і з другого боків від облюбованої мною старенької дерев'яної хатини під гонтою. Розпитую газдиню про новини. Слухаю і позиркую крізь вікно на втоптану стежку. Глядь, а нею чимчикує офіцер-енкаведист. Підходить ближче, розрізняю по три зірочки на погонах — старший лейтенант. При боці портупея з пістолетом, на плечі автомат. Зиркає з-під дашка червоного кашкета навсебіч, мов вовк на полюванні. Маю з собою дві гранати-«репанки» і пістолет Токарева. Стежина провадить повз вікна хати. Офіцер уже на подвір'ї. Застрелити його з такої відстані можна із заплющеними очима. Проте не стріляю, щоби не наражати на небезпеку мирну жінку. Про себе вирішую, що порішу енкаведиста в сінях, якщо заходитиме до хати. Той побачив мене крізь відчинене вікно. Зупинився враз. Права рука забігала по паскові автомата, опустилася на кобуру. А у мене пістолет уже розбезпечений і наготові. Я навіть вибрав точку на перенісці для стрільби. Чекист завмер, не рухається ні взад, ні вперед. Гукаю йому байдуже: «Товаришу старший лейтенант, чому стоїте? Заходьте до хати!» «Я до хати не поїду» — спромігся той на слово. «Чому?» — розбирає мене раптовий сміх. «Ти нехароший человек!» Я зодягнений у березівську козушину, шапку-клапачку з лисячого хутра. Як він розпізнав у мені повстанця? Повернувся і почимчикував хутко назад. А я сміявся енкаведистові в спину.

Повернувся старший лейтенант в скорому часі. Та не самий, а з цілою зграєю розжоханих солдатів. Але за мною і слід простив. Навчена мною жінка-ткачка твердила енкаведистам, що то хлопець із сусіднього села приносив пряжу для ткання верети. Не повірили. Позривали підлоги, поперевертали все в хаті догори дном, навіть купу гною розкидали в пошуках бункера. До самого ранку бушували, але жінка не зважала ні на побої, ні на погрози і не видала мене.

Цікаві стосунки зав'язалися в мене з іншим енкаведистським офіцером. Лейтенант Дунаєв був командиром опергрупи, яка діяла в Березовах. Щоденно налітали енкаведисти на безборонні гірські села. Але несе вовк, понесуть і вовка. Якось під вечір ми з політвиховником

сотні і кількома стрільцями завітали у Вижньому Березові до хати Кривульчинки, в якій квартирували прислані зі Східної України молоденькі вчительки. Прийшли не на вечорниці до дівчат, а з виховною метою. Бесіди зі східними українцями ми проводили часто, відкривали людям очі на більшовизм, після чого вони ставали, здебільшого, нашими щирими друзями. Але зараз мова не про те. Не встиг я переступити поріг хати, як побачив, що в ній щось діється неладне, дівчата були якісь скуті, навіть переля-

кані. Одна всілася на віко просторої скрині і не дихала. Я зметикував, що під нею при-
нишк Дунаєв, проте виду не подав. Подумав собі, що зумію вполювати енкаведиста в
іншому місці, щоби не наражати на небезпеку господиню і квартиранток. Незабаром
до мене дійшло, що лейтенант Дунаєв за чаркою вихвалявся, що ходить з Кривоносом
до однієї «баби», хоча я туди йшов не на оглядини. Але цікавіша історія чекала попе-
реду. Мама Дунаєва якимось чином зуміла знайти в котромусь із Березовів мою маму і
слізно просила, щоби я не чіпав її сина. Натомість він не чинитиме зла ні мені, ні ін-
шим повстанцям. Так воно й було. Приходячи з опергрупою до котрогось з Березовів,
лейтенант Дунаєв робив два одиночні вистріли в небо і повстанці знали, що можна
особливо не остерігатися. За час своєї служби Дунаєв не вбив жодної людини, тому
залишався жити й сам. Мамині винахідливість і, очевидно, молитва оберігали молодого
офіцера аж до 1949 року. Але... Більшовики дізналися про «діяльність» свого офіце-
ра і вбили його руками підісланого агента в Мишині. Здається, то був Будурович. Нев-
довзі Служба безпеки виловила більшовицького агента і засудила до розстрілу. Есбіс-
ти чудово знали про лейтенанта Дунаєва, бо про нього я доповів після зустрічі наших
матерів Крукові — заступникові окружного провідника СБ. Ось така печальна по-
вість...

На кінець липня 1946 року в лісі побіля Лючок зібралися стрільці Березівської сотні,
які зуміли вижити в умовах тривалої і жорстокої більшовицької блокади. Навіть кілька
стрільців із сотень Білого та Вихора долучилося.

Часи докорінно змінилися. Більшовики все більше й більше розгалужували свою
агентурну мережу в краї. У західних областях України діяло 359 резидентів, 1473 аген-
ти, 13085 таємних інформаторів. Карпатами голодними псами нищпорили чисельні
оперативні групи енкаведистів. На наших теренах, як гриби після дощу, з'являлися
провокативні енкаведистські «боївки». Вишколені, добре озброєні і мобільні, ці групи
діяли під видом повстанців. Поводили себе в наших селах цинічно й жорстоко. Грабу-
вали, вбивали, гвалтували... Всю вину більшовики звалювали на бандерівців. За таких
несприятливих умов повстанські відділи також змушені були вкотре змінювати такти-
ку. Із сотень формувалися невеликі групи з десяти-дванадцяти стрільців. Командирами
назначали загартованих в боях чотових, ройових. Такі боївки могли діяти цілком са-
мостійно. Малій групі легше пересуватися тереном, замаскуватися на постої. Та й пе-
резимувати легше в криївках. За рахунок невеликих боїв, використовуючи ефект
одночасності, повстанці стали всюдисущими. Ворогам здавалося, що за кожним дере-
вом їх вичікує повстанець. На більші акції сотня сходилася до купи, об'єднувалася з
іншими сотнями. Після операції, розгромивши ворога, групи розходилися по своїх те-
ренах. Партизани стали невловимими.

Тактика партизанської боротьби розроблялася в головному штабі УПА. Восени
1946-го в Коломийську округу зі Львівщини прибув спецзв'язком відпоручник від Го-
ловного Командира УПА генерала Чупринки Дзвінчук — Іван Белейович. Дзвінчук
уродженець Микуличина. Мав фах лікаря, здається. На Коломийщину присланий для
контролю округи. На південному схилі полонини Цапул, у ліску побіля старого зрубу,
зібралися сотенні Вихор, Білий, Спартан, Юрко і я, Кривоніс. Сотник Дзвінчук прибув
з двома охоронцями. Високий, худорлявий, зі смуглявим обличчям, відпоручник Го-
ловного Командира дав повстанським командирам інструкції. Говорив неголосно, але
переконливо. «Друзі командири сотень, для нас, повстанців, наступають важкі часи.
Судячи з виступу Черчіля у Фултоні, перемир'я між Заходом і Сходом затягується на

довгі роки. А це значить, що час бравурних походів відходить у минуле. Заходимо в довготривале глибоке підпілля. Мусимо зберегти живу силу. Завдання наше — вистояти для історії якомога довше. Поповнювати лави УПА новими вояками не маємо права. По-перше, молоді не загартовані і не зможуть витримати великих навантажень. По-друге, не треба юних наражати на смертельну небезпеку. Хай перебувають у глибокому підпіллі, допомагають визвольному рухові на легальщині. Уникайте також великих і затяжних боїв. Здійснюйте раптові наскоки, аби не було зайвих жертв. На випадок розірвання зв'язків з проводом кожен мусить самостійно дбати про себе та підлеглих. Плануйте працю і боротьбу на десятки років уперед. Досвід маєте. Мусите діяти згідно обраної раз лінії. Боротися й триматися мусимо до останнього подиху. Посвятімо життя Україні. Ми загинемо, але на крові нашої виростуть нові покоління. Вони довершать розпочату справу. Якщо у ваших відділах є слабкі, ненадійні в якомусь відношенні люди, демобілізуйте їх. Відпустіть без жодних докорів і претензій. Видайте необхідні документи, допоможіть легалізуватися. Якоїсь єдиної інструкції нема, бо кожен терен має свою специфіку. Дійте згідно конкретної ситуації і на свій розсуд. Покажемо світові, що ми є народ, який бореться за свою державу».

Слабодухих і кволих у сотні не виявилось. Ніхто не зійшов з дороги, що провадила до омріяної свободи. Про зустріч і розмову із сотником Дзвінчуком сотенні, звичайно, нікому не розповідали. Готувати стрільців до надзвичайної ситуації не було потреби. Кожен знав, на що йде, і готовий був до боротьби на смерть. Ніхто ж не йшов до УПА гратися в цюцю-бабки.

У 1946 році загинув чотовий сотні Спартана Шабля — Богдан Боднарєнко. Цього здібного й освіченого хлопця я знав ще з Коломиї, де він навчався в промисловій школі. Разом зі своїм молодшим братом Шабля, ще стрільцем, відзначився в Шепітському бою з більшовиками. Відчайдушний і сміливий стрілець став ройовим, а згодом чотовим. Невисокий круглолиций блондин був здатний на несподівані зухвалі вчинки. Шаблю любили за справедливість і безстрашність. Загинув геройськи у лісі біля Княждвора. Народ склав про славного сина пісню.

*Недалеко ріки Пруту,
Біля Сопова села
Ліс, що простягнувсь розлогий,
Дожидав безжурно дня.*

*Враз заграли кулемети.
«Бандєра, сдайсь!» — кричать кати.
Та повстанці у спокою
Оборону зайняли.*

*Там кричав хорунжий Шабля,
В бою хлопців зігрівав.
В бігу з криком «До переду!»
Кулю в груди він дістав.*

*Бій вибухав, вже рідли стріли.
На полі бою тишина.
Впавші стрільці тихо спали,
Снилась їм воля золота.*

Отака вдячна людська пам'ять. І не стерти її нікому і нічим. А чи є хоч одна пісня про енкаведистів? «Подвиги» їхні заростають чортополохом забуття.

Повстанські групи розпочали активну підготовку до зими. Стрільці копали криївки, заготовляли хліб, картоплю, консервували м'ясо. Між групами встановлювали подвійні зв'язки. «Живий» зв'язок функціонував постійно. «Мертвий» залишався запасним варіантом на випадок якоїсь екстремальної ситуації.

Березівська сотня зимувала невеликими сотнями-боївками. Одна обладнала сховок на Лючках, інша в Пригодищах... Були ще добре замасковані криївки між селами Вижній і Середній Березови, Текуча, а також побіля Слободи. Я постійного місця на зимівлю не мав. Щокілька днів переходив від групи до групи, від криївки до криївки. Командир мусив за усім пильнувати, всьому давати лад. Перевіряв, чи є медикаменти, харчі, теплий одяг. Місцезнаходження усіх крийвок із стрільцями сотні заради безпеки знав лише я. Відвідував їх під час снігопадів, завірюх, аби не виявилися сліди. Правда, мене постійно супроводжував Чернець. Нікуди не відлучався ні на крок. Того вимагали суворі закони збройного підпілля.

Одна криївка запам'яталась особливо. Вхід до неї влаштували через дупло у стовбурі зламаної вітром старої грубезної ялиці. Кора із надломаного дерева давно обсіпалась, середина вигнила. Під могутнє колись дерево підвели траншею-вхід. Поруч викопали сховок. Обшили стіни кругляком. Зробили перекриття. Було це на давньому зрубі під Рокитою.

Кожна криївка чимось відрізнялася, мала свої особливості. Намагались облаштувати її так, аби всередині була вода. Воду підводили по-різному, залежно від рельєфу. Іноді невелике джерельце мали просто в приміщенні. Відводили воду якомога далі, щоб чекісти не виявили. Вони ходили берегами потічків, річечок і брали пробу води. Відтак робили аналізи, щоб виявити у ній органічні речовини. Тому в криївках споруджувалися ще й різні відстійники, фільтри, через які випускалася використана вода. Криївки мусили бути також достатньо глибокі, бо енкаведисти виявляли їх з допомогою металевих спиць. Зверху насипався товстий шар землі. Всі роботи виконували здебільшого вночі, хоронячись від стороннього ока.

З крийвок виходили у випадках крайньої потреби. Стрільці моєї сотні цієї зими майже не виходили. Навесні з'явилися на світ божий живі-здорові. Правда, худі й бліді, бо кількамісячне перебування під землею далось взнаки. В криївках хлопці не дармували. З осені запаслися літературою. Читали, вчилися. Я старався при кожній групі прикріпити грамотного, ініціативного хлопця, що допомагав іншим. Кожна група мала план ідеологічного вишколу. Стрільці вивчали й повторювали навіть граматику української мови. В 1944-45-х роках воювали здебільшого зброєю. В 1946-50-х боротьба набрала більше ідеологічного характеру. В галицьких селах і містах працювало після війни чимало фахівців зі сходу. Вчителі, лікарі, агрономи... З ними проводилася відповідна пояснювальна робота. Для цього потрібен був високий рівень знань.

Навесні сорок сьомого всі стрільці і командири Березівської сотні прибули на місце збірки. Перезимували на диво вдало. Не впала жодна криївка, ніхто не захворів, жодного вбитого чи пораненого. На полонину Цапул прибували виснажені тілом, але

батьорі духом, готові до подальшої боротьби повстанці. Раділи зустрічі з друзями, відігрівалися на весняному сонечку, від'їдалися після зимового голодування.

Весна видалася ранньою, щедрою на тепло. До Великодніх свят буйно зацвіли сади. Аж раптом повалив густий сніг. Вкутав білою пеленою гори й доли. Ми піднялися на Рокиту. А на горі снігу по пояс. Сніг вкрив і без того надійно замасковані покинуті криївки. Невдовзі я пішов на зв'язок з окружним провідником. Окрім Бориса, на зустріч прибув провідник Служби безпеки Коломийської округи Кіров — Роман Тучак. Високопоставлений есбіст хотів перевести Березівську сотню, або бодай чоту-другу, в Службу безпеки. Теренові боївки несли масові втрати. Поповнення їх відбувалося за рахунок відділів УПА. Для служби в СБ я не мав ні бажання, ані відповідних даних. Чудово усвідомлював, що СБ з її розвідкою, контррозвідкою, судами крайньо потрібна повстанській армії. Та нічого вдяти з собою не міг. Можу битися до останньої краплини крові з удесятеро дужчим ворогом. Зате не можу воювати з тим, хто стоїть на колінах і ронить сльози.

Свого часу, пізньої осені 1946-го, я пройшов тритижневі курси з матеріалів СБ. Проводив їх прибулий з крайового проводу інструктор Залізний. Кажали, що він колишній дуже високий чин НКВД з Києва. Внедирився туди і працював на ОУН. Народився на Донеччині чи Вінниччині. Службу безпеки в ОУН зорганізували свого часу на взірць західноєвропейських спецслужб. Відповідно вона й працювала. Але боротися супроти більшовиків чесними й благородними методами — не мало жодного ефекту. Чекісти покеровувалися наскільки підлими і підступними методами, що нормальному європейцеві і невтямки. Жоден з нас нізащо б не додумався до таких штукенцій. Тому повстанська Служба безпеки нерідко з цих причин терпіла поразку. Заради внедрення в УПА агентові-енкаведистові дозволялося таке, про що наші люди не могли навіть і подумати. Знищувати своїх товаришів, командирів, партійних керівників... Звичайно, не найвищого штибу. Більшовицький молох перемелював все і всіх...

У неволі мені довелося спілкуватися з Володимиром Горбовим, визначним діячем ОУН. Ерудований правник чимало цікавого розповів про роботу СБ. Обізнаний був із законодавством чи не всіх європейських держав. Такі речі, які витворяли більшовицькі спецслужби, йому і в кошмарному сні не могли приснитися. Саме з тих причин провід стягнув з Києва добре законспірованого Залізного. Він закінчив академію внутрішніх справ. Обізнаний і з теорією, і з практикою. Працював же довгий час в НКВД. Знав усі більшовицькі темні справи і методи. Залізний ходив з області в область, відвідував усі округи, надрайони. Інструктував працівників СБ, навчав командирів УПА. Розповідав неймовірні речі про агентурну роботу більшовиків. Вона мала тридцять дві ділянки. Агенти маршрутники, агенти квартирники, агенти внутрішники, агенти одноразові, агенти багаторазові, агенти з перспективою на десятиліття...

Теренові провідники й командири сотень мусили знати всі методи більшовиків для ефективної боротьби з ними. Курси Залізного прислужилися, либонь, кожному з нас. Проходило навчання в лісі між Нижнім Березовом і Ключевом. Залізний — високий, стрункий, смаглявий. Акцент видавав негаличанина. З вигляду мав років сорок. Справу свою знав бездоганно. Викладав дуже дохідливо. Мав чіпкий розум і твердий характер. Згадується епізод. Залізний поцікавився в Недобитого, який працював тоді в СБ, як той себе почуває. Дотепний і гострий на язик колишній курінний УПА ляпнув попростяцьки: «Як корова по теляті». «Що?! Я коровою не був, теляти не мав. Відповідайте, як належиться!»

Того ж, сорок шостого року, пізньої осені з Березівської сотні відбув політвиховник Чайка — Степан Пасічанський із Середнього Березова. Степан закінчив у рідному селі школу. За німецької окупації навчався у Львові в технікумі. Знаю, що проживав у гуртожитку на вулиці Кшанівській. Зі Львова потрапив до старшинського вишколу на Магурі. З осені 1944-го Чайка командував чотою в сотні Гамалії. Після розпаду сотні став політвиховником у сотні Мороза. Окружний провідник Борис наказав мені виділити двох грамотних і вишколених хлопців для подальшої служби на Буковині. Одним з них і був молодший за мене на один рік політвиховник. У червні 1948 року в Заставні загинув референт СБ Буковини Мирослав Сулятицький — Кривоніс, Петро. Чайка замінив його на відповідальному посту. Загинув Чайка за неустійнених обставин у 1949 році.

Визначним керівником Служби безпеки ОУН був виходець з Нижнього Березова Микола Арсенич, який народився 27 вересня 1910 року в селянській родині. Миколіні брати Іван, Антін, Михайло та Степан були активними членами ОУН, неодноразово сиділи в польських в'язницях, воювали проти німецьких та більшовицьких поневолювачів. Усі брати, окрім Степана, загинули в боях з більшовиками в різні роки.

Микола закінчив 1931 року Львівську Українську державну гімназію, вступив на правничий факультет Львівського університету. Впродовж 1930—1939 років польська поліція заарештовувала Миколу за революційну діяльність близько десятка разів.

На початку 40-х Микола Арсенич очолив Службу безпеки ОУН, про його розвідницькі акції ходили легенди. Глибокі знання, ерудиція, кмітливість, жертовність дозволяли керівникові СБ багато років ефективно керувати оунівськими розвідкою і контррозвідкою. Діяв під псевдонімами Дем'ян, Максим, Григор, Михайло.

Загинув Микола Арсенич разом з дружиною 23 січня 1947 року в Жукові на Бережанщині. Мужній український революціонер, член Головної Ради ОУН Михайло нагороджений Золотим Хрестом Заслуги.

Весняна відправа 1947 року відбувалася на полонині Цапул. В негустому лісі я застав керівників Коломийської округи Бориса, Кірова, референта пропаганди, псевдо якого забулося. Пам'ятаю тільки, що замінив Рибак — Романа Качорівського з Городенки. Той загинув в бою з енкаведистами Великоднього четверга сорок сьомого року. Сотенні Білий, Вихор, Спартан, Юрко зголошували свій прихід окружному провіднику. Ми підходили до Бориса, витягувались «на струнко» і рапортували. Дисципліна панувала сувора. Окружний провідник ОУН користувався серед командирів УПА всіх рангів великою повагою. І не тільки через свою посаду...

Відправа відбувалася вдень. Озброєні стійкові зачалися довкола за деревами. Кожен сотенний прибув із стрільцем для охорони. Провідник Борис зробив розлогу доповідь про міжнародну обстановку. Дав сотенним детальні інструкції, як поводити себе надалі. Командири сотень повсідалися на грубе коріняччя старезних смерек і ловили кожне провідникове слово. Післявеликодньої пори було досить кіпло. Ліс тихенько промовляв до повстанців молодим зеленим листячком.

Хоча навколо й пильнували надійні стійкові, зброю командири тримали наготові. Береженого Бог береже. Згадався випадок на горі Плити побіля Яблунова. У якійсь справі ми з командиром тактичного відтинку Хмарою прийшли до сотні Білого. Не пробули і двох годин, як зусібіч по табору відкрили барабанний вогонь. «Ура! Бандьора, здавайсь!» Миттєво оцінюємо ситуацію й кидаємося в глибокий яр. Місцевість не вельми зручна, аби розвернутися для бою. Спочуємося на дно яру. Звідти навскосяка

дряпаємося на порослий кущами протилежний схил. Я подолав уже півсхилу, як гіллячка цвяхнула по голові і зняла петлюрівку. Та тільки замелькала стрімким схилом вниз. «Як втратити шапку, краще хай вб'ють! — подумалося мені. — Щоб Кривоніс залишив ворогові головний убір!..» Спочуюся без роздумів долів. Кулі осами обсіли. Вхопив петлюрівку і вітром догори. Хлопці вже на самому вершечку показують мені обцаси. Дряпаюся щосили догори, а кулі зусібіч виспівують. Енкаведисти б'ють з усіх стволів. Як удалося тоді вціліти? Либонь костомаха жниувала в іншому місці. Навіть не дряпнуло мене. Молодим оленем вихопився з яру. Наздогнав своїх, а серце виривається з грудей. Ледве відсапався. Проте петлюрівка ще довго служила мені.

На відправі мова знову пішла про поповнення СБ. В теренових сітках люди гинули масово. Невеличкі розрізнені групи навіть дуже сміливих, добре вишколених і озброєних повстанців не могли ефективно воювати з переважаючими силами більшовиків. Могли якийсь час битися по-геройськи і так же загинути. В УПА відділи великі й озброєні тяжкою зброєю, добре скоординовані. Навіть оточені, вояки УПА мали змогу довший час відбиватися, затягувати час до ночі. А там уже все залежало від вміння командирів. Контратака, прорив і відрив... Нерідко займали сотнею кругову оборону й відбивали по десять-п'ятнадцять атак ворога. Зброю мали відповідну й амуніції вистачало. За день визначали слабкі місця у ворожому оточенні, а вночі проривалися. Нічматиривятовувала партизанів. У теренових сітках такої змоги не мали, бо підпільників було значно менше. Особливо зрідли ряди повстанців у польових районах. На Городенківщині загинув ще сорок п'ятого року заступник окружного провідника СБ Віктор — Дмитро Генік з Нижнього Березова. Одним словом, теренову сітку мусилося постійно поповнювати. У Березівській сотні було чимало середньошкільників. З таким рівнем хлопці придавалися для теренової праці. В сотнях Вихора, Білого, Юрка стрільці мали по три-чотири класи. З невисокою освітою, звичайно, політичною, пропагандивною роботою займатися не будуть. Тому окружні провідники тиснули на мене, аби дав своїх стрільців для теренової праці. Що ж до мене самого, то я погоджувався на будь-яку працю, окрім СБ. Бо то не моє. Провідники залишили мене в спокої, але наполягли, аби відпустив стрільців. Проте хлопці аж ніяк не хотіли покидати рідну сотню, переходити у незнайомі терени. Окружний провідник Борис розумний керівник і добрий психолог. Нікого не заставляв переходити силою. Сотня залишилася в УПА. Докори совісті мучили мене якийсь час. Не виконав бо наказу проводу. Проте швидко зумів себе переконати, що в горах сотня принесе більше користі. Заспокоївся.

У гірських селах Лючі, Текучі, Березовах, Акрешорі почала розбишакувати оперативна група МГБ. Командував нею уродженець Стопчатова старший лейтенант Карп'як. Після служби в Червоній армії подався на службу в репресивні органи. Оперуповноважений відзначався сміливістю, хитрістю і верткістю. Як за ним не полювали повстанці, ніяк не могли запопасти. Завжди виходив безкарно з критичних ситуацій. Лиха накоїв служака багато. Людей загубив без ліку. Та несе вовк, понесуть і вовка.

Якось газда Петро в Середньому Березові зібрав толоку. Сільські хлопці й дівчата сапали йому в полі кукурудзу. По роботі господар влаштував для парубоцтва й дівоцтва забаву. Найняв музик. Танці влаштували в просторій stodolі в неділю. Карп'як, мов тхір у курятник, навідався туди в супроводі трьох озброєних новенькими автоматами стрибків. Вхопив з гурту дівчину і закружляв з нею в танці. Розвідка оперативно дала знати про «танцюриста». На акцію хутко відбули Грім, Чернець, Тигр, Буйтур. Старшим я назначив Ченця. Стрільці враз упоралися зі стрибками, що вірнопіддано пасли

очима своє «начальство» в погонах. Чернець спокійно наблизився до емгебіста і просто посеред танцю відправив його в пекло. Зі зброєю і документами оперативників група повернулася до табору.

Господар позволив тачкою тіла більшовиків у придорожній рів коло хати. Сусіди розповідали, що дядько під'їжджав до кожного стрибка зі словами: «Ну, відвоювався? Сідай на автечко і поїдеш». Наступного дня приїхали з району і забрали трупи. Про зліквідованих стрибків відомостей не маю жодних. Можу лише сказати, що в основному стрибків постачали села Уторопи, Стопчатів, Пістинь. Хоча й не скажу, що села ті такі вже вкрай несвідомі.

Посеред літа сорок сьомого з групою стрільців поверталися із зустрічі з сотенним Білим. В Уторопах захопив день. Ночі літні короткі. А до лісу ще далеченько. Вирішимо переднювати в селі. Заходимо до невеличкої дерев'яної хатини, крайньої на схилі горба від Яблунова. Переступив поріг, а мені аж в очах замелькало. Повнісінька хата дітей. На печі троє, в запічку двоє, на постелі між татом і мамою маленьке вовтузиться... Проте діватися вже нікуди, просимося на постій. Стрільці постелили собі шинелі, плащ-палатки хто де — на двох лавах, на глиняній долівці... Повкладалися спати. Стійковий у жіночій вбері стереже наш сон під хатою. Сусідів близько немає. Отож ніхто не вгледить і не впізнає його. Повстанець спить міцно скрізь, а в хаті — й поготів. Опівдні сон наш перервали. Господиня, проворна худенька жіночка, будить до полуденку. Зварила, бідолашна, баняк картоплі. Все, що мала в хаті. Попротирали ми очі й дивимося то на ту картоплю, то на дрібних діточок у кожній закутині. Меншенькі навіть сорочки не мають. Круглими оченятами жадібно поїдають баняк з картоплею. Родина до краю бідна. А жінка не пошкодувала для повстанців останнього запасу картоплі. Мені аж очі затуманились, хоча м'якотілим ніколи не був. Кліпнув своїм хлопцям. «Ми не голодні». Подякував гречно господині і велів дати картоплю дітлахам, що тим часом скупчилися на просторій печі. Не встигла жінка подати баняк за комин, як він спорожнів. Не зважали навіть, що гаряча. І солі не просили. Проковтнули, не чистячи. Стрільці повідвертали голови від голодної дітлашні. В кожного в очах зблиснули сльози. Мене вже й сон не бере. Розмірковую, як допомогти бідакам. Згадав, що в кожному селі є сільмаг. Дочекалися смерку й подалися до крамниці. Пошастило. Саме завезли товар з бази. Взяли продуктів, дитячої одежі, трохи мануфактури... Принесли все те «багатство» до бідної хатини край села. Більше в ній не доводилося бувати. А цікаво б дізнатись, що з тих дітлахів повиростало.

Того ж літа мав ще один подібний трафунок. Ключівським верхом зі стрільцем сотні йдемо на Мишин. Треба було зустрітись із Довбушем, колишнім чотовим сотні Цигана, а тепер есбістом. Дивлюся здалеку на рідкий дубовий ліс і бачу двох жінок. У далековид роззирив детальніше. Одна старша, а друга — дівчинка. Ходять, щось шукають у траві, нипають примарами поміж дубами. Гей, що б то мало означати? Підходимо ближче. Старша жінка — проста селянка, правда, із залишками вроди. Дівчина років п'ятнадцяти — справжнісінька красуня. Благородне, інтелігентне обличчя. Зодягнені обидві блаженко. Вишукують у високій густій траві жолуді. Запитую, для чого. Мовчать, засоромлені. Дівчина аж спаленіла на худому личку. Жінка спромоглася на решті на відповідь. «Збираємо, мочимо, мелемо на жорнах і печемо коржі. Рятуємось, аби не вмерти з голоду». Слово за словом розговорилися. Дівчина ходить до першої школи в Коломійі. Дев'ятикласниця. Знає моїх односельчанок-школярів. Покинути школу змусив голод. Жінка розповіла, хоч і не вельми охоче, про батька юної красуні.

Священик. Дівкою служила в нього в Уторопах. «Заслужила» собі ось, дитину. Піп вигнав вагітну жінку. Не відає про свою дитину досі. Дівчинку виростила самотужки. Історія ця вхопила за серце. Розпитав у жінки детальніше про батька дівчинки. Виявляється, має парафію у Баня-Березові. Агій! Та я в нього неодноразово бував у хаті. Живе заможнo. Має молоду дружину Марію, маленького сина. На прощання обіцяю дівчині побалакати з її татом. Попросив у неї на це дозволу. Дала, але знову почервоніла, як сонце на вітер.

Відразу ж після зустрічі з Довбушем поспішаю на Баня-Березів. З-перед очей ніяк не вступається худеньке личко малої красуні. Заходжу до священицької обителі. Переповідаю йому свіжу історію. Правда, персон не називаю. «Що б ви, отче, сказали про такого батька?» Запитую, дивлячись в біготливі очі. «О, звичайно, то є крайній негідник». Відрубую без запинки. «То Ви дуже добре і вірно думаєте, панотче, але тим негідником є Ви». Що тут скоїлося з моїм священиком! Ледь кулаки собі не гриз. На прощання велів йому, щоб завтра же відвіз доньці одержу й продукти, а також, аби допомагав їй надалі. Якщо так не буде, то ліпше нам не здибатися...

Через кілька днів Параска Малкович, що вчилася з бідною дівчиною, розповіла продовження тієї історії. Священик привіз доньці все найнеобхідніше. Мала в що зодягнутися і що з'їсти. Дівчину і матір більше не доводилося зустрічати. Як ведеться красуні? А ось батька її стрінув випадково посеред гамірливого люду на автостанції через двадцять років. Проте священик не захотів мене впізнавати.

Син боїв

Щастя сокола — обрії сині.

Соломея Неріс

У липні від командира загону прийшов наказ. Сотня направляється в рейд на Буковину. Попередньо прибути на місце збірки у Жаб'ївський район. Зібралися на полонині Мунчела. Там квартирувала районна боївка СБ. З командиром відтинку Хмарою і окружним провідником Борисом обговорили деталі майбутнього рейду. Характер походу оперативно-пропагандивний. На Буковині на той час функціонувала лише мережа ОУН. Сотні УПА були розчленовані на боївки. Для зтяжнього рейду Березівську сотню підсилили чотою Гордого із сотні Юрка. Чотовий родом із Космача, але терен по той бік Черемошу знав добре. Терен досить таки складний. Окрім більшовицьких гарнізонів, практично в кожному буковинському селі залишилися з часів румунської окупації агенти таємної поліції. Ця гидота служила будь-кому, аби тільки служити. Румунам, мадярам, німцям, москалям... Не відставали й стрибки. Забігаючи наперед, скажу, що Буковину ми пройшли вздовж і впоперек. Зайшли аж під Бессарабію. В Карпати повернулися під осінь. Якраз, аби готуватися до зими.

Після останніх напучень провідників подалися на південь. Нічної пори зв'язкові привели сотню до Білоберезки. Там планувалося переправитись через бурхливий Черемош на буковинську сторону. Вздовж дороги поспішав до Черемошу дзюркітливий потічок. Просто в блискітку непокірної ріки впиралася і кам'яна дорога. Зненацька напоролися на засідку. Не знаю, з ким мали справу тієї ночі, енкаведистами чи прикордонниками, але раптом безтурботне жебоніння струмка покрит хрипкий голос: «Стої!

Кто ідьот?!» Нічна тиша враз перестала бути мирною. Повстанці крокували стрілецьким рядом, п'ять-шість метрів стрілець від стрільця. На окрик сипнули враз зі всіх стволів. Неприцільний, але дружний вогонь двигнув горами. Довкілля наповнилося шаленою стріляниною. Перестрілка проходила якийсь час всліпу. Несподівано допомогли самі більшовики. З тріском і шипінням темряву ночі продірявило відразу кілька ракет. Яскраво освітили становисько ворога. Москалів було видно, як вдень. Прицільним вогнем стрільці змели засідку. Більшовики розбігалися в паніці, мов куцохвості поміж корчі.

Станичний Білоберезки розповів, що більшовики дременули, ледь чобіт не погубили. Тому сотня заквартирувала неподалік місця розігнаної засідки — в чупраках, невеличких куцах, на вершечку горба. Переднювали спокійно. З першими вечоровими сутінками почали переправлятися через пінистий Черемош. Тут пощастило менше. У верхів'ях випали рясні дощі. Мутні хвилі накочувалися валами. Йшли через брід, але вода сягала стрільцям аж під шию. Річищем котилися величезні камениська, збивали людей з ніг. Я наказав стрільцям міцно взятися за руки. Довгий живий ланцюг потягся через вередливу гірську ріку.

Далі шлях сотні простягся на південний захід. Буковинські підпільники зустріли нас і привели в якесь село кілометрів за п'ятнадцять від Черемошу. День провели в густому ліску. Вночі подалися вглиб Буковини. Біля села Черешенька Вижницького району зустрілися з провідником Буковини Сталем. Спільно з окружним визначили маршрут. Стрільцям на відпочинок відвели два дні. Сталь слухав у своєму наметі радіоприймач. Якась західноєвропейська радіостанція вела передачу про перехід відділів УПА із Закерзоння в Австрію. Повстанці проривалися з боями через територію Чехо-Словаччини. Згадувалося ім'я підполковника Коника.

Зустрівся зі своїм старим знайомим надрайонним провідником Весною. З ним був охоронець Меч, немов казковий богатир, дужий і безстрашний. Законтактував з боївою Птаха, з яким стикалися ще сорок четвертого року. На постої перебувала сестра Сталю. На Станіславщині родину провідника жорстоко переслідували.

Провідник Буковини розповів цікаву історію. Нещодавно розкусили більшовицького агента, що намагався за будь-яку ціну вкорінитися в повстанське підпілля. Той влаштувався на роботу в лісництво. Видавав себе за великого патріота України. На кожному кроці виявляв бажання пов'язатися з повстанцями, допомагати їм. Сталь пішов на зустріч з «патріотом». В процесі невимушеної бесіди розсекретив його. То був стріляний горобець. Ще до війни закидався для розвідницької діяльності в Прагу. Першокласний артист і рафінований провокатор. Міг плакати зі слізьми на очах або ж безжурно реготатися. Проте Сталь і окружний провідник СБ Петро вивели його на чисту воду. Розвідник швидко переконався, що крутити більше нема сенсу і все розповів, як на духу. Його вдалося перевіряти. Працював на УПА.

Березівська сотня на той час мала дві чоти. Ними командували Грім і Черник. Під час рейду чота Гордого діяла осібно. Сотню розділили на дві групи. Таким чином змогли охопити всю Буковину. Тим поставили більшовиків у вельми незручне становище. Вони не знали, де сподіватися повстанців. Одну групу я повів низинними районами аж до Пруту. Друга подалася на Берегомет. Провадив її ройовий Буйтур — Синітович Василь з Баня-Березова. В усіх районах повстанці громили станиці стрибків. В одному селищі захопили вугільну шахту. Розбили на ній склад з одежею, продуктами. Роздавали те все голодуючим з Бессарабії, які масово пухли з голоду. Згадується село Чор-

торія над Черемошем. На вулицях стояв жахливий сморід. Повсюдно безладно валялися трупи, що вже починали розкладатися. Повз них байдуже ходили ледь живі від голоду односельці. Ніхто не збирався хоронити мерців. Один чоловік повідав, що вже померло понад триста душ. Вперше за війну мені стало по-справжньому страшно. Мертвих я вже перебачив чимало. Вони гинули в бою. Смерть їхню можна було якось пояснити. Діяли безжальні закони війни. Вбиваєш ти, вбивають тебе. Але померлих від голоду ще не доводилося бачити. Хай Бог оберігає нас від такої долі! Тоді, уже вкотре, я поклявся собі, що з таким злом як московський імперіалізм воюватиму до загину.

На шахті зіткнувся з таким явищем як «радянські пролетарі». Либонь, зігнали туди збрід з усього Союзу. Залазить такий «роботяга» в склад. Набирає, скільки здоров доперти, різних речей і відносить до свого сховку. Жадібність заставляє повернутися по нову партію дармівщини. Поки порається на складі, товариші обкрадають його запас. Шакали...

Пригнічені побаченням повертаємося на постій. Згодом групи об'єдналися. Моя не зазнала жодних втрат. Групу Буйтура оточили в Банилові. Один стрілець потрапив в полон. Сам Буйтур пришкутильгав з часом до сотні. Якимось дивом вдалося йому, пораненому, відірватися від більшовиків. За звичай у пораненого повстанця вибір не вельми багатий. Відстрілюватись до останнього набою. Ні, до передостаннього. Останній залишається для себе, аби не потрапити до рук ворога живим. Пораненим Буйтуром заопікувалися буковинські підпільники. Вилікували. Пізніше дійшла печальна звістка — Буйтур загинув в бою з енкаведистами.

На Жаб'ївщині зустрів Кичеру, кулеметника сотні Вихора. Середнього зросту, незвичайно широкий в плечах, атлетично збудований. З важким німецьким кулеметом МГ-42 обходився, як пастух з герлигою. Неймовірно дужий. Про відвагу і вправність кулеметника ходили легенди. Сорок четвертого року довелося бачити Кичеру в Середньому Березові. Робив на прикладі зарубки на кожного вбитого фашиста. Проте невдовзі дерев'яної кольби стало замало. Подібних кулеметників я більше не зустрічав. Кмітливий, дотепний, розумний, швидкий, сильний, витривалий... Кичера — Дмитро Митник із Кривого Поля загинув 1951 року в Пістині.

Вихор — Микола Харук народився 1915 року в Кутах.

Сотенний Вихор службу в УПА розпочав чотовим у сотні Недобитого. Провід призначив Недобитого курінним. Вихор став командиром сотні. Після облав 1945 Вихор наново зібрав розпорошену сотню. Середнього зросту, чорнявий, худорлявий сотенний з вигляду не був фізично дуже сильний. Проте мав рішучий і твердий характер. Влітку 1952 року поручника Вихора, що займав тоді пост надрайонного провідника Косівщини, підступно, за допомогою зрадника Кірова, захопили більшовики. У п'ятдесят третьому розстріляли.

Осінь сорок сьомого розпочалася у звичних для повстанців клопотах. Займалися підготовкою до зими. Зв'язкові принесли не вельми приємну звістку. До більшовицьких рук потрапив мій вітчим Іван Скільський. В сотню Цигана він прийшов у сорок четвертому. Мама ще якийсь час займалася власною господаркою. Але в скорому часі енкаведисти розграбували майно. Забрали худобу, вівці, кури — все, що можна було взяти. Найбільше шкодував за пасікою. Бо москалі потрощили вулики на друзки. Хата залишилася пустою. Мама в чому була, втекла в ліси. Переховувалася по людях у довколишніх селах. З нею хоронилися від більшовицьких карателів інші нещасні, чії сини або чоловіки перебували в УПА. Зачують про облаву у Вижньому Березові, втіка-

ють у Текучу. Нагрянуть облавники туди, жінки чимчикують на Середній Березів, чи ще в якесь село. Отак довгі роки рятувалися від арешту й вивозу в Сибір наші матері. Моя молодша сестра, яка народилася від вітчима, довгий час переховувалася в Слободі. Прийняла її бездітна жінка. Облавникам видавала дівчинку за свою доньку. Два роки ходила сестра там до школи. Добрі люди допомагали час від часу зустрічатися матері з донькою. Я бачив сестричку крайньо рідко, бо партизанські стежки більше провадили в гори. Мама моя, проста селянка, не займалася жодною підпільною діяльністю. Хоронилася від більшовиків на власну руку. Єдина вина її перед владою полягала в тому, що син і чоловік перебували в УПА. Цього було предостатньо, аби отримати чималенький термін у сибірських концтаборах. Мама переховувалась до початку п'ятдесятих років. В той час по підпіллі було дано наказ. Усім, хто не заангажований у збройній та політичній боротьбі, але переховується на власну руку, іти до органів влади з повинною. Мама так і зробила. Поступово жінки поверталися до мирного життя. Хата наша, на щастя, вціліла. Голова сільради поселив у ній вчительку зі Сходу. Вона й вберегла хату від зруйнування. Шура, так звали вчительку, прожила з мамою ще два роки, аж поки не вийшла заміж. У грудні 1964-го, після звільнення, я провідав Шуру. Подякував добродушній, порядній харків'янці за хату.

Повернувшись сорок четвертого року з Буковини, відшукав вітчима. Сотня Цигана дислокувалася на присілку Завоєли. Вітчим попросився до Морозової сотні. Його перехід я узгодив із сотенним Циганом. Вітчим став стрільцем моєї чоти. У Березівській сотні пробув до осені сорок сьомого. На той час мама розжилася десь на телицю. Та отелилася. Худобині потрібне було сіно. Вітчим відпросився із сотні, аби накосити його. У нас був неписаний закон. Допомагати родичам вести господарку. Інакше чим би годувалася УПА. Вітчим не пішов до власної хати, а ночував у чужій. Там і потрапив під облаву. Взяли його без зброї. Ніхто із села не видав стрільця. Отож він поїхав на висилку в Омську область, як вітчим сотенного УПА. Правда, на допиті багато розпитували про мене, а також цікавились, чи не був він у сотні. Якимось викрутився. Проте на висилці відбув повних дванадцять років. Працював дуже важко. Аби трохи відпочити, втяв собі сокирою палець. Працював і телятником, і теслярем, і трактористом... Через якийсь час зумів перебратися до Омська на завод. Згодом умудрився приїхати до Коломиї. Але в місті над Прутом вітчима не прописали. Дали двадцять чотири години, аби виїхав геть. У мордовських таборах у мене був приятель Олексій Удовиченко. Він написав додому мамі. Зуміли влаштувати вітчимові прописку в селищі Гниляково Одеської області. Після кількох невдалих спроб повернутися в рідні краї вітчим зійшовся в Одесі з якоюсь жінкою, що мала малого сина. Хлопчина виріс на доброго пияка і через тридцять років витурив старого з хати. Зараз вітчим проживає в Коломиї у свого небожа Миколи Перцовича. Ми часто сходимося.

Досвід попередніх років неабияк придався. Місця для криївок вибрали вдалі. Запаслися одежею, бензином для примусів, харчами... Правда, з останніми неврожайного сорок сьомого прийшлося сутужно. Вирятував трохи млин у Стопчатові. Розвідка доповіла, що у млині назбиралося чимало мірчуків збіжжя. Люди мололи своє і розплачувалися зерном — мірчуками. Послугувувалися тим млином і гарнізонники. Навіть з Коломиї привозили питлювати. Більшовики саме завезли велику кількість збіжжя. Ось-ось мали приїхати по борошно. Повстанці «допомогли» їм. Приїхали возами і забрали збіжжя, скільки коні могли вивезти. Вистачило партизанам на всю зиму, залишилося й селянам. Стрільці вділили пшениці біднішим горянам.

Перезимували загалом благополучно. Правда, перед самою весною трапилася су-
тичка з більшовиками. Було вже кіпно.¹ Стрільці повиходили із схованок і заквартиру-
вали в Середньому Березові на куті Обочі. В сусідній хаті зі своїм роєм квартирував
чотовий Галайда. Хтось навів гарнізонників. Сонце тільки почало сходити, як нас
майже оточили червонопогонники. Стійкові вчасно залярмували. Стрільці з наготов-
леною зброєю повибігали з хат. Відпрацьованим маневром з допомогою зброї і завзя-
ття повстанці прорвали більшовицьке кільце. З моїх людей не постраждав жоден. З роя
Галайди один стрілець загинув. Самого Галайду двічі поранили в праву ногу. Я відтяг
пораненого в безпечне місце. Поставив кулеметника, аби вогнем стримував енкаведи-
стів. Від більшовиків вдалося щасливо відірватися. Вони підібрали свого пораненого й
подалися до сільради. Поранений в ногу солдат крив благим матом «бандьор». Ногу
йому згодом ампутували. Галайду на коні привезли до Стопчатова, звідки був родом
його стрілець Михайло. Фельдшерка районної лікарні Марія Ключевська перев'язала
рани. Вона постійно допомагала повстанцям. Душевна жінка знайшла в селі людей, що
прихистили Галайду в себе. До настання весни вилікувала чотового. Він відійшов на
Жаб'ївщину до своїх двох роїв.

У Карпати Галайда потрапив з «ковпаками». Так у наших краях називали більшо-
вицьких партизанів із з'єднання генерала Ковпака. Невисокого, з орлиним носом, ро-
зумного і дотепного волинянина повстанці полюбили одразу. Більшовики забрали йо-
го до свого загону силоміць. Після розгрому ковпаківців німцями врятувався втечею.
Переховувався від фашистів у гірських селах. До речі, мама моя також переховувала
від німців двох ковпаківців. «Мамині ковпаки» потрапили згодом до боївки СБ Крука.
Гітлерівців громили героїчно. Після відходу німців їм пропонували йти додому. Проте
обидва виявили бажання зостатися в Карпатах і воювати з більшовиками. Більшовиць-
ких партизанів наші люди рятували від німців з чисто християнських мотивів. Не зва-
жали ні на релігію чи національність, ні на партійність. Покеровувалися речами знач-
но вищими і вартнішими. Галайда зумів зійтися з УПА. Спочатку потрапив до сотні
Скуби, опісля — Недобитого. Я його знаю вже як чотового сотні Вихора. Згаданої зи-
ми Галайда залишив два рої у безпечнішому місці в глухих горах. З одним роєм заква-
ртирував побіля Березовів. Села ці були трохи багатші. Та й ближче до польових ра-
йонів. Легше прогодувати стрільців. За таких обставин ми і зустрілися в Середньому
Березові.

З Галайдою часто можна було побачити політвиховника Вітра. Знаю, що родом із
Стопчатова. Закінчив Коломийську гімназію. Службу в УПА Вітер розпочав у сотні
Скуби. Опісля грамотного хлопця перевели до сотні Юрка. Високий, стрункий, прос-
тий в обходженні політвиховник користувався заслуженою шаною у стрільців і ко-
мандирів. Пізніше Вітер перейшов до сотні Вихора. Із сорок сьомого на сорок восьмий
перезимував у Середньому Березові зі своїм молодшим братом Ромком. Ім'я слугувало
хлопцеві і за псевдо. Батьків їхніх більшовики вивезли до Сибіру. Тому Ромко і не
скривав свого імені. Загинув 1948 року в Коломії. Вітер до мого ув'язнення перебував
у сотні Вихора.

Добрим політвиховником був Левада — Роман Вінтоняк. Народився 21 листопада
1920 року в Косові. Грунтовну гімназійну освіту здобув у місті Катовіце. Знав багато
іноземних мов. Хотів стати правником, але Друга світова війна перервала його студії у
Львівському університеті. Повернувся до Косова і переховувався від більшовицького

¹ Кіпно — тепло.

арешту, аж поки не втік за Буг до «генерал-губернаторства». Проте і там довго не за-тримався. В сорок першому розпочав активну підпільну оунівську діяльність на Косі-вщині. 1942 року Левада став членом повітового проводу ОУН Косівщини. Починаю-чи з кінця сорок четвертого побував політвиховником сотні Недобитого, відтак куреня Скуби. Активно воює з німцями, мадярами, москалями... Навесні 1945 року здібного керівника призначають політвиховником тактичного відтинку «Гуцульщина». Разом із повстанськими відділами рейдує по Городенківщині, Буковині. Після смерті Скуби командував якийсь час куренем.

18 січня 1947 року Левада з друзями вступає у нерівний бій з більшовиками, яких привів зрадник. Повстанці відступають на полонину Скорушну над Дзембронєю. Гине провідник Жаб'ївщини Артим. Куля не щадить молоденьку Ксеню — Ліду Німу. Ле-вада відстрілюється, аж поки куля не розстрошила автомат...

А далі — тортури й допити, в Дземброні, Жаб'єму, Станіславі. Політвиховник Ле-вада знав дуже багато. Але за вісім місяців нелюдських тортур не обмовився жодним словом про повстанські таємниці, про друзів...

Засудили на 25 років, бо «підрозстрільну» статтю на той час саме скасували. Боро-тьбу продовжив у концтаборах і в'язницях ГУЛАГу. Отримав додатково два роки «одинокки» у Володимирській в'язниці за організацію 1954 року повстання в Нориль-ську. Там писав чудові вірші.

Моя молитва

*Я грішний, мій Боже, гріхів не таю
На сповіді перед Тобою.
Сьогодні, як раб Твій, в покорі стою
І тисячі — поряд зі мною.*

*Прости мені, Боже, що жертви Тобі
В кадильних димах не складав я,
Що жертвою сам не упав в боротьбі
Супроти неволі й безправ'я.*

*Прости мені, Боже, що ближніх своїх,
З руками по лікті у крові,
Святою любов'ю любити не зміг,
Не зміг їм прощати з любові.*

*Я слухав бряжчання залізних ланців —
Не дзвони церковних набатів,
Коли по невинній вдаряли щоці,
Я другу не вмів підставляти.*

*Прости, Всемогутній, благаю, прости —
В години страшного відчаю
Готовий вже був я Тебе проклясти
За горе, як море безкрає...*

*Та я не прокляв, бо повірив, що й Ти
Глядиш на страждання в неволі.
Бо знав, що здригнеться Твій голос святий
І мовить всесильне: «Доволі!»*

*Я вірив у ласку всевишню без меж,
У правду Твою досконалу,
Та Ти лиш всміхався з високих небес,
А ми тут конали й конали.*

*Прости мені, Боже, я тут, в чужині,
Між сітями дротів колючих
Молюся Тобі, та не каюся, ні,
Хоч тяжко караюсь і мучусь.*

Норильськ, 1954.

В Україну Роман Вінтоняк повернувся в шістдесят четвертому. Після поневірянь зумів осісти з дружиною в Івано-Франківську. Чесним, мужнім, товариським, дотепним залишився в пам'яті друзів і бойових побратимів на все життя. Смерть спіткала незломного повстанця в травні 1995 року. Вічний спочинок хорунжий Левада знайшов на Чукалівському кладовищі в Івано-Франківську. А поруч височіють хрести на могилах друзів по боротьбі.

Перед Різдом сорок восьмого з кількома стрільцями відвідали в якійсь справі село Стопчатів. Там і застав нас святвечір. Вечеряли в сільській хаті. Надворі господарює віхола. Біля хати надійний стійковий. Тому почувалися безпечно. Будь-яке свято у хаті, хай і не рідній, для загнаного ворогом в ліси повстанця таки справжнє свято. Відігрілися в сільській хаті тілом і душею. Вечеря закінчилася. Стрільці дякували Богу й господарям. Кожен подумки побував у родинному колі в батьківській хаті. Що може бути кращого? Але дійсність невмолима. Мусилося знову відходити до підземного пристанівку. Враз хрипло рипнули хатні двері. На порозі постав ставний юнак. Повстанці трохи притримались. Розговорилися з гостем. Дев'ятнадцятирічний хлопець дуже емоційно прочитав власного вірша. Йшлося у ньому про українських повстанців-героїв. Мені аж дух заперло. Значить, справа наша не вмере, якщо є такі молоді люди. Недаремно, виходить, губимо свою молодість по лісах і криївках. Наступники наші воюватимуть з ворогом найгрізнішою зброєю — словом. Добрий поет вартий цілого куреня озброєних стрільців. Так думалося того заметільного святкового вечора. Поетові слова незбагненною енергією вливалися в зболену душу. Я щиро заздрих осайному юнакові. Має змогу вчитися. Володіє талановито словом. В художньому слові я кохався змалку. Проте замість книги ношу за спиною автомат. Рядки виписую чергами з нього. Університети мої — гори й ліси. Я син боїв.

Юнак той став відомим поетом, державним діячем. Пішов із невеликого гірського села в широкі світи. Чи вдалося йому зберегти юнацьку чистоту?..

Збагачений більш як півстолітнім життєвим досвідом читаю «Колядників» Дмитра Павличка, щирі поетові рядки відносять у буремні сорокові.

Колядники

Мій батько був тоді в колгоспі головою,

*З жури чорнів, бо мав дві влади над собою:
Район і гарнізон, стрибки й секретарі
За самогонкою являлись на зорі,
Бо починалася їх влада люта й п'яна,
Й до вечора тяглась, а з вечора до рана
Тривала інша власть — своя, а не чужа.
Тож батько мій ходив по гострині ножа.
Був сорок сьомий рік, різдво, сніги, як свічі,
Білили на дахах і на гірських узбіччі;
Був ясний день. З гори зійшли колядники —
Тризуби на шапках, на грудях — блискавки.*

*Зійшли, не боячись, при сонці і при зброї,
І стали під вікном для пісні різдвяної.
А мати глянула: "Це наші! В хату клич!"
І хата охнула від молодих облич.
Зайшли. Молилися. Засіли біля столу.
Сотенний зняв кожух. Він їв кутю й спрокволу
До батька говорив: "Пане Павличко, тра!
Потрібна поміч нам з колгоспного двора,
Голодні хлопці ждуть в Корнівці на постої.
Підкиньте, підженіть нам живності якої!"
А батько посміхнувсь: "Дві ялівки даю
З колгоспу, а одну таки віддам свою.
Знайдуться й підсвинки, курчата, гуси, вівці —
Сю ніч оте добро опиниться в Корнівці!"
Сотенний попросив паперу й олівця,
І довідку почав писати для отця.
Він все перелічив, що батько мав прислати,
І мовив так: "Харчі ми не берем без плати.
Держава наша все віддасть... Ми — не вовки,
І не грабіжники, а чесні вояки!"
Мій батько взяв папір, погладив, за халяву
Засунув і сказав: "Допоки там державу
Збудуємо свою, я, хлопці, подожду,
Але тепер колгосп віддам за коляду!
Як Бог діждати дасть, скажу я Україні,
Що заплатили, ви мені й моїй родині
Колядкою!" І тут постала коляда,
Так ніби увійшла княгиня молода
До хати нашої, і на стрілецькі чола
Упала божя тінь, як світло з ореола...
І хлопці так пішли, у зблисках коляди —
За синю лінію карпатської гряди,*

*І видно ще було те світло за горою,
Що з піснею лягло на їхню твар і зброю,
І чути ще було в Стопчатів з Космача
Гудіння голосів, як струнний звук меча.*

Травень 2000р.

В одній і тій же криївці стрільці зимували крайньо рідко кількаразово. Теренові працівники користувалися криївками цілорічно. Тому й використовували їх аж до виявлення сторонніми. Стрільці Березівської сотні змінювали криївки щороку. Влітку багато рейдували. Слідкувати за криївкою не було змоги й часу. Її міг хтось випадково виявити. Порядна людина, звичайно, змовчить про знахідку. Але ж не всі, на жаль, порядні. Щоб не ризикувати, ми щоосені обладнували для себе нові криївки і спокійно в них зимували. Зиму із сорок сьомого на сорок восьмий я провів не в одній, а переходив від криївки до криївки. Контролював стрільців, підтримував їх на дусі. Зі мною постійно перебував ще один повстанець. Інколи ходили трійкою. Зрідка заходили в села, правда, лише в ті, де не було близько криївок. Бо про з'яву посеред зими в селі повстанців могли довідатися більшовики і шукати там криївку. З провідниками будь-якого рангу зимової пори не зустрічалися. Вони надійно бункерувалися на зиму. Скажімо, провідник Коломийської округи Борис жодної зими не провів у Карпатах. Зимував то в Городенківщині, то в Снятинщині чи Коломийщині... Це було відомо тільки в дуже вузькому колі. Восени Борис розпускав своїх охоронців аж до весни. Ніхто з них навіть не здогадувався про місце зимівлі провідника. Проте, це не значить, що охоронці покидалися напризволяще. Кожного з них приділяв до тієї чи іншої групи повстанців-зимівників. Навесні всі збиралися в призначеному місці. Незмінним охоронцем окружного провідника Бориса був Байда — Михайло Симчич з Вижного Березова.

Щорічно восени і навесні від крайового проводу приходили відпоручники. Перевіряли готовність до зимування восени. Навесні давали інструкції на літній період, перевіряли особовий склад сотень. Але на весняну відправу 1948-го від крайового проводу ніхто не прийшов. Обстановка на той час склалася така, що сотнями стало неможливо оперувати навіть у Карпатах. Про польові райони і говорити зайво. Теренова сітка, боївки СБ, кушові боївки несли великі втрати як влітку, так і взимку. Інструкції говорили, що поповнення можливе тільки з числа вояків УПА. Залучати нових людей заборонялося, щоб не наражати на смертельну небезпеку. У сотні я знав можливості кожного стрільця, всі його слабкі й сильні сторони. Та й стрільці притерлися один до одного, жилися. У відділі панували взаємовиручка, злагода і добрий дух побратимства. Розставатися хлопці не хотіли. Звикли ділити і радість, і горе, всі труднощі більшим бойовим гуртом. Розкидані по боївках, вояки почували себе не такими впевненими, як у сотні, де могли оборонитися від будь-якого ворога. Часто-густо горян перекидали на Покуття, в терен, до якого хлопці ніяк не могли призвичаїтися. У горах все було звичне й рідне. Кожне дерево, кожен камінь давали прихисток. У полях цього не було. У багатьох гірських селах повстанці досить вільно почувалися аж до п'ятдесятих років. Ходили вдень, особливо не криючись, квартирували у селах. У польових районах про таке вже й думати не сміли. Більшовики осіддали рівнинні райони міцно. Хлопці з Городенківщини розповідали, що вночі змушені робити переходи від села до села босоніж, аби не було зайвого шуму. Велоса їм там значно важче. Тому треба віддати належне мужності і винахідливості тих боївкарів.

Перед Великоднем сорок восьмого року заквартирували роєм у селі Мишині, здається, то був присілок Либин. Господиня хутенько приготувала сніданок із пісних страв. Стрільці повсідалися до столу, а старенька поспішила до церкви на сповідь. В скорому часі прибігає розтривожена, захекана. Впала на лаву і не може віддихатись. Обводить кожного з нас округлими очима. Нарешті спромоглася на слово. На сповіді перечеислює панотцеві всі свої гріхи. І з сусідкою лаялась, і в її курку грудкою кидала... Нічого не втаїла. Ні тяжчого, ні легшого гріха. Вже й нема про що оповідати. А священник пропонує ще ліпше подумати. Як не напружувалася, не змогла згадати більше жодного гріха. Тоді отець улесливо так запитує, чи не заходять до неї бандерівці. Хата ж бо на краю села. Бідна жінка завмерла. У неї ж повна хата партизанів. Що робити? Сказати правду? Збрехати? На сповіді? Нічого не промовила допитливому священникові. Лише запитує, яке то має відношення до сповіді. А той каже, що партизани виступають проти влади, а тим самим і проти Бога. Бо ж будь-яка влада посилається нам творцем. Отож, як тільки десь побачите бандерівців чи почуєте щось про них, відразу ж дайте знати мені. Бо то страшні грішники, воюють проти влади. Отак повчав сільський батюшка сповідальницю. Стара селянка замовкла. Я глянув на стрільців. Кожному кров відлила від обличчя, нервово рухаються вилиці. Вечора ледве дочекалися. Кілька повстанців пішли до священника на «сповідь». Знайшли в нього партквиток і пістолет. Стало зрозуміло, кому молився і служив «батюшка». Великодню службу в мишинській церкві відправляв інший священник.

Великдень того року розніс горами сумну звістку. В камеральному лісі побіля Хімчина на Косівщині загинув у бою сотенний Білий. До останнього пострілу трималися пліч-о-пліч його ад'ютант Моряк та надрайонний провідник ОУН Косівщини Скидан — Дмитро Ящук із Підгайчиків на Коломийщині. Останній свій бій герої прийняли великодньої суботи. Як сьогодні бачу сотенного Білого. Високого, стрункого, у формі старшини УПА.

У Хімчині знайшов свій останній пристанівок і Гайворон — Іван Гураль. Мій однокласник із села Литвинів Підгаєцького району на Тернопільщині займав пост заступника окружного провідника Коломийщини. У гірському селі лежав з тяжкою раною в криївці. Розпочалася гангрена. Без ампутації ноги рятунок не було. П'ятнадцятого травня 1950 року Гайворон обірвав свої муки пострілом з пістолета.

На початку травня зустрілися з окружним провідником Борисом. Три дні квартирували на полонині Каратул між Березовом і Космачем. Борис пояснював, що людей треба підготувати морально до майбутньої підпільної праці. Специфіка її значно відрізнялася від служби в УПА. Після тривалої розмови з окружним провідником я переконував, як умів, своїх стрільців.

Спекотне літо 1948. Невеликою групою йдемо на зв'язок із крайовим проводом. Від гори Сивулі рушаємо гірським хребтом. Перейшли на закарпатську сторону. Здалеку забовваніла на великій галявині кошара. Надумали трохи перепочити й підхарчуватись. Густим лісом наблизилися до поляни зі старою кошарою. На протилежному боці хтось порається в заростях. В окуляр далековида намацав буру постать. Ведмедиця. Поруч двійко ведмежат. Вибрикують безтурботно довкола косматої мами, застрибують їй на спину. Ведмедиха час від часу зводиться на лапи, роздивляється навсебіч, принохується. Налюбувався я досхочу клишоногим сімейством. Передавав далековид хлопцям, аби також натішилися. Але потіха потіхою, а служба службою. Хтось свиснув, хтось крикнув... Ведмедиця стрепенулась, нашорошила чутливі вуха. Малюки ж

продовжують безтурботно пустувати. Мати грізно заревіла на неслухів. Вхопила зубами одного, кинула вперед. Другого... Пустуни задріботили поміж корчами в ліс. Слідом повагом похилиталася мати. Через кожних кілька кроків оглядається сердито на порушників спокою. Густий ліс заховав невдовзі всю трійку від наших очей. Стрільці сміливо попрямували до кошари. Більшовицької засідки там нема. Ведмеді неодмінно виявили б її.

Передніше я стикався з ведмедем на підході до Сивулі. Із стрільцями перебрели гомінку річечку і почали підніматися величезним зрубом догори. Аж чую, в густому малиннику щось тріщить поміж пнями. Засідка?! Хапаємось за автомати. Але енкаведисти не шуміли б у засідці. Хто ж тоді там трощить ломаччя? Висаджуємо найлегшого стрільця на височенький пеня. Той зірко з-під долоні вдивився у малинник. Засміявся тихенько. Ведмідь. Підходимо навшпиньки ближче. Стоїть бурий здоровило на задніх лапах. Бере в охапку зелені стебла малини, тягне незграбними лапищами догори і — до рота. Сопе задоволено й чавкає смаковито. Надивилися ми на карпатського вуйка доволі. Хтось, нарешті, голосно крикнув, аби налякати косолапого. Але той грізно глянув на гурт озброєних людей і повагом побрів собі в хащі.

Проте відбулася в моєму житті й трагічна зустріч із ведмедями. Якось із роєм стрільців пробиралися густими лісами, через які простягався колишній кордон між Польщею і Чехо-Словаччиною. Місцевість безлюдна й глуха. У тих теренах довгий час квартирував крайовий провід. Туди по зв'язку ходили з Буковини, Коломийщини, Городенківщини... Крайові провідники організовували зустрічі з керівниками округ, надрайонів. Посильні приносили матеріали, звіти з цілого краю. Отож, пробираємось непрохідними хащами, аж гульк — поляна. Вкрита густою травою, всіяна сонечками квітів. Так і вабить до себе. Але для партизана обачність понад усе. Обсервуємо протилежний край сонячної поляни. В кущах намагаюся далековидом ведмедицю з двома кумедними ведмежатами. Почергово милуємось клишоногими. Аж раптом з чагарів вискакують, мов арідники з пекла, енкаведисти. Довгими чергами з кулеметів посипають чагарник з ведмедями. Один навіть гранату жбурнув у кущі. Далі діялося щось несусвітнє. П'яні москалі пішли на пошарпаний хабаз в багнетну атаку. Звідти невдовзі вибігали з диким реготом. Пикатий здоровань тримав на багнеті поперед себе маленьку ведмежу голову. В траву і на чоботиська червонопикуму цібеніла кров. Не пам'ятаю, чи й подавав команду стрільцям. Одночасними чергами з автоматів і скоростріла відправили нелюдів у місця, де вже не вбиватимуть нікого.

Перевершив усіх у стосунках з ведмедями Сибіряк — Білінчук Василь. Якось з невеличкою групою повстанців Сибіряк наткнувся на пораненого на міні ведмедя. Бурий стікав кров'ю і майже не подавав ознак життя. Добросердому здорованеві Сибірякові шкода стало звірини. Кілька кілометрів з-під Чорногори ніс пораненого звіра до повстанського табору. Якимось дивом зумів виходити тварину. Ведмедисько так прив'язався до свого рятувальника, що бігав за ним, мов собака. Навіть перед фотоапаратом позував разом із Василем. Історія настільки дивовижна, що повірити важко. Але є очевидці. А найголовніше — є світлина!

Сотня оперує на знайомих теренах. Маю постійний контакт з Вихором, Спартаном, Галайдою... Кілька разів зустрічався з Борисом, Недобитим. Спільно складаємо плани на майбутнє. Готуємось до «районізації». Це значить, якщо район втрачає зв'язок з надрайоном, округою, краєм, то районний провід діє на свій розсуд. Правда, приблизний план дій мав провідник кожного рангу. Та життя, звичайно, вносило шокроку свої

корективи. Для цього провід давав лише напрямні. Мова йшла про виховання юнацтва, легалізацію молодих і відкерування їх на навчання. Мали діяти в умовах глибокого й тривалого підпілля.

Постійно зводимо дрібні бої з ворогом. Часто допомагаємо районним боївкам розбивати станиці стрибків. Підсобляємо есбістам у ліквідації більшовицької агентури. Сотня налічувала на середину літа сорок восьмого року лише сорок стрільців. Кістяк її становили Тигр, Чернець, Грім. Скалу й Козачка скерували для теренової праці. На дев'яносто відсотків стрільці озброєні радянськими автоматами й карабінами. Легше роздобувати для них набої. Допомагали, заслані організацією, стрибки. Забезпечували повстанські відділи амуніцією, частково зброєю. Ці люди ризикували життям нарівні з повстанцями, які перебували в лісі. Велосю тим підпільникам важче, бо сприймали їх довколишні як більшовицьких вислужників. У Спасі за дорученням окружного проводу начальником стрибків став демобілізований з Червоної армії через поранення Микола Симолюк. Узяв собі до помочі надійних хлопців. Стрибував також Іван Симолюк, у батьковій хаті якого знаходилася криївка окружного проводу. Вони всіляко допомагали повстанцям. Здійснювали розвідку, повідомляли про облави і засідки. Як не лютували енкаведистські верховоди з Коломиї, нічого не могли вдіяти супроти відважних підпільників.

Часто влаштовуємо на лісових стежках засідки на більшовицьких карателів. Нерідко й самі втрапляємо в енкаведистські засідки. Великих боїв сотня уникає, щоб зберегти людей. Рейдуємо по селах, охороняємо пропагандистів під час виступів. Стрільці переносять друкарську техніку, харчі... Квартируємо в лісі поблизу сіл. В хатах не ночуємо, щоб не наражати на небезпеку господарів. Глибоко в гори ходили рідко, бо не було потреби. Безперервно проводиться вишкіл повстанців для подальшої праці в теренових організаціях — пропаганді, безпеці, зв'язку...

У звичних клопотах промайнуло літо. З приходом осені розпочали підготовку до зими. Провідники будь-яких рангів облаштовували для себе криївку власноруч. Так було надійніше й безпечніше. Кожен підпільник мав достатній досвід у цій справі.

Частина стрільців, вихідців з Городенківщини і Снятинщини, відійшла за наказом окружного проводу в збройне підпілля у рідних теренах. Інші поки що залишалися в Карпатах у сотні. Проте навесні сорок дев'ятого всі мали перейти в СБ. Для командирів на весну заплановані курси для подальшої праці в СБ. Провадитиме їх провідник СБ Косівського надрайону Недобитий. Два роки тому я уже пройшов ознайомчі курси в Залізного. Цього було достатньо, аби знати, як поводити себе у ворожому середовищі, що робити із захопленими агентами, як самому не втрапити у тенета ворожої контррозвідки. Проте їх було недостатньо для надрайонного провідника СБ. А саме на цю посаду готував мене окружний провідник Борис. Майор Недобитий мав посісти на Буковині пост окружного провідника СБ. Я ж переходив на його місце. Недобитий — добрий правник, досвідчений адвокат. Мав уже кілька років практики праці в СБ. Тому посада окружного есбіста цілком підходила йому. Частина стрільців своєї сотні я мав набрати до власної боївки, решту направити в районні боївки. Отакі були плани окружного проводу на рік прийдешній.

Зиму із сорок восьмого на сорок дев'ятий ми мали провести в криївці разом із Ченцем та Чабаном. Втрюх і готували для себе пристанівок. Місце вибрали у Середньому Березові непримітне. Кілька невеличких кущиків. Місцина проглядалася звідусіль. Нікому і в голову не прийде шукати в невеликому ярку бункер. За якоїсь півсотні метрів

— хата Антона Ґеника. Копали довго, бо твердий ґрунт піддавався важко. Намагалися не шуміти, аби не накликати біду. Допомогала родина Ґеників — батько з двома синами. Яму завдовжки в чотири метри і завширшки у два з половиною копали кілька ночей. Глибину підземна споруда мала понад три метри. Стелю змайстрували з колод. Підперли надійними стояками. Зверху насипали товстезний шар землі, щоб облавники не проткнули залізними щупами. Стіни щільно обшили дошками. Влаштували дерев'яні лежачи-нари. По-нашому — прічі. За вхід слугував квадратний отвір. Дерев'яний ящик щільно набили землею. Зверху задернували. Щоб вийти на поверхню, ящик мусилося підважити. Коли жильці опускалися в криївку, господар дбайливо замасковував вхід ззовні. Ґеникам ми вірили, як самим собі. Відсутність води у схованці створювала деяку незручність. Проте по неї була змога часто виходити. До самого сховку тяглася жердяна огорожа. По міцних жердках можна було пересуватися, і не залишати слідів. Місцину навколо замінували протитанковими мінами. До кожної під'єднали дріт, аби зривати на випадок облави. Проте підземний сховок більшовики не зуміли виявити.

Пізніше на допиті слідчі вельми цікавилися бункером. Відповів, що знаходиться на Рокиті у микуличинському напрямку. Там проходила лінія фронту і бункерів-бліндажів на горі, хоч греблю гати. Мабуть, більше сотні набереться. Назвав слідчим навіть орієнтири. Дві високі, товсті сосни і малий бук. Повірили — не повірили, але перевіряти їздили.

З продуктами тогочасно проблем не було. М'ясо мали консервоване, ковбасу, залиту смальцем. Сухарів також предостатньо. Наносили двотижневий запас води.

Після того, як мене захопили більшовики, Ґеники вдома не ночували. Побоявалися, що нагрянуть москалі. Проте з часом зрозуміли, що я не «розколовся». Повернулися додому. Родина Ґеників вдячна мені, що не видав їх на тортурах. Я їм також довічно зобов'язаний. У п'ятдесятому році Антона Ґеника видав більшовикам зрадник Скала. Старого господаря уже немає серед живих. А з синами Дмитром та Іваном зустрічаємося й нині.

У криївці нашій пожити я не встиг. Пізня осінь 1948-го видалася на диво теплою і сухою. Повстанцям не хотілося золотої пори сидіти під землею. Замасковані криївки чекали жильців. Стрільці ще квартирували селами. Постой часто змінювали, щоб не занюхали більшовики. Осінь перейшла в зиму непомітно. Третього грудня ще стояла теплінь. Ніхто й подумати не міг, що через кілька годин захурделить.

Четвертого грудня 1948 року разом з чотовим Ченцем — Петром Томичем квартируємо в Слободі. Західний вітер приніс густий лапатий сніг. Гори й доли враз забіліли. Чимхутчій чимчикуємо нічним лісом на Вижній Березів. Мали в Бога надію за темряви потрапити до криївки, де очікував стрілець Чабан. Сніг надійно присипле наші сліди. Та не так сталося, як гадалося. Негода припинилася так же враз, як і розпочалася. Блідуваті зорі легенько підморгували з холодних небес двом озброєним повстанцям, що крокували засніженим плаєм. Сліди приведуть енкаведистів простісінько до бункера. Допустити цього, звичайно, ніяк неможна. Тому завертаємо в сонне село. Дочекаємося снігопаду і вирушимо до криївки.

Прихисток від студені і лихого ока дала колишня моя однокласниця Розалія Лазарович. Окрім Рузі з мамою та молодшої сестри, у хаті застали ще невеликий жіночий гурт. Комірники — Скільська з двома доньками — перелякано видивились на озброєних пришельців. Прийняли нас за більшовиків. Старша нещодавно втекла з висилки. Мень-

шенькій було роцків п'ять. Троє синів Скільської партизанили. Тому мати з дівчатами переховувалася по людях. З лави підвівся ставний хлопець — майбутній чоловік Рузі. Старий Лазарович помер кілька років тому. В такій компанії ми з Ченцем і заквартирували.

Кут Маличчине налічував кілька дворів на окраїні села. Хата Лазаровичів притулилася до смерекового лісу. По праву руку подрімувало під сніговою ковдрою зоране поле. По ліву — жебонів безтурботно потічок Варатик. Місце безпечне. Проте життя партизанське повсякчас вимагає бачності. Тому Рузиного хлопця я виставив на стійку. Колов дрова, щоб не стовбичити просто так на подвір'ї. За роботою не забував обсервовувати довкілля. На випадок якоїсь біди мав подати умовний сигнал.

Під полудень до хати забігла в якихось дрібних справах небога господині. Дівчина років п'ятнадцяти про щось пошептала з тіткою і подріботіла до порогу. Я було заборонив їй виходити з хати до смерку. Але втрутилася господиня. Донечці своєї сестри довіряє цілком, відповідає за дівчину та її батьків. Підстав не довіряти жінці, яку знав довший час, не було жодних. Через її хату пройшла маса повстанців. Кожному допомогла тим чи іншим. Отож, дівчинище підстрибом подалося додому.

Десь через годину після відходу небоги стійковий махає нам рукою. Небезпека! Годинник показував першу годину дня. До хати червонопогонною галайстрою неслися озброєні солдати. Потічком напригінці енкаведисти пригалопували до самого подвір'я. Порослі кущами береги надійно ховали гарнізонників від очей стійкового. Тим більше, що хлопець пильніше спостерігав за дорогою, аніж за потічком. Більшовики розраховали добре. Крізь вікно було видно, як солдати заповнили засніжене подвір'я. Троє вікон виходило на південь, одне — на схід. Втікати нікуди. Надворі зчинилася справжня веремія. Енкаведисти горляють: «Крівонос, здавайся!» Отже, їм відомо, хто в хаті. Хутенько випроваджуємо жінок за двері. Забарикадуємось. Займаємо з Ченцем позиції біля південних вікон. Вичікуємо, аби розжохана юрма червонопогонників наблизилася до хати. Тоді вже знаємо, як діяти. З подібних ситуацій доводилося виходити неодноразово. Через вікно кидав у скопище ворогів гранату, другу... Вистрибував, поливаючи вогнем з автомата. Так вирішили вчинити і цього разу. Червоні погони кривавіють під самими вікнами. Водночас з Петром вибиваємо шиби. Метаємо під ноги москалям по гранаті. Навздогін ще по одній. Солдати ящірками поприпадали до землі. Проте вибухів не сталося. Жодна з чотирьох гранат не розірвалася. Одну проворніший солдат навіть встиг відкинути за тин. Чому не розірвалися гранати? Загадка ця не дає спокою по сьогоднішній день. Гранати РГД, партизани називали їх «репанками», завжди виручали в подібних ситуаціях. Сьогодні ж їх наче хтось зачарував.

Солдат, що лежав за каменем подалік, вдарив по вікнах з кулемета. Кулі дірявили протилежну стіну. Ми пригостили більшовиків свинцевим горохом з автоматів. Розгорівся запеклий бій. Енкаведисти займали зручні позиції за колодами, каменюками... Строчили довгими чергами. Простір для маневру нам з Ченцем обмежувався чотирма стінами. Короткими чергами стримували солдатів на чималій відстані від хати. Тому закидати нас гранатами чекісти не мали змоги. Жодна сторона не могла вести прицільного вогню. Більшовики стріляли лише на звуки наших автоматів. Ми також не могли прицілитися під щільним автоматно-кулеметним вогнем.

Час працював на нас. Мусимо за будь-яку ціну протриматися до сутінків. А там... Дівка не без щастя, козак не без удачі. Я знав, що неподалік квартирує боївка Остапа.

Друзі прийдуть на допомогу. Вдарять по москалях збоку. В темряві ми якось вирвемось із оточення. Допоки боєць живий, думає, що переможе. В тому наша сила.

Проте доля розпорядилася інакше. В гарячці бою не відразу розчув окрик Ченця. Побачив друга на долівці зі сціпленими на животі руками. Крізь пальці цибеніла кров. Рана виявилася тяжкою. Кулеметна черга прошила крізь живіт тіло наскрізь. Туго забандажував рану простирадлом з ліжка. Відтяг пораненого, що скрипів зубами, у безпечніше місце. Чернець був при свідомості. Повторював, мов заведений: «Кривоносе, бий!» Припрошувати мене не було потреби. Короткими чергами я строчив у більшовиків почергово з обох автоматів. Перестрибував від вікна до вікна. Кулеметні кулі зробили з дерев'яної хати друшляк. Проте мене якимось дивом минали. З настанням густої темряви почав стріляти одиночними по рухомих цілях. Вести прицільний вогонь ставало все важче. Кулі все частіше обпалювали то вухо, то щоку з обох сторін.

Більшовики після чергової невдалої атаки впродовж десятигодинного бою зрозуміли, що живими повстанців не взяти. Запалили хату з усіх боків. Критий гонтою дах готів вогнем на всі гори. Їдучий дим жбухав крізь вибиті вікна. Я зрісся з автоматом і стріляв, стріляв, стріляв... Не знаю, чого забракло спершу — набоїв чи сил. Повільно провалився кудись в огненно-червону порожнечу...

ЧАСТИНА ДРУГА

ЗАКАЙДАНОВАНІ ДЕСЯТИЛІТТЯ

«То правда: сибірські і соловецькі в'язниці винайдені були азійською дикістю чи то царя, чи то партії, чи покійного Сталіна, винайдені були монархізмом, фашизмом, комунізмом...»

Василь Стус

*У мене руки в кайданах,
але серце й думки вільні.*

Леся Українка

У червоних лабетах

*Скільки зламано доль, скільки
прагнень одбито, як нирок!
Скільки рад — скільки зрад!
— пережив наші терплячий нарід!*

Григорій Білоус

Свідомість до обпаленого, зачаділого тіла поверталася важко, мов по ожеледі йшов під гору. Відчув себе зі скрученими руками й прив'язаними до голови ногами, закоцюблим у зграсованому енкаведистами снігу. Над головою московська лайка...

Почав потроху, наскільки дозволяла «бубликова» поза, роздивлятися навколо себе. Згарище хати, яка дала нам з Ченцем пристанівок, ще диміло. Друг мій стікав кров'ю поруч. Над нами гомоніли про щось червонопогонні солдати. Виявляється, вони заставили селянина Івана Бережницького витягнути нас, бездиханних, із палаючої хати. Він і врятував нам з Петром життя. У голові дзвони, дихається натужно, але відчуваю, що життя повільно повертається до змотузованого в клубок тіла.

Нами гепають з розмаху в кузов вантажівки аж під кабінку. Жінок також заганяють до студебекера. За звичкою лічу солдатів у кузові — сорок дев'ять. Обходяться з нами незлобливо, якимось навіть байдуже. Дорогою зумів пошепки проінструктувати господиню. Мовляв, мене і Ченця вона не знає. Зайшли до її хати перепочити і нікого не випускали на вулицю. Твердо стояти на своєму, і більшовики не матимуть за що карати її з доньками. Так воно і вийшло, ніхто з жінок не постраждав тоді.

У холодному мулякому кузові аналізую останні події. Червонопогонники примчали потічком простісінько до нашої хати. Значить, їх хтось навів. Хто ж? Окрім дівчини-небоги ніхто про нас не знав. Невже оте дівчинище? Сорок шостого року в їхній хаті енкаведисти виявили в сховку пораненого повстанця. Господарів хати тоді не заарештували. Очевидно, їх заставили якимось чином співпрацювати. Отож, найімовірніше, вони й продали нас із Ченцем більшовикам. В скорому часі мати тієї дівчини збожеволіла й померла. Ні про дівчину, ні про її родину мені нічого невідомо.

Страху не відчував, бо до смерті готовий був уже давно. Костомаха не раз змахувала косою над моєю головою. Але якимось вдавалося досі обдурювати неблаганну старушенцію. Просив у Бога сили, щоби витерпіти торттури. Чернець постогнував тихенько, коли машину гуцало на вибоїнах. Рани його кровоточили. Проте допомогти друзів не міг, бо, як і він, був туго зв'язаний.

Студебекер заскрипів гальмами біля приміщення МГБ в Яблуніві. Солдати без зайвих церемоній гепнули мною і Петром на мерзлу землю і кудись порозходились. Нас охороняло кілька автоматників. Чернець мужньо тримався, не стогнав, хоча простирадло, яким я його перев'язав ще під час бою, зачервонілося від крові.

Господиню зі старшою дочкою і Розалію Скільську, сестру Іскри з Вижнього Березова, більшовики довго не допитували. Навчені мною жінки розумно себе повели й були звільнені. Щоправда, Розалію, яка втекла з висилки і переховувалась у рідних краях, повторно відправили до Омська.

Нас із Петром роз'єднали навіки. Пізніше я дізнався, що мій друг Чернець помер у Яблунівському МГБ. Тіло його більшовики викинули в окіп край дороги, де воно довго валялося. Мене ж завели до якогось кабінету і накинулися з кулаками і лайкою. Але я мовчки стерпів все, бо руки мав скуті.

Через кілька годин мене, зв'язаного, вісім солдатів і офіцер повезли вантажівкою до Станіслава. Дорогою солдати пасли мене очима, але не чіпали. Один з них здер з моєї голови нову каракулеву шапку, куплену напередодні в Чернівцях, натомість насунув свою смердючу. Я мотнув головою і вона полетіла за борт. Так і їхав до обласного центру простоволосий.

У Станіславі в МГБ мене завели до просторого кабінету. Позбігалось багато офіцерів. Розмову зі мною розпочав високий, кремезний, з блідуватим обличчям, пулькати-

ми очима і гачкуватим носом полковник Сараєв — начальник обласного МГБ. Йому допомагали начальник контррозвідки майор Форманчук, слідчий капітан Петухов, прокурор. Обходилися зі мною толерантно, навіть інтелігентно, розмовляли дуже ввічливо. Розпитували моє розуміння сьогоденної ситуації, якою я бачу свою перспективу.

Утримували мене в кабінеті на четвертому поверсі. Туди ж принесли смачний обід. Після обіду зайшов полковник Сараєв. Цікавився різними дрібницями — де народився, вчився... Дуже мене «жалів». Ось, мовляв, у яку халепу я втрапив. Змарнував своє молоде життя. Якби пішов іншою дорогою, був би зараз великою людиною. Але ще не все втрачено, справу можна виправити. Я відповів тоді «доброзичливцеві», що не бачу можливості і способу.

Наступного ранку до кабінету прийшли полковник Сараєв і майор Форманчук. Розпочали вербувати до себе на службу. Обидва розмовляли дещо незвичайною для мого вуха українською. Чого мені тільки не обіцяли. Ти, мовляв, молодий, здібний хлопець. Ми тебе давно вивчаємо, ти добрий солдат і грамотний командир. Нам такі потрібні. З розмови зрозумів, що знають вони про мене чимало. Більшовики вивчили уже мене по голосу і поведках, тому впізнавали здалеку. Під час бою мусилося віддавати голосно команди, а голос у мене був дзвінкий і пізначний, тому вони зафіксували багато проведених мною боїв.

Слідство проводить капітан Петухов — високий, худорлявий, з подовгуватим, смуглим обличчям. Розмовляє російською і має зі мною труднощі, бо я навмисно вставляю густо слова з гуцульського діалекту. Від 4 грудня 1948 до 6 січня 1949 року поводилися зі мною досить миролюбиво. До камери не вкидали, годували добре. В кабінеті мене охороняли постійно два автоматники. Спав на розкладачці.

Мені пропонують очолити обласну оперативну групу, з якою буду оперувати по Станіславській і Чернівецькій областях. Для цього наберу собі в полку роту солдатів. Мовляв, ти знаєш людей, зв'язки, явки, тактику, внутрішню обстановку... А чого не знаєш, то зможеш відчувати, бо досвід маєш великий. З твоєю допомогою швидко зліквідуємо оунівське підпілля. Ти закінчив старшинську школу, пошлемо тебе до Москви в академію. Станеш великою людиною, матимеш всі блага. Шкода, щоб такий хлопець пропав у в'язниці. Користі від цього не буде ні тобі, ні Україні. А так житимеш, служитимеш Україні, яка буде процвітати. Ти просто заблудився. Подумай добре і погоджуйся, як зробив це Олесь. Зараз він має все — звання, працю, квартиру, гроші...

Одного ранку до кабінету заходить Петухов, а за ним просувається боком Олесь, недавній надрайонний провідник СБ. На ньому акуратна офіцерська форма з капітанськими погонами. Підходить ближче, подає руку: «Здоров, Кривоносе!» Руки я зрадникові не подав. Він сів за столик біля слідчого. Той покинув нас, щоб ми, як старі знайомі, поговорили. Не встигли двері за капітаном зачинитись, як я кажу: «Слухай, Олесю, невже ти думаєш, що мені тут мало... Ще й ти прийшов мене клювати». Він якось знітився, почервонів, аж впрів, і відповідає: «Кривоносе, на те, що я зробив, були певні причини. А ти поступай, як сам знаєш». Подивився я на враз знікчемного агента й з притиском звелів: «Забирайся геть!» Старший за мене років на два Олесь не ризикнув ослуhatись, бо надто добре знав мене. Та й гадаю, що на щось інше перекинчик і не сподівався. Людей на той час він продав уже дуже багато, сотні смертей на його чорній совісті.

Свою юдину справу Олесь — Михайло Оманчук зі Стримби на Надвірнянщині розпочав з того, що видав енкаведистам постій керівників підпілля на Медвежому між Лючею і Нижнім Березовом. Вночі 4 травня 1948 року там загинули в бою Рибак — Роман Качорівський з Городенки, що працював на той час організаційним референтом Коломийського окружного проводу ОУН, друкарка Звенислава, працівник технічної ланки Потіха. Ще трьох повстанців енкаведисти тієї ночі смертельно поранили. Через два дні Олесь здав уродженців Дніпропетровщини братів Соколовських, які працювали на ОУН на легальщині. Микола малярював у дорожньо-експлуатаційному управлінні і керував підпільною боївкою. Анатолій керував Чернівецьким військово-технічним училищем, а Леонід був автоінспектором у Коломії. Всіх трьох братів-патріотів, колишніх офіцерів Червоної армії, енкаведисти заарештували. Тим часом Олесь продовжував продавати своїх вчорашніх друзів по боротьбі. Наступними його жертвами впали у Верхньому Вербіжі Ярема — Іван Бежук зі Спаса, випускник Коломийської гімназії, талановитий маляр і скульптор, Буревій — Михайло Романиця із Тишківців на Городенківщині, сотенний УПА, опісля під псевдо Артур і Улас — член надрайонного проводу ОУН, бойовик із Наддніпрянщини Полтавець. Невдовзі по загибелі чоловіка знайшла смерть від руки зрадника і Марія Ткачук-Романиця, випускниця Коломийської гімназії, уродженка Спаса, яку в підпіллі знали як Липку.

Сам Михайло Оманчук 1954 року вступив до Львівського університету, а шістдесятого року розпочав учителювання на Буковині. Чи не навідують його ночами душі проданих ним і замордованих більшовиками українських повстанців?

Мене повсякчасно не покидала думка, як вийти зі скрутної ситуації достойно, щоб не заплямити себе, Організацію, УПА. За власне життя не переживав, бо до смерті готовий був щоденно, як і кожен повсталець. Якби колишній командир сотні УПА став більшовицьким провокатором, то була б велика ганьба. Так собі розмірковував довгими ночами в кабінеті на четвертому поверсі. Мушу вистояти, щоби не заплямити пам'яті полеглих і тих, що продовжують нелегку боротьбу.

Про втечу із будинку МГБ, який надійно охоронявся, мови не могло бути. Надіявся втекти дорогою або з таборів. Обкладений був зусібіч німою охороною. Лише один сержант-кавказець сказав мені якось: «Кривонос, помні харашо, за нет — суда нет». Але я й так до нічого не признавався.

Якось вклався спати на розкладачку та й думаю, що не така вже й велика мені біда. Сплю спокійно, не боюся ні погоні, ані облав. Немає потреби спати на одне око й одним вухом наслухати ворога. Спокій. Ще й охороняють. До вікна мені забороняли підходити. Двоє здорових, озброєних охоронців із сержантськими личками сиділи наді мною день і ніч, не відлучаючись ні на мить. Чемно приносили їжу, виводили в нужник. Поводили себе мирно, але автомати завжди наготові.

6 січня з Києва прибув якийсь високий чин. В його присутності полковник Сараєв і майор Форманчук почали дещо грубо натискати на мене, спонукаючи до співпраці. Я відкинув зайву дипломатію і відповів офіцерам: «Невже ви думаєте, що український повсталець настільки підлий, аби зрадити друзів? Ніколи!» Сараєв, що сидів за столом навпроти, почервонів, як печений рак. Грюкнув обома кулаками об стіл та як гаркне: «Дать ему запорожскіх канчуков!» Київський туз у цивільному вирячкуваті споглядав мовчки. Звідки взялися здоровенні солдати. Напхалося їх в кабінет багато, що й не злічити. Налетіли на мене, наче тільки й чекали слушної нагоди, аби розім'яти застоїні м'язи. В кліп ока скрутили мене й почали гамселити, хто чим гаразд — кулаками, лік-

тями, чоботами. Били довго, аж замучились, сараки, а я втратив свідомість. Очуняв наступного дня на холодній бетонній долівці в карцері у підвалі. Все тіло тремтить від холоду і нестерпно болить. Тьмяно поблискувала заграбована лампочка під стелею над дверима. Я знову кудись провалився. Не відчував ні холодного бетону, ні побитого тіла.

Третього дня два амбали попід руки повели мене на слідство до капітана Петухова. Розпочались справжні допити. Десять на четвертий день капітан не витримав мого віднікування і підскочив до мене з криком: «Ти будеш гаваріть,... тваю мати!» І фляк мене долонею по щоці. Я відступив крок і запитую: «О, то у вас б'ють?» А він витріщив червоні очиська і крізь зуби: «А ти што думал, гладят?!» Я тоді як вріжу йому з усього маху кулаком в підборіддя. Він і пішов, як у нас кажуть, «воробцем». Перекотився кілька раз і як закричить з кутка: «Караул, бандіт убиває!» Налетіла на мене червонопогонна зграя, хто з чим. Я відбивався шалено скільки міг. Звідки й сили взялися. Петухов був здоровіший за мене, але здався дуже легким. І ті, що накинулись на мене, теж виглядали слабаками. Я дістав надлюдську силу на той момент, чи то зі страху, чи зі злості... Солдати розліталися, мов пси від ведмеда. Але все-таки збили з ніг, а тоді вже відвели душу. Місили мене чоботами, аж їх сьомі поти заливали.

Як відносили мене в карцер — не пам'ятаю. Від «спілкування» з червонопогонниками відходив близько тижня. Дні визначав по пайках, які спромогався якось лічити. Добова карцерна норма — 200 грамів хліба і кухоль води. Черговий з коридору крізь малесеньке вічко час від часу спостерігав за мною в камері.

Коли поверталася пам'ять, вкотре думав, як витримати, щоб не покрити себе соромом, нікого не продати. Жити не хотілося. А й покінчити із собою не було сил і змоги. На мені штани без пояса, сорочка, гімнастерка і чоботи. Навіть повіситися ні на чому і ніде. Черговий слідкує за кожним порухом, бо їм я потрібен живий. Залишалося лише терпляче молити Бога, щоб дав сили волі, мужності витримати все і чесно вмерти...

Через сім днів допити відновилися. В кабінеті слідчого чотири здорові солдати в'язали мене в клубок і кидали на підлогу. І тільки після цього розпочинався допит. Розмірено, методично били шомполами по гомілках. Катували зі знанням справи Петухов і ще три офіцери-слідчі. «Гаваріть будеш?» Мовчу. Стук. Ні пари з уст. Стук, стук. «Одумался?» Мовчання. Знову стук, стук, стук... Я твердо постановив собі не обмовлятися жодним словом. Побиті ноги закровоточили, в очах зіркопад, у вухах дзвони... Конвоїри закинули мене в карцер непритомного.

Наступного ранку солдати винесли мене на четвертий поверх, і все розпочалося наново. Запитання. Мовчання. Удар... Я вже навіть не міг дивуватися байдужій бездушності більшовицьких катів, їхній патологічній жорстокості. В ногах болу уже не відчував — лише віддавало в серці й голові. Легкі й треновані колись ноги зробилися, мов коновки, й почорніли, наче обвуглені колоди. Після кількох годин нелюдських катувань відчув, як тіло моє починає палити гарячка. Слідчі те бачили по моїх розширених зіницях, мали ж бо у катівському ремеслі багатий досвід. Хутко тицяли мені під пахву градусник. Якщо ртутна кулька піднімалася за сорок градусів, давали передихнути, бо «пацієнт» може померти, якщо менше — добивали до відповідного «градуса» і зносили до карцера. Так що мордували мене більшовицькі допитувачі з «науковим підходом». Після такої «задушевної» бесіди з офіцерами я оклигував два або й три дні в карцері. Опісля все продовжувалось. Як тільки ледь зажевріє в моєму потовченому тілі життя, мене тут же хапають і тягнуть на допит. Мої офіцерські штани поприлипа-

ли до покалічених ніг, у чоботах хлюпала кров, аж поки не засихала. Катування продовжувалось без вихідних і святкових.

Лежу ледве живий в карцері. Дорогою від слідчого до карцера втратив пам'ять, тому намагаюсь згадати, як втрапив до підвалу. Либонь, як звично, мене закинули, мов лантух з половою. Притуманеним зором воджу по камері. Зупиняю його на бетонній тумбочці і налічую на ній сім пайок хліба. Отже сім діб я провалявся без пам'яті. Арифметика дуже проста — щодня приносять по двохсотграмовій пайці хліба. Звести-ся на лікті не можу. Нарі — оковані залізом дошки — здається, вросли в мою закривавлену спину. Ворухнути не можу навіть пальцем. Десь ополудні пронизливо заскрипів у незмащеному замку ключ, протяжно рипнули двері. Поріг карцера переступає чоловік у генеральській папасі і штанях з лампасами, за ним просувається начальник в'язниці, позаду ціла погонована свита. Їх я не міг розгледіти з нарів. Генерал обдивився мене, побитого, закривавленого і чорного, та й запитує в начальника в'язниці: «Што с ним?» Той лише мовчки стенив плечима, кліпаючи на високе начальство червоними, мов у кролика, очима. Процесія поспіхом покинула карцер.

Не знаю, чи то генеральський візит подіяв, а чи слідчі самі зметикували, що з мене нічого не виб'ють, але з того дня, 10-го березня, мене перестали катувати. Слідчий Петухов старанно занотовував мої слова. Я відмовлявся підписувати протоколи, які вичитував вельми уважно, якщо були якісь перекручування. Дуже швидко привчив його до точності, бо не хотілося капітанові щоразу переписувати протоколи. Наука інструктора Залізного не пропала намарне. На перевишколі він наголошував, що одне невірне слово в процесі слідства може суттєво вплинути на його перебіг і на подальшу долю допитуваного. Запитання ставилися найрізноманітніші. Кого знаю з провідників? Де перебував? Хто годував? Де криївки? Зв'язки? Як ведуться зв'язки? Називав мені багато імен, псевдо. Знали емгебісти більше, аніж я думав. Цікавились крайовим провідником СБ Митарем. Розпитували про Бориса, Сталя. Їхні характери, ставлення до підлеглих. Кіровим не цікавились, бо він уже працював на більшовиків тоді. Не обминули увагою Сірого, Хмару, Недобитого... За Сталевого запитували багато, бо у чекістів було наше з ним фото зі старшинської школи. Але я відповів, що знаю Сталевого тільки по вишколу.

Якось до кабінету приводять двох стопчатівських стрибків, які воювали раніше в сотні Білого, і Шутку з моєї сотні, який тепер «стрибкував» у Лючі. Стопчатівські нічого про мене сказати слідчому не могли, бо не знали мене. А ось Шутка, так той поскаржився, бідолашний, капітанові, що я колись наказав дати йому на м'яке місце двадцять п'ять буків. Восени сорок сьомого я післав його до Лючі, уродженцем якої Шутка був, в розвідку. Хотіли зробити на енкаведистів засідку в селі, що прилягало до районного центру. Більшовики під час своїх «походів» у гори йшли почерез Лючу сміливо, бо не сподівалися в себе під носом партизанських засідок. Саме на це й був розрахунок. Шутка пішов і, мов камінь у воду... Аж через тиждень післані мною стрільці приводять його від молодичі. Дезертира за повстанськими законами треба було розстріляти, але я пошкодував хлопця. Обійшовся ласий до молодичь вояк двадцятьма п'ятьма буками. А тепер ось розповідає слідчому про мене все, що знає і чого не знає. Петухов перепитує мене за ту екзекуцію. «Було таке?» «Було, — відповідаю. — А тепер дуже шкодую...» Петухов невимовно втішився отими моїми словами, але я додав: «...Шкодую, що не розстріляв тоді Шутку. Порушив революційний закон і маю тепер його за свідка». У допитувача мого аж щелепа відвисла. А я запитую у капітана, чи

можна брати до уваги свідчення людини, яка має до мене особисту неприязнь, хоче звести порахунки. Кажу, що в УПА такі свідки не проходять. Своєю скаргою Шутка перекреслив усе, що намолов перед цим.

У процесі слідства я був майже впевнений, що присуд мені дістанеться смертельний, тому думав лише, як достойно вмерти. Аби не заплямити честі воїна УПА, не втоптати в болото гідності українця. Господь Бог допоміг мені вистояти. «Справа» моя вийшла «худенька» — всього кілька десятків аркушків.

Наша сотня двічі здійснювала затяжні рейди з Березовів аж до Бессарабії. Допитувачі відчували, що я добре знаю зв'язки, людей на всьому тому обширі. Особливо цікавила їх легальна сітка. Бо майже всіх офіційних підпільників енкаведисти знали: псевдо, прізвища, навіть світлини мали. Більшовицька агентура хліб даремно не їла. А ось легали, тобто люди, які працювали собі спокійно в державних установах, але були оунівцями, до їхніх рук майже не втрапляли. Чекістів неймовірно лютило, що поруч з офіційною сіткою ОУН ефективно діяла повсякчас неофіційна. Тому більшовики намагалися вибити з мене зв'язки й імена в Коломийській окрузі і Буковині. Без них у сорок сьомої наша сотня не здійснила б тривалий рейд Буковиною. Це чекісти знали достеменно.

Кажуть мені, що Олесь, який оперував лише в Коломийському надрайоні і знав значно менше, здав понад п'ять сотень підпільників. А ти пройшов Коломийську округу й Буковину, тобі відомо вдсятеро більше. І думаєш, що тобі це так просто миється?..

Окружний провідник Сталь нав'язав на Буковині надійну легальну сітку ОУН, яка функціонувала, як швейцарський годинник. Офіційне ж підпілля на Буковині наприкінці сорокових ледь животіло. Котрих оунівців не знищили румуни, німці й мадяри, донищували більшовики. А ось легали трималися стійко. Саме вони забезпечували Березівську сотню під час рейду зв'язками, розвідкою, всім необхідним.

Пантелеймон Василевський навчався у Чернівецькому університеті. Проте гризти граніт науки не було головним завданням молодого, але вже досвідченого оунівця. Насправді кмітливий і освічений хлопець тримав зв'язки з підпіллям Кубані. Організував там надійну і дієву сітку ОУН і працював з нею, виконуючи важливі доручення окружного провідника Сталя. Василевського більшовицькі спецслужби не розсекретили. Його заарештували й засудили за якісь незначні справи, підставою могло послужити те, що він українець та ще й розумний. Для десяти років сталінських концтаборів цього цілком було достатньо. Пантелеймон мужньо витримав тортури й нічого не сказав допитувачам про свою діяльність на Кубані. Легальна сітка ще довго функціонувала й після його ув'язнення. Передувала арештові Василевського вельми цікава подія на Коломийщині.

Олесь, перейшовши на службу до більшовиків, здав багато провідників різного рангу, але ще більше — рядових підпільників. Повідомив зрадник своїм господарям і про чотирьох військових льотчиків, які активно допомагали українським повстанцям. Були ті чудові хлопці-патріоти родом зі Східної України. Їхня допомога оунівцям, їхня небезпечна праця вартували кількох бойових сотень УПА. Своєчасна інформація давала можливість рятувати життя тисячам людей. Хлопців вчасно попередили про зраду Олесь, бо контррозвідка в ОУН працювала добре. Льотчики на літаках-винищувачах повтікали до Австрії і таким чином врятували собі життя. Трапилася ця подія, здається, навесні сорок восьмого. Після їхньої вдалої і зухвалої втечі край на-

крила хвиля більшовицьких арештів. Потрапив під неї і Пантелеймон Василевський. Про основну діяльність оунівця-легала більшовики ніколи не дізналися.

Багатомісячне пристанище моє — карцер — це кімнатка прямокутної форми два кроки завширшки і п'ять завдовжки. В кам'яній стіні — ніша-нари. За тумбочку править масивний ковбан. Вночі клав на нього голову, аби випростати ноги на коротких нарах. Нарі на цілий день приковувались до стіни, щоби арештант не мав змоги сидіти чи лежати. Бетонна долівка завжди волога й холодна, як гірська печера, але запахом від неї віддавало зовсім не гірським. Під стелею малесеньке віконечко з грубесними ґратами. Над ним вмурована тьмяна електрична лампочка, яку також бозна за яку провину загратували. Масивні двері оббиті залізом. У них «вовчок», в який можна дивитися тільки з коридору. Наглядачі нечутно спостерігали за ув'язненими. Воду для умивання приносили в старому іржавому відрі. Ледь не забув за атрибут будь-якої більшовицької в'язничної камери — смердючу «парашу». Піднімали наглядачі о шостій ранку. Щосили гамселить ключем у двері і кричить недорізаним півнем: «Падйом!» Через кілька хвилин зирить у «вовчок». Якщо в'язень ще не на ногах — карають. На покару в'язнична обслуга була вельми винахідлива й «щедра». Я втратив лік карам у карцері.

За місяць побої дещо позаживали, синці трохи посходили з мого потовченого тіла, і мене знову вкинули до загальної камери. Приємно здивувала одна річ — застав там свою куртку, що була найбільшим моїм «скарбом», бо нічого більше я у в'язниці не мав. Співкамерники мої виявилися порядними людьми, тому й одежина лежала на місці. Роздобув я її в Яблунові у крамниці восени сорок восьмого року. Зайшли ми з кількома хлопцями до крамниці, що неподалік районного МГБ, ще перед вечірніми сутінками. В крамниці, що знаходилася тоді в хаті лісничого Пицюка, застали лісничого і крамаря. Обох трохи налякав несподіваний візит партизанів, але ми їх заспокоїли. Взяли найнеобхідніші для холодної зими речі, а все, що залишилося, велів роздати людям. На весь взятий товар я написав крамареві розписку, де вказав дату і поставив підпис. Розписка та по сьогоднішній день лежить у моїй «справі». Начальникові МГБ в Яблунові дісталось від вищого начальства за те, що Кривоніс у нього під носом «взяв» крамницю. Куртка з доброго чорного сукна служила мені вірно.

У камері все ще сиділи лікар Володимир Манюх, директор Тисменицької хуторної фабрики Михайлович, Андрій Стефуранчин — сільськогосподарський інженер, чемпіон України з марафону, випускники Коломийської гімназії Іван Романюк з Городенки і Вашкурак з Королівки під Коломиєю, Решко з Космача. Останній видавав заміж дочку. На весілля прийшов з Косова майор МГБ Сибірцев. Партизани давно винесли лютому україножерові смертний вирок, полювали за ним, а тут така нагода. Вбивцю мирних людей зліквідували просто на весіллі. Господаря, який нічогісінько не знав, звинуватили в допомозі повстанцям. По цій же справі сидів і Михайло Мамчук, який був весільним гостем. Переживав за своїми дітками дяк з Іванівців, який керував у рідному селі церковним хором. Не знаю, за що заарештували немолодого чоловіка, бо там не до розпитів було. Всього в камері мучилося від задухи й тісноти понад тридцять заарештованих. Спати могли лише на боці, поверталися за командою. Сиділи почергово, бо місця бракло навіть для цього. Старостував у камері Михайлович — старий член КПЗУ. Давав партизанам для пошиття чобіт шкіру, тому й «загримів». Знаю, що немолодий чоловік помер першого ж року в таборах. Годували заарештованих звично — пайка хліба, баланда в металевих мисках. Один раз на місяць, здається, дозволялося

отримувати передачу з продуктами. Але мене то обходило мало, бо приносити пакунки мені було нікому — мама все ще переховувалася від більшовиків по людях.

Одного дня наглядач запитує, хто є в камері на літеру «С». Всі мовчали, тому голос подав я. Мені тицьнули під ніс папірець з переліком того, що є в передачі, й прізвищем хто її приніс. Я прочитав й обімлив. Ще вчора заявляв слідчому, що не знаю Розалії Малкович, а тут ось приймаю від неї торбу з харчами. Дівоче прізвище Розалії Генник, і родом вона із Середнього Березова. Вина жінки в тому, що вийшла свого часу заміж за брата вчительки Параски Малкович, яка переховувала дитину крайового провідника СБ Митаря. Хтось доніс більшовикам, проте проворна жінка зуміла якимось незбагненим чином втекти з дитиною в Коломию до професора хімії Міхняка, з дружиною котрого вони приятелювали. Проте зрадники все-таки довершили свою чорну справу — вчительку Малкович схопили й засудили на двадцять років. Доля ж дитини і пані Міхнякової мені невідома. В процесі слідства дізнався, що Митар загинув. Фотографію вбитих провідника і його дружини показував слідчий, схиляючи мене до співпраці. Обоє лежали приперті до якоїсь стіни. Я їх відразу впізнав, бо знав досить-таки добре. Отож більшовикам не терпілось посадити і Рузю Малкович, тому дуже мене мучили, щоби-м посвідчив на неї. Я віднікувався зі всіх сил — не знаю і край. А тут ось, добрий день в вашу хату, — передача від людини, яку я «не знаю». Підпис у папірці свій я поставив, передачу забрав. Але в горло нічого не лізе, чекаю завтрашнього дня.

Зранку слідчий Петухов злорадно тицяє мені того папірця. «Ну што, Сімчіч, і тепер будеш гаваріть, што не знаком с Разаліей Малковіч?!» Я набрав повні легені повітря, проколов повеселілого слідчого поглядом і заявляю: «Так, буду говорити, що не знайомий». Вперто-нахальна поведінка коштувала мені того дня потрошених кісток. Дорого дісталися мені пшеничні коржики, сало, масло... То була моя перша й остання передача в станіславській в'язниці. Порожній мішок ще довго слугував мені по етапах і був згадкою про відважну березунку. Рузиним поступком я захоплювався, адже сама ходила по лезові, будь-якої миті могла втрапити до в'язниці, а мені не побоялася принести передачу. З Розалією Малкович вдалося зустрітись аж через шістнадцять років. Шістдесят п'ятого року я завітав до мами в село, то Рузя дізналася й прибігла. Вона теж побувала в більшовицьких концтаборах, але засудили її у п'ятдесятих роках.

З того часу я завів у нашій камері такий порядок, щоб переданими харчами в'язні ділилися порівну. Принесені мені наїдки розклав на куртку й мішок і припросив друзів по камері. Повторювати не було потреби. Харчами ділилися всі, за виїмком священика, якому приносили часто повні торби різної смакоти, так що він не встигав з'їдати і викидав зіпсуті продукти до «параші». Після кількох бесід мені вдалося все-таки переконати скупуватого душпастиря в необхідності ділитися з ближнім. Ділився, правда, не вельми охоче. В камері були люди, яким зовсім нічого не приносили, то що — їм з голоду пухнути. Співкамерники поважали мене за принциповість, а може, діяла моя уніформа з відзнаками сотенного УПА. Стефуранчин годинами захоплено розповідав про спорт. Манюх намагався описати нам винайдений ним новий спосіб переливання крові, навіть дисертацію розпочав на цю тему. Багато анекдотів і казок знав інженер з Ковалівської шахти. Я переповідав прочитане і ні слова про справи військові, бо тайняки не дрімали ніде. Вранці і ввечері ми всією камерою молилися вголос. Конвоїри забороняли, тарабанили в двері, карали — позбавляли прогулянок. Але на них ніхто не зважав.

На прогулянку виводили похмурим коридором на подвір'я. Звідти загратованим проходом-коридором у дворик для прогулянок, не набагато просторіший за камеру, але з небом над головою і свіжим повітрям. Зверху прогулянковий плац обплутаний металевою сіткою-павутинням, щоби не обмінювалися записками поміж двориками. Але в'язні умудрялися й через це дротяне хитросплетиво перекидати записочки у хлібних кульках. Ходили ланцюжком по колу. Над головою стовбичив на трапі наглядач, слідкував за порядком. За півгодинну прогулянку ми п'яніли від свіжого повітря. Коли ж наглядачі заганяли до смердючої камери, робилося ще гидотніше. Ходити мені було важко, бо потовчені більшовиками ноги боліли ще три роки.

Останні дні слідство пішло спокійніше й жвавіше, бо вже не пропадав час на тортури і зализування ран після них. Лише запитання й відповіді. Ситуація досить цікава, навіть потішна, незважаючи на зловісність місця, де розгорнулися події. Слідчий знає, що я «ліплю горбатого», я знаю, що йому відомо про мою брехню. Але тим не менше ми обоє задоволені й працюємо «злагоджено». Офіцер запитує, я відповідаю, він записує, що б я не сказав.

10 березня 1949 року слідство закінчилося. Капітан Петухов каже мені: «Ну што ж, Сімчіч, дастаточно. На четвертак уже накрутілі. Твайо счастье, што атменілі подрастрельную статью. Тебя б расстрелялі. Заканчиваем дело». Я підписав «двохсоту» статтю — закінчення слідства. Справу Петухов здав до прокуратури, звідти — в суд.

Суд не забарився. 13 березня мене з якимись незнайомими хлопцями «воронком» привезли до приміщення суду. Суддя Федоткін і прокурор роботи мали доволі. Конвоїри загнали наш чималенький гурт до заграрованої кімнати, звідкіля викликали за списком до судової зали. За столом, окрім судді й прокурора, сидів ще якийсь чоловік. Судове дійство тривало від сили десять хвилин. Монотонно відбарабанили звинувачення. Цікавляться в мене, чи все правильно. Відповідаю ствердно. Вони зробили вигляд, що про щось радяться. Після цього суддя зачитав вирок. «Іменем Саюза Советских Социалистических Республик бандит Сімчіч Мірослав Васильєвіч за шестилітнєє участіє в банде УПА прігаваріваєтса Івано-Франковскім абласним судом к двадцаті пяті гадам лішенія свабодин в ісправітельно-трудавих лагєрях с паражєнієм в правах пять лет». І все, бувай здорова, чорнобрива! Я досить спокійно вислухав стандартний на ті часи присуд, бо вже давно був готовий до такого вибрику долі. Розмірковував собі, що треба якомога швидше виїхати в табори. А там зможемо або втекти, або ж ефективно боротися. Надії на зудар між Заходом і Сходом майже не було. Розраховувати мусилося на себе, вірних друзів і Господа Бога.

Вивели із зали. На руках сухо клацнули наручники. «Воронок» погуркотів засуджених до в'язниці. Загнали вже до іншої напханої камери. Квітневого дня до камери прибули після судилища Василь Неміш з Чернятина і Йван Романюк з Городенки. Їх уже також пропустили через судівський «млинок». У двадцять першій підвальній камері протримали недовго, бо перегнали нашу братію до в'язничних камер. У станіславській переповненій в'язниці пробував до другої половини липня 1949 року.

Етапи, табори, бури...

*Печора, Чукотка, Хібіни,
мороз на вустах, ніби гать.*

*Чи є де краї, Україно,
де діти твої не лежать?!*

Дмитро Радьков

Тюремне подвір'я наповнювало чадними газами бортове авто. Нас, десяток закайданованих в'язнів, всадили по обидва борти. Конвоїри з автоматами пильнували некліпно. На вокзалі машина під'їхала щільно до «столипіна», і нас по одному, мов овець на стрижку, закидали до вагона. Купе аж тріщало від в'язнів. Стояли на головах один в одного. Про ніяке сидіння до Львова й мови не могло бути. У Львові червонопогонні автоматники оточили вагони. Без зайвих церемоній приетапованих позапахали в традиційні «воронки» — і на пересилку, яка «потішила» звичними вже тіснявою і смородом. Пересильна в'язниця була величезна, проте вісім її просторих бараків не могли помістити етапованих невільників, яких було, як листу в осінньому лісі. Тому в'язнів постійно вивозили в сибіри, де місця було значно більше, натомість привозили все нових і нових. Всю Україну намагався загнати до в'язниць звироднілий більшовицький кат.

Життя людське зіткане з подій. Можуть вони бути незначними або ж вагомими, як і можуть бути приємними чи не дуже. На приємні я сподівався мало, але й вони траплялися зрідка в новій і нестерпно ненависній для мене іпостасі невільника. У львівській в'язниці під час прогулянки почув раптом знайомий голос. То мене впізнала Люба Скільська із Середнього Березова. Від чистого дівочого голосу обдало з голови до ніг карпатським леготом. Другий приємний трафунок мені влаштував вітчмів брат, який з дяка зробився православним священиком, оскільки греко-католицькі священики вже давно «пасли ведмедів». За німців чоловік сидів у станіславській в'язниці. Я відносив йому передачу, бо ніхто з його родини не відважувався, боячись німців. Тепер він відповів мені тим же — приволік торбу харчів. Як у Березові дізналися, що я у Львові? Мабуть, спрацювала в'язнична «пошта». Під час прогулянок в'язні умудряються перекинути через огорожу записочку з вістями про себе. Якщо вона потрапляє на волі в добрі руки, то рідні її отримують. Моя потрапила саме в такі. І як вислід — повний мішок усякої всячини з рідних країв. Подякувати доброму чоловікові я не зміг, на жаль, бо, повернувшись з місць «не столь отдалённых», не застав його серед живих.

Три тижні в пересильній в'язниці пройшли в постійних роздумах-планах. Знав, що чекає мене в таборах особливо суворий режим, тому подумки втівав то з в'язниці, то з етапу. Одного дня заходять наглядачі і — «с вещами на выход». З кожної камери відбирали лише по сорок осіб, боячись, мабуть, щоб в одній камері в'язні не домовилися і не натворили чогось дорогою. Споконвічне «Розділяй і владарюй» діяло на всіх щаблях людиноненависної комуністичної імперії. Відібраних пішки погнали до недалекої залізниці. Там прикладами і лайкою позаганяли до «телятників». У кожен вагон напхали по вісімдесят етапованих. Обстановка традиційна — ґрати, замки, двоповерхові нари, «параша», московська лайка...

Виданих сухарів не вистачило, бо потяг добами простоював у якихось тупиках. Тому в Іркутську сухарів додали. Дорогою познайомився з колишнім студентом Львівського університету Юрком Дяківим. Надумали втікати і підбили до того ще кількох надійних хлопців. В одного були американські черевики зі сталевими пластинами в обцасах. Заточили і вийшов непоганий ніж. Тим знаряддям без передиху вирізали діру в підлозі вагона. Справа просувалася досить непогано, і ми з нетерпінням запертої в клітці пташки чекали

моменту, коли випурхнемо на волю. Але... Завжди оте «але». В сусідньому вагоні, як виявилось, хлопці також не дармували. Проте майже готову діру виявили солдати, а може, продав котрийсь паршивець. Конвоїри налетіли шуліками, били кожного, хто траплявся під гарячу руку. В'язнів поперекидали з вагона у вагон, поперемишували. Здійснювали щогодини цілодобові перевірки — дерев'яними молотками обстукували у вагонах стіни, підлогу, стелю. Етапованих переганяли в протилежний кінець, «перераховуючи» кожного двічі замашним грабовим молотком по спині або голові. Декому «щастило» отримати добрячого лупанця і тричі. Таким чином нас молоткували двадцять вісім нестерпно довгих діб аж до порту Ваніно. Голод і фізичний біль я переносив легко, бо звиклий, а ось біль моральний зносити не міг. Ледве стримувався, щоб не накинутись на вгодованих червонопиких знущальників. Проте здоровий глузд заставляв терпіти і вичікувати слушної миті для втечі.

З Іркутська виїхали 20 серпня. До Ваніно доїхали порівняно спокійно. Там весь наш етап загнали до «першої», пересильної зони. Не встигли всі сімсот зморених довгою дорогою в'язнів розміститися на просторому майдані, як пролунала команда конвоїрів: «Садись!» Тільки повсідалися, а із-за бараків на сидячих голодними шакалами налітають побутовики. Розпочався грабіж посеред білого дня, в етапованих забирали харчі, одержу, куриво... Дорогою, як нас не ділили конвоїри, ми встигли все-таки здружитися і згуртуватися. Зголоджені і виснажені політичними в'язнями додавали сили лють і відчуття власної правоти. Тому злодійні дали таку відсіч, на яку вони аж ніяк не розраховували. Духопелили від душі, не шкодуючи ні кулаків, ані ніг. Блатні здійснювали вереск, мов кнурі в свинарнику, не багато із тієї грабіжницької братії встигло винести ноги. Проте на допомогу кримінальним злочинцям кинулися охоронці, яких допіру не знайти було і з вогнем. Солдати накинулися на нас ще лютіше, аніж перед цим побутовики, бо задум табірнього начальства залякати новоприбулих «бандер» їхніми вислужниками жуликами не вдавсь. В скорому часі на місці побоїща не зосталося жодного вуркагана. Хто зміг, пошкунтильгав сам, а решту повиносили. І злочинцям, і їхнім погонюваним господарям ми довели, що вчорашні вояки УПА вміють і можуть постояти за себе за будь-якої ситуації. Більше до нас на тій зоні ніхто не присікався.

Ніч провели в дірявому, смердючому бараці з купами сміття і блощицями, що падали на голови зі стелі, мов парашутисти. Наступного дня весь наш етап перегнали до сусіднього «другого» табору. Там утримувалися лише політичні в'язні. Знаю, що в «четвертій» і «п'ятій» зонах також знаходилися самі політичні. Всього ж там було дванадцять таборів.

На новому місці ми обжилися швидко і почувалися досить спокійно, оскільки довкола були порядні люди, такі ж, як і ми, політичні. Наступного дня хтось затягнув пісню. Я відразу ж підхопив, бо співати любив завжди. Нас підтримали інші, і вийшов цілий хор. Десь посеред другої чи третьої пісні чую знайомий голос із-за огорожі «четвертої» зони. Василь Якуб'як із Мишина кричить: «Кривоносе, привіт!» Упізнав мене, друга, по голосу. Був чотовим у Морозовій сотні. Ми з ним нерідко затягували в Карпатах української. Співав Василь, як і воював, добре, та й я не відставав. «Ну, — каже, — друже, смерека би тя втяла! Ти також тут?» Зустрічі зраділи обидва невимовно. Василь уже рік у неволі. Першопочатково відбував на Тайшеті. Ретельно підготував і здійснив з друзями втечу із табору. Спорудили пліт, і рятувалися від погоні водою. Так надійніше, бо пси не занюхають слід. Але їх все-таки виявили. Обстріляли

густо з кулеметів. Василеві серед небагатьох вдалося вижити посеред граду куль... А далі — повторно суд, етап на Колиму. І ось — зустріч.

На «другій» зоні доля вкотре звела із знайомими по станіславській в'язниці хлопцями з Городенківщини Іваном Романюком, Василем Немішем, Миколою Токариком. Через три дні нас позаганяли до трюму теплохода, який взяв курс на «сонячний» Магадан. Замість запланованих семи діб добиралися цілих дванадцять. Потрапили в такий скажений шторм, що кілька діб теплохід лише розсікав носом величезні хвилі і безсило гудів усіма двигунами. Через днище трюму постійно прибувала вода, та ще й щохвилино обдавало солоними бризками згори. Не скажу, що пережив вельми приємні дні посеред розбурханого холодного безбережжя. Досі доводилося форсувати норовисті гірські Прут і Черемош. Але там видно було береги і довкола рідні гори. А тут — довкіл холодний свинець морської води, чужина. Погибель! Але козак не без долі... Видно, Господь почув наші безперервні щирі молитви, і на четвертий день стихія вгамувалась. Правда, біда ніколи не ходить наодинці. На зміну штормові, що висотав усі наші кишки, прийшов голод, бо сухарі вже давно закінчилися. Побутовики, очунявши від шторму, знову взяли за звичну справу — грабіж. Але й цього разу їм прийшлося непереливки. Багатьох з них на магаданську землю виносили з глибоких трюмів бездиханних.

У холодному Магадані — знову тепла зустріч. Здибався із Юрком Дяківим, з яким готували втечу ще дорогою зі Львова. Юрко виявився компанійським хлопцем, а ще розумним, відважним, добрим організатором. Засудили студента медицини за так званою справою Галана. Багато невинних студентів, і не тільки їх, постраждало тоді через оту горезвісну «справу»...

У сорок дев'ятому році ми застали в таборах власовців і каторжників-українців, засуджених в 1945-46 роках. Опісля каторгу відмінили, ввівши натомість посилений режим. Але від зміни назви нічого не помінялося. Режим залишився попередній, у бараках камерна система, на роботу і з роботи гнали під конвоєм, двері бараків замикаються, секції в бараках теж на замках, на вікнах ґрати, та ж непосильна праця і мізерне харчування...

З пароплава посходили голодні, зачумлені від трюмного смороду і морської хитавиці. В'язнів сформували у невеликі групи і під конвоєм гнали кілька кілометрів до пересилки. З пересильної зони через два тижні я потрапив на «посьолок» Спокійний, що за п'ятсот кілометрів від Магадана. Дванадцять сотень в'язнів у зоні добували золото відкритим способом і в шахтах. Оскільки я ще був трохи при здоров'ї, то потрапив до шахтарської бригади. Про шахти уже доволі наслухався, тому навідріз відмовився від бригади. За непослух посадили до карцеру на п'ятнадцять діб. Після «виховання» холодом і голодом ведуть до оперуповноваженого. Витріщується на мене риб'ячими очима. «Ну што, пайдьош работать в шахту?» «Ні, не піду!» Отримую ще п'ятнадцять діб карцеру. Їсти не дають, студінь неймовірна. Мороз тисне понад п'ятдесят градусів, а карцер не опалюється зовсім. Двісті грамів глевкого хліба і горнятко холодної води на добу не рятують ні від голоду, ні від холоду. Після другої «п'ятнадцятидобівки» в крижаній могилі я ледве доплентався під конвоєм до кабінету опера. І зробив це лише задля того, щоб почути з його лайливих уст про третій термін — п'ятнадцять діб. Після сорока п'яти діб «холодильника» мене вже два конвоїри відтягли попід руки до оперуповноваженого. Я сам собі здавався дзвінкою бурулькою під хатньою стріхою. Конвоїри затягли мене по через поріг і пустили. Я незчувся, як лежав на підлозі. Останні сили покинули моє промерзле тіло. Опер глянув на мене і цідить

крізь прокурені зуби: «А кудя мнє тєпєрь тєбѣ нахєр паслать?» Витискаю з себе, що тепер мені байдуже. Опер командує конвоїрам, щоби вивели мене. Руки-ноги закоцюбли, але думка ще тепліє. Думаю, що знову несуть моє закрижаніле тіло до карцеру. Але дорогою конвоїри цікавляться, з якого я барака. Притягли мене до нашої секції в бараці й кинули, мов промерзле поліно, на нари, які вказав днювальний. Увечері хлопці повернулися з роботи, напоїли мене теплою баландою, розтерли. Поступово ожив. Валяюсь собі на нарах. Ніхто не чіпає мене зо три дні. Помаленьку почав ходити, вже міг навіть перейти барак вздовж.

Одного ранку приходить нарядник і повідомляє, що мене скерували до четвертої бригади. На вахті мені показали бригадира — немолодого, поважного чоловіка. Тридцять сьомого року міністр, здається, лісової промисловості СРСР Заводніков потрапив під колочу «мітлу» Єжова, і тепер ось бригадирує в зоні. Випало мені працювати в механічному цеху. В'язні працюють по дванадцять годин у двозмінному режимі на токарних, фрезерних, свердлильних верстатах. В цеху тепло, бо цілодобово палахкотять печі — металеві бочки з вирізами. Дрова-обрізки носяться із сусіднього столярного цеху. Я всівся собі біля пічки та й гріюсь. На полуденок з'їв свою порцію баланди й продовжую вигріватися біля вогню, бо до роботи ніхто не заставляв. До барака вже йшлося веселіше. Наступного дня знову займаю облюбовану диспозицію біля тепла. В полудень розважливий бригадир пропонує палити печі, буде видавати мені дві пайки. Бачить бо, що ледве ногами перебираю. Добова пайка становила тоді триста грамів хліба, триста грамів каші і чотирнадцять грамів цукру. Відповідаю, що подумаю до завтрашнього дня. Ввечері порадився з хлопцями і став цеховим «кочегаром». З бригадиром умовився, що дрова мені приноситимуть, бо я сил для того ще не мав. За три місяці легкої праці я трохи оклигав і від'ївся.

Проте на тисячу двісті в'язнів пічок у таборі не настарчилося. Від каторжної праці, знущань адміністрації, недоїдання в'язні хворіли і гинули масово. За півроку мого перебування в цьому таборі білий світ покинуло понад півтисячі невільників. Найближчий шлях до місця праці — сім кілометрів. Метрів триста в'язні після зміни ще так-сяк дибали, а далі починали падати. Їх підхоплюють під руки і тягнуть, з часом валяться з ніг і ті, що тягли. Іноді до табору плелися годин шість. Конвоїри злющі, лаються, аж слиною пирскають, їм також хочеться відпочити після зміни. А що виснажені в'язні вдіють? Солдати скаженіють, гупають прикладами по кістлявих спинах, але то помагало, як мертвому припарка.

Кожен в'язень намагався пронести до табору під полою благоденської одєжини якусь дровеняку, що суворо заборонялося, та й знайти якесь полінце в безлісій тундрі було складно. У вічній мерзлоті росли лише невеличкі чупраки. Отож знайдене дорогоцінне полінце тягнемо до барака, бо інакше позамерзаємо, та й води не матимемо ні краплини, нічим буде розтопити ожеледу. Біля самого табору конвоїри велють викинути дрова, їх вони позабирають собі, щоб також грітися. У таборі була сива кобила, якою возили надовбану на ріці ожеледу для кухні, лазні, прання... В лазні милися двічі на місяць. В'язневі видавали півтора літра гарячої води, якою мусилося і помитись, і бороду відпарити для гоління. Перукарями були побутовики. Голили обломком коси. Як потягне тупою залізкою, аж кров бризкає з обличчя. Воду як не щадили, її ніколи не вистачало. Воші лазили нашими зголодженими тілами, як мурашва. Одєжу пропарювали, але то допомагало мало. Ми гірко піджартовували, що нендзу підігрівали, аби не застудилася. В таких нестерпних умовах люди мерли, як мухи. Мертвих ніхто не хоронив. Щоранку

кухарі, бо були вгодованіші за інших, витягували з кожної секції трупи і волокли до прохідної. Щокілька днів з рудника приїжджав самоскид, трупи завантажували в кузов, мов дрова, і везли в Чортову щілину між двома високими скалами. Розповідав мені Гриць з Бурштина, що в 1956 році та ущелина була повна людських кістяків. Можливо, так і лежать просто неба на вічній мерзлоті.

За короткий відрізок часу повмирало двоє моїх сусідів по нарах. Вранці піднімаємося за командою наглядача, хто не встиг — карають карцером. Торсаю сусіда за коліно, щоби вставав, а він, як поліно. Вмер вночі, сарака, ніхто й не завважив. І сам він не усвідомив, що йде з життя, бо лежав у тій позі, в якій ліг звечора.

Начальник табору старший лейтенант Ісаєв одного дня вишикував усіх своїх «підопічних» на плац. Когутячим голосом сварить нас за погані «виробничі показники». В'язні ж стоять і від вітру похитуються. Яка з нас, в біса, робота? Кожен чистий «доходяга» — ледве шкіра на кістках тримається. А Євстегнеєв каже: «За последнее время у нас производственные показатели снизились до невозможности. Етава терпеть больше нельзя. Вот што я вам скажу: будете харашо работать, будем харанить в бельё, не будете работать — без белья!» Піднімати «виробничі показники» я не збирався, навіть під загрозою бути викинутим до Чортової щілини голісіньким. Та й не я один...

Табірні начальники відкрито говорили нам, політв'язням-українцям, що їм ми не потрібні зовсім. Від нас вимагалось якомога більше виконати роботи і померти. Десь ми уже з цим знайомилися. Чи не в гітлерівській програмі «освоєння» України?

У Магадані запізнався з Ярославом Довбушем із Ямниці і Василем Цимбалюком, що родом теж із якогось підстаніславського села. Обох краян судили в таборах повторно. Славко прибув з Тайшета, де зарізав ненависного нарядника, що знущався над в'язнями. Невисокий, шуплий Славко застрибнув здоровенному нарядникові на плечі і бив ножом, поки той втікав до вахти. Нарядник впав під ноги конвоїрам, а Славко пішов здаватися оперуповноваженому. До п'ятнадцяти років каторги суд додавав Довбушеві ще двадцять посиленого режиму. Цимбалюк, теж каторжанин, потрапив на уранову шахту в Будугучаку, де панувало страшне свавілля. Будугучак — велика долина, в якій помістилися чотири каторжні табори, знаходився п'ятсот кілометрів на північ від Магадана. В таборі адміністрація з допомогою вислужників безчинствує, особливо дістається каторжникам-українцям від нарядника Бубновського. Начальство закрило очі на звірства поляка-шовініста, тому порядок каторжани вирішили навести власноруч. Весь табір, величезна колона невільників, стоїть на розводі. Викрикують номери каторжан. Цимбалюк на свій номер вийшов із колони і попрямував до нарядника. Не встиг Бубновський спам'ятатись, як лежав з розчерепленою головою. Цимбалюк віддав сокиру конвоїрові і подався до режимної частини за новими двадцятьма п'ятьма роками. Василя я більше не зустрічав, але Славко повідав, що хворий на сухоти Цимбалюк помер уже вдома. Бачу його, як сьогодні, дуже високого, стрункого, з мужнім красивим обличчям.

На початку травня 1950 року приходить на мене наряд з Магадана. «Воронок» гуркоче мене до столиці Магаданської області, яка займає територію понад мільйон квадратних кілометрів. Багаторічну мерзлоту північної області розкраюють дві великі ріки Колима і Анадир. Колима — головна ріка Якутії — початок свій бере у Колимських горах і, пробігши понад дві тисячі кілометрів, впадає у Східно-Сибірське море. Вісім місяців ріка дримає під крижаною товщею. В тридцятих роках двадцятого століття безлюдний холодний край «залюднили» в'язнями-українцями, так званими куркулями зі Схі-

дної України. В сорокових роках басейн Колими «перенаселили» знову ж таки українцями, але вже здебільшого «західними» і представниками інших поневолених більшовицькою Росією народів. У сталінських концтаборах мучилися, губили здоров'я, гинули сотні й сотні тисяч людей, єдиною виною яких була любов до рідної Вітчизни. Магаданська область на той час була відома величезними покладами золота, лютезними морозами і системою концтаборів. Саме місто Магадан засноване на початку тридцятих років, і будували його українці-«куркулі», яких привезли на берег бухти Нагаєво Охотського моря недремні московські чекісти. Містом Магадан став у 1939 році. Отож, мене алярмово етапують до «українського» міста Магадана.

Дорогою гадаю собі, що повезуть мене аж до Станіслава. На те, на мою думку, були дві причини. Першою, либонь, було те, що до рук енкаведистів потрапило вже чимало підпільників і вояків УПА, які могли дати слідчим якісь додаткові матеріали на мене. Другою причиною було введення смертної кари в СРСР. Очевидно, міркую собі, хочуть мене розстріляти. Проте, на щастя, я тоді помилявся, ловлячи дрижаків у закрижанілому «воронку».

Дослідство проводили у Магадані місяців зо три. Матеріали прийшли зі Станіслава бездоказові, на вищу міру не набиралося, хоча слідчі аж впрівали від старання. Проте їх остуджувало, мабуть, те, що відсидів я лише один рік із присуджених двадцяти п'яти. За двадцять чотири роки північних «курортів» я спокійненько міг врізати дуба. Такою логікою покеровувалися мої допитувачі, що було зрозуміло з їхніх слів і поведінки, тому мені не додали нічого до й так невеличкого терміну.

На пересилці в Магадані запізнався з в'язнем-інвалідом з Київщини. Чимось припав мені до серця немолодий добродушний чоловік, я йому, вочевидь, теж сподобався, бо звів мене зі своїм приятелем, колишнім викладачем української літератури Київського університету Василем Грабовецьким. Обидва «на ведмедах» ще з 1937-го. Грабовецький працює десятником на будівельному майданчику. В'язні будують бараки, казарми, гаражі... «Сватають» мене до себе на роботу. Я відмовляюсь, бо не хотілося підводити порядних людей, оскільки працювати не збираюся. В один голос заспокоюють мене, мовляв, перепрацювати не будеш. Грабовецький був років на тридцять старший за мене, проте цікавився всім, мов мала дитина. Розпитує мене детально про УПА, про боротьбу з гітлерівцями і більшовиками. Видно, зацікавив я його чимось, бо дуже вже припрошував до себе. Чотири бригади, над якими Грабовецький десятник, гримлять на все довкілля як найпередовіші. Тому я знову-таки відмовляюся, бо ставати передовиком соцзмагання не збирався. Підопічні Василеві отримують по три пайки за перевиконання норми і мають досить таки свіжий вигляд, бо не переробляються. Але мені ці всі подробиці поки що невідомі. Начальник будівництва в управлінні таборів капітан Равич — киянин. Після будівельно-архітектурного інституту воював з німцями на фронті. Відтак за партпутівкою добровільно-примусово був скерований на розбудову Магадана. Оскільки місто на березі Охотського моря будувалося руками невідільників, то й став бойовий офіцер найголовнішим будівельником над в'язнями в магаданських таборах. Він організував будівельні бригади по зонах, призначав десятників, бригадирів... Отак і зустрілися з Василем Грабовецьким і швидко знайшли спільну мову. А кажуть, що українці недружні. Неправда! Розумний й інтелігентний капітан проникся трагічним становищем невинно засудженого університетського викладача і вирішив полегшити його страждання, а заодно, допомогти й іншим в'язням. Капітан Равич записував Василевим бригадам виконаної роботи стільки, скільки необхідно було для більш-менш пристойного

харчування. Пишуть, що там обвалилося, там копали, тут закидали... Леде не «закат сонця вручну». Завдяки цим невеликим хитрощам хлопці на роботі добряче відпочивали, мали потрібну пайку, ще й користувалися славою «передовиків». Людей до бригад підібрали надійних, щоби не продали.

Нарешті я дав згоду на працю в одній з «передових» бригад. Байдикую день, байдикую другий, третій... Тижнів через два Василь дає мені роботу. Біля новобудов зводили гаражі. Але на тому місці височіли валуни завбільшки з хату. Їх треба було якимось чином прибрати. Підривати не годилося, бо повилітають шибки в новозбудованих будинках. Потужної техніки, щоби їх пересунути, також немає. Проте є дешеві підневільні руки. Камені викопували, або, вірніше, закопували дівчата-невільниці. Справа та була вельми ризикована, але що важило в совітській імперії життя якогось там українця чи українки, до того ж проголошених «ворогами» народу. Василь запитує мене, чи буду попом. Віджартовуюсь, мовляв, у мене вся родина з діда-прадіда — священики. «То й добре, — каже десятник, — «хоронитимеш» валуни».

Номеровані невольниці підкопують величезну кам'яну брилу зусібіч, виривають під нею печерки. Щомиті каменяка може розчавити бідолашних, мов комашину. Щоб цього не допустити, я ставлю міцні дерев'яні підпорки, як у шахті. Таким чином, сантиметр за сантиметром, ми «хоронимо» злополучні камениська в мерзлу землю. Отака мені випала «попівська» місія. «Паства» в мене була хороша — веселі, незважаючи на важку неволю, дівчата-щебетухи. Я ревно пильнував, аби, не дай Боже, котрусь бідолаху не скалічило або не вбило каменем. Не знаю, чи то мої опори були такі вже надійні, а чи була на то воля Господня, але за весь час моєї праці там не трапилося жодного нещастя. Пропрацювали ми дружно і весело до пізньої осені, аж поки не зліквідували тимчасовий будівельний майданчик.

У дівочій бригаді було кілька росіянок і білорусок, а решту становили українки. Запамяталася мені краєнка Ганна з Вербіжа під Коломиєю. Дівчат вивезли кудись на подальшу розбудову закрижанілого Магадана, а мене перевели до бригади теслів, у якій пропрацював три роки. Компанія у нас підібралася відповідна: Микола Дорошук з Волині, Андрій Полоз із Тернопілля, Михайло Пушик з-під Станіслава... Всіх уже не згадати, але здебільшого то були хлопці, що здобули в боях з німцями, мадярами, москалями добрячий гарт. Майже всі були вояками УПА, тому кожен počував себе, мов у рідному повстанському відділі.

Завдяки Василевому землякові і згуртованості в'язнів ми за три роки непогано відхарчувалися, зміцніли тілом. Неволья переносилася легше, але... Під весну Василя зненацька заболіло горло, почав щодень все більше й більше хрипнути. Лікарський діагноз виявився вбивчим — рак горла. До двох місяців чудової людини не стало. На місці Грабовецького прийшов інший десятник, порозставляв своїх бригадирів, яких ми не знали. Життя пішло іншим трибом. Хоча капітан Равич і залишався на своїй посаді, з новими десятником і бригадирами він не ризикнув працювати попередніми методами, бо міг хутко поміняти офіцерську шинель на зеківський бушлат. В більшовиків це виходило дуже швидко. Показники наших бригад катастрофічно впали. З передових ми враз зробилися найвідсталіші.

Справа ця відразу ж зацікавила табірних начальників. За нас ціпко взявся оперуповноважений. Розпочалася «перетряска» в'язнів. Звичайно, я потрапив до першого авто з етапованими, яке погуркотіло відібраних зеків у засніжену невідь. Оперативність чекістська пояснюється ще й приходом на службу нового оперуповноваженого. Старого

п'яничку-росіянина, який, окрім чарки, нічим не цікавився, замінив молодий служак-литовець. Високий, стрункий, з довгим тонким носом блондин ревно взявся за службу. Скрупульозно переглянув усі особові справи політв'язнів. Моя «справа», зрозуміло, усе розповіла ретельному оперові. Тому без зайвих балачок і розпитувань мене з відповідною компанією в'язнів було відправлено на етап.

Привезли нас до «лагпункту» Д-2, за вісімсот з чимось кілометрів від Магадана. Побачене в таборі приголомшило. Коїться щось несказанне, ще гірше, аніж у тому, звідкіля виривався три роки тому. Шайка блатних витворює просто-таки неймовірні речі — знущаються з політичних в'язнів, грабують, заставляють працювати на себе. Шевці, які латають взуття невільника, змушені цілодобово горбатіти на жуликів, шиючи взуття, яке злодії продають вільнонайманим. Кухню вурки об'їдають до крихти. Весь невільний люд стогне від нечуваної наруги, а табірній адміністрації хоч би хни. Блатні допомагають начальству тримати у вузді політичних в'язнів і за це мають оті всі «привілеї». «Блатують» здебільшого росіяни, з наших, українців, до них пристали Яворський і Лішук. Подивився я день-другий на оті безчинства, подивився та й думаю, що треба щось діяти, інакше — смерть, бо підчинятися звироднілим бандитам не збирався. Пороззирався по табору. Назирих непоганих хлопців, але якісь вони роз'єднані, за-туркані. Треба їх зібрати до купи, міркую собі, та й боронитися гуртом. За три попередні роки в Магадані я непогано підхарчувався й почувався нівроку на силі, готовий був до будь-якої боротьби. Помалу сформував групу з хлопців, що мали трохи фізичної сили, були тверді духом і не мали жодної краплини рабської крові. Ядром нашої бойової групи стали Богдан Розшиб'юк, Ярослав Бунь, Андрій Полоз, Мирослав Стоян — хлопці-бандерівці. Всього ж набралось понад п'ятдесят в'язнів — ціла чота.

Працюють в'язні у таборі в дві зміни. Дальбудівську станцію Д-2 будує понад три з половиною тисячі в'язнів. Станція немала, і зона величезна. Вирішуємо, що найкраще дати бій блатним посеред білого дня, щоб не змогли порозбігатися під покровом темряви. Операцію ретельно спланували й провели відразу ж по виході з їдальні після полуденку. Виловлювали жуликів по бараках і давали добрячого прочухана. Блатні, хто ще міг, переляканою отарою кинулися під захист охорони. Табірні начальники заховали своїх пестунчиків від гніву політичних в'язнів у бурі, там вони й переховувалися якийсь час від нашої відплати. Під час операції до бойової групи стихійно приєдналось ще кілька сотень в'язнів, терпець яким увірвався. Розправа була короткою і безжалісною.

У таборі Д-2 зійшовся з чудовим хлопцем із Лемківщини Мироном Мицьо. Молодший за мене на два роки, МIRON народився в селі Полонна, повіт Сянік у свідомій українській родині. Село славилось своїми культурно-просвітницькими традиціями. Миронів батько Іван перед війною був головою сільської «Просвіти». Тому їхню хату часто навідувала польська поліція. Безрезультатні обшуки закінчувалися погрозами запроторення до Берези Картузької. В такій атмосфері ріс і виховувався МIRON з трьома братами і трьома сестрами.

З приходом німців у Полонній активізувалося оунівське підпілля, багатьох членів ОУН німці заарештували і утримували у в'язниці в Сяноці. У середині серпня німців змінили совіти. Розпочалася примусова мобілізація до Червоної армії. Майже всі забрані з Полонної хлопці в скорому часі загинули на фронті. У грудні 1944 року більшовицька влада забралася, натомість зорганізувалася влада Польщі Людової. Продовжилися, ще взятіше, арешти і мордація українців. Вдень нападали військо і поліція, вночі загони Ар-

мії Крайової. Терором і одні, й другі, примушували українців покидати рідні землі і виїжджати в совітську Україну. Комуністична влада в Україні не тільки не стала в обороні своїх братів на землях українського Закерзнення, але ще й допомагала польським шовіністам ширити терор. На захист безборонного населення стала єдина, але могутня сила — Українська Повстанська Армія. Мирон Мицьо стає зв'язковим станиці ОУН—УПА в рідному селі. За німецької окупації він зібрав і надійно замагазинував цілий арсенал зброї — більше десятка німецьких гвинтівок, кулемет МГ-42, тисячі набоїв, десятки гранат, пістолет, два далековиди. Все це багатство хлопець передав наприкінці літа сорок п'ятого новоствореній сотні УПА Дідика. Сам вступив до районної СБ в 4-ому районі на Лемківщині. Але цьому передував рейд куреня УПА Прута — Павла Вацика із Заріччя Надвірнянського району. Славний курінний провів своїх звитяжних вояків Дрогобиччиною, Лемківщиною, Перемищиною, Словаччиною й Закарпаттям, наводячи жах на банди енкавидистів і польських комуністів. Рейд повстанського куреня аж із Чорного лісу на Станіславщині мав величезний вплив на молодь, яка масово зголошувалась до УПА. Вітав прикарпатських вояків і Мирон Мицьо, на той час стрілець самооборонного кушового відділу. До повстанської сотні вступив і Миронів старший брат Андрій — Верниволя. Невдовзі його призначено провідником 5-го району «Холодний яр» в Перемищині. Разом із сотнею Громенка — Михайла Дуди брат великим рейдом у 1947 році перейшов на Захід.

У районній СБ Мирон Мицьо — Дух пройшов кількатижневий інтенсивний вишкіл і в перших днях жовтня 1945 року був скерований до особистої охорони шефа ГВШ УПА Перебийноса — Дмитра Гриця і політичного референта Проводу ОУН, головного редактора журналу «Ідея і чин» Тараса — Маївського Дмитра під час їхнього перебування на Лемківщині. Доля обох героїчна і трагічна водночас. Тарас загинув 19 грудня 1945 року у сутичці з чеськими прикордонниками при спробі перейти до Західної Німеччини, Перебийноса не стало 22 грудня того ж року. Загинув у в'язниці чеського міністерства безпеки в Празі, щоби не потрапити до рук катів із НКГБ. Група СБ Мирона Мицьо залишилась на зв'язку між Україною і Заходом, який переходив через Чехо-Словаччину і діяв до літа 1946 року.

На початку осені сорок шостого Дух стає командиром групи зв'язку і розвідки, до якої ввійшло понад десять добре вишколених спецкур'єрів. Після акції «Вісла» на теренах Лемківщини майже не залишилося українців, тому Мирон у складі групи із семи повстанців через польсько-чеський кордон іде на Захід. У кількох запеклих сутичках з поліцією на території Чехо-Словаччини троє вояків загинуло, а решта добирається до Австрії, щоби потрапити там до рук австрійської поліції. Втекти вдалося лише одному. Австрійці передали захоплених російському «Смершу». Слідство Мицьо проходив у в'язниці в місті Баден, де його допитував одеський єврей. Майор не розумів української мови і був природженим садистом, любив хрускіт пальців в'язня, затиснених у дверях. Опісля хлопцеві пощастило, бо майора змінив полковник-українець, що ставився до арештованого досить людяно на допитах.

Суд відбувся 8 січня 1948 року в Бадені. Судив військовий трибунал ЦГВ. За нецілих дві години п'ятнадцятьом воякам УПА виголосили вирок. Мирона Мицьо судили як громадянина Польщі. За статтями 58-2 і 58-11 дали 15 років «ісправітельно-трудових лагерьей» і 5 років заслання. У лютому перевезли до Львова, а звідти — в Ухтіньський район Республіки Комі. Працював у бригаді теслів. Навесні потрапив до штрафного табору на трасі між Тайшетом і Братськом. А далі невідільницький шлях

стелився до пересильного табору у бухті Ваніно на березі Охотського моря. В таборі очікували подальшого етапування на Колиму, Камчатку, Чукотку тисячі в'язнів, здебільшого, українців. Мирон стає членом табірної підпільної ОУН, де присягу «Здобудеш Українську Державу, або згинеш в боротьбі за неї» складає на папері власною кров'ю. Двома суднами «Ногін» і «Джурма» наприкінці травня 1950 року в'язнів, мов виловлену в морі рибу, транспортують під конвоем двох військових кораблів до Магадана. Мицьо перебув морську хитавицю і голод у трюмі «Джурми». У липні п'ятдесятого тягарівки пригуркотіли чималий невільницький гурт із Магадана до засекреченого табору Д-2, що вріс у колимські мерзлоти рядами колючого дроту і кулеметними вишками.

На задротованому клапті вічної мерзлоти за вісімсот кілометрів від «сонячного» Магадана доля й звела нас із Мироном Мицьо, що вирізнявся серед загалу ерудицією, а мужністю не поступався бувалим в'язням. У нас зав'язалася коротка невільницька дружба. В таборі Д-2 мучилося понад три тисячі в'язнів, яким випало будувати найпотужнішу на Колімі електростанцію. Мирон, маючи певний досвід, очолює бригаду телів, яка невдовзі стає передовою в системі «Енергобуду». Хлопцям в бригаді день зараховується за три. Мирон не має жодних відомостей про свою родину і це його гнітить. Найстарший брат Дмитро і сестра Катерина з родинами були виселені в радянську Україну, тією ж таки акцією «Вісла» батьки були вигнані на понімецькі землі в Польщі. Допоміг випадок. На початку 1954 року звільнився хлопець із бригади, який повернувся в Дрогобицьку область. Там зустрів переселенців із Полонної. В такий спосіб наладнався зв'язок із загубленою родиною.

У травні 1955 року Мирон Мицьо звільнюється, але ще залишається на висилці. Працює виконробом зовнішніх робіт на електромережі високої напруги від табору Д-2 до Сусумана, оскільки майор КГБ Воронцов дозволу на працю в таборі не дає. У грудні п'ятдесят шостого мій табірний знайомий зумів виїхати в Польщу до батьків. Помалу налагоджує сімейне життя, одружившись з Катериною Дембицькою. Заводять діточок Марка і Марійку. Замешкують в місті Бартошиці, де обоє й працюють на добрих посадах. Мирон ще й підробляє трохи грою на скрипці й акордеоні. Тим часом таємно готуються до виїзду в США, брат Андрій прислав з Америки відповідні папери. Влітку п'ятдесят дев'ятого Мирон проходить тримісячну перепідготовку в польському війську. Тим часом батьки дружини Катерини після багатьох старань нарешті виїжджають навесні шістдесятого за океан. А в серпні того ж року і Мирон з Катериною та двома діточками перебираються до Сполучених Штатів, маючи на всю родину двадцять доларів.

Замешкали тимчасово у брата Андрія в штаті Нью-Джерсі. Часи були не найкращі, бо панувало безробіття, незнання англійської ускладнювало життя прибульців. Перебивалися дрібними заробітками. На початку 1962 року Мирон Мицьо пошкодив собі хребет і переніс складну операцію. Переїхали на Лонг-Айленд, штат Нью-Йорк, до родичів дружини. Наприкінці шістдесят третього зуміли купити власну хатину. Зажили трохи краще, але Мирон знову травмував хребет, тому змушений був закінчити школу менеджерів, щоби отримати добру працю. В бюро книговедення на посаді менеджера продукції пропрацював до виходу на пенсію у 1990 році. Дружина працювала бухгалтером в адвокатській конторі.

Діти Миронові здобули вищу освіту, Марко економічну, а Марія — правничу. Вони одружилися з Олександром Ковтуненком, обоє проживають у Києві.

Заробляючи важкою працею на шматок насущного, Мирон Мицьо не забував і про національно-громадську діяльність. Він член товариства вояків УПА ім. генерал-хорунжого Тараса Чупринки в США. На Лонг-Айленд не виявилось колишніх упістів, тому Дух створює Організацію оборони чотирьох свобод України, стає першим головою 42-го відділу ООЧСУ. З допомогою друзів організовує першу в США школу гри на бандурі. Тридцять українських бандур звучали чи не по всьому східному узбережжі Америки. Не відстає від чоловіка в громадській активності і дружина Катерина. Вони обоє кількаразово обираються почергово головами ООЧСУ.

Багато працює Мицьо і на культурницькій ниві. У сімдесятих стає головою крайової управи Організації оборони Лемківщини в Америці, організовує фундацію дослідження Лемківщини, яка видала чимало книжок, започатковує видання журналу «Лемківщина». Бере участь в спеціальній програмі американського національного телебачення НБС, в якій відає світові правду про ОУН—УПА і більшовицькі табори. Часто мають з дружиною доповіді про ОУН—УПА, сибіри, а також акцію «Вісла».

Кілька разів Мирон Мицьо відвідав Україну, мав зустрічі з кращими і друзями, був присутнім на проголошенні Незалежності України. Нині спільні друзі розповіли мені, що дев'яносто другого року Мицьо привозив для Міністерства оборони України електронну техніку від 42-го відділу ООЧСУ і вручив її полковникові Скіпальському, за що був прийнятий до Спілки офіцерів України. Був делегатом першого Всесвітнього форуму українців, учасником святкування 50-ї річниці УПА в Києві та першого Конгресу світової федерації лемків у Львові. Привозив гуманітарну допомогу середнім школам в Миколаївській області.

Мирон Мицьо активно збирає кошти серед української еміграції в США на видання в Україні потрібних книг, за що йому щирі шана і дяка. Я дякую Богові, що на схилі літ допоміг відшукати ще одного мого приятеля по комуністичній неволі, який врятував мене від голодної смерті під час півторарічного перебування в бурі. Так, саме Мирон Мицьо — Дух, організував тоді збір харчів серед політв'язнів і своїми людьми з величезним ризиком передавав найнеймовірнішими способами мені, ледь живому в'язневі буру. А допомагав йому Яків Дмитрюк із Черемхова на Коломийщині, колишній командир боївки. Після таборів Яків оселився в Макіївці біля Донецька.

Наведення порядку в таборі, де панували сваволя і беззаконня, з рук нам не зійшло. Понад дві сотні учасників відплатної акції тюремники зігнали до огороженого барака і утримували під замком довгий час, вимагаючи видати організаторів. Оскільки з їхньої затії нічого не вийшло, нас погнали в «заборонену зону», аби прополоти смугу землі, що носила оту назву, від бур'янів. Проте ми дружно відмовились, бо здогадувалися, що конвоїри пересічуть нас, беззбройних, із кулеметів на вишках, щойно ступимо на «запретку». Посидимо там якийсь час бездіяльно, і нас знову женуть до карцеру. Перебудемо день на штрафному пайку, а наступного ранку конвоїри знову заганняють нас до «забороненої зони». Знову категорично відмовляємось від прополювання. Сценарій повторюється. Кількагодинне сидіння. Карцер. Покара голодом... І так тривало кілька тижнів.

Начальникам, очевидно, набридла гра, що не приносила їм жодного результату. Тому оперуповноважені Воронцов і Підгорний організовують провокацію. Виводять під конвоем в «запретку» нашу бригаду і групу побутовиків. Ми традиційно відмовилися йти на смугу, блатні взяли з нас приклад. Конвоїри залишають обидві бригади і кудись собі подалися. Зонівські опери розраховували, що жулики влаштують «бойню» полі-

тичним, але прорахувалися. Чудово розуміючи, що нас провокують, ми порадилися й вирішили все-таки скористатися слушною нагодою, щоби остаточно поставити блатних на місце. Чим ми ризикували? У кожного термін по двадцять п'ять років. Кого боятися? Чого остерігатись? Надумали діяти рішуче й зухвало. Зброї ніякої жоден політичний в'язень мати не міг, бо надто вже ретельно й прискіпливо обшукували нас конвоїри. На скільки прискіпливо, що й «забули» «обшманати» блатних. Бандити мали з собою ножі, кастети, іншу холодну зброю. Ми ж були голіруч. Неподалік гуркотів млин, перемелюючи вугілля. Хлопці, що його обслуговували, наварили, на нашу просьбу, на арматурні ручки величенькі сталеві кульки. На полуденок нам принесли разом з харчами замашненькі металеві «булави».

Блатні вилежувались після обіду, насолоджуючись подумки майбутньою розправою над беззбройними, як вони себе тішили, політв'язнями. Але реальність для них виявилася дещо іншою. Ми дружно пустили в хід грізну «зброю». За короткий час добряче потрошили блатним кості. Не вцілів жоден, бо втікати було нікуди, а конвоїроохоронці з автоматами позабиралися геть згідно оперівського плану розгрому політичних. Розгром відбувся, але дубасили блатних. Правда, ми пильнували, щоб не вбити котрогось, бо на той час з'явився якийсь указ «голова за голову». Віддавати ж своє життя за якогось вуркагана жодному з нас не хотілося. Більше політичних в'язнів на прополювання «забороненої зони» конвоїри не водили і блатні відтоді в таборі пошовковіли.

З групи, яка рахувала бандитам ребра, відібрали вісім в'язнів. Судили нас за перше і за друге побойща. Стаття 59.3.16 — табірний бандитизм, від трьох до десяти років. Кожному з нас влупили від душі ще по десять років. Але оскільки максимальний термін в СРСР тоді становив двадцять п'ять років, то нам просто-напросто з дня присуду треба було починати відбуття покарання наново. Тобто, ті роки, що ми уже відбули в неволі, не зараховувалися, попереду в кожного «свіжий» термін, довжиною в двадцять п'ять років.

Сильні духом

*Невладний над нами ні голод, ні страх,
Хоч ми безборонні і голі, —
Вже краще загинути в концтаборах,
Ніж бути рабами — на волі!*

Іван Гнатюк

Після суду мені, як злісному порушникові режиму, впаяли рік карцеру. Півроку я відсидів у карцері до суду. Отож, загалом «відпочивав» у зловісному карцері півтора року. Скажу щиро, що то немало. Думав, що буде мені каюк. Холод, голод, спрага висушили мене, мов блощицю. Правда, виручили, як завжди, друзі, не дали мені вмерти в бурі. Іван Ільницький з Нижнього Березова і Василь Левицький із Середнього Березова в негоду підповзали до віконця моєї камери-одиночки і на тичці просовували кусень хліба. Ільницький — Риболов воював у Березівській сотні, Левицький був у боївці. Обидва ризикували життям, долаючи поповзом вогневу лінію. З вишки червонопогонники стріляли без попередження. Проте в пургу солдат більше пильнував, як би йо-

го не знесло вітром, аніж за буром. Однаково хлопці наражалися на смертельну небезпеку, бо підступи до бараків посиленого режиму прострілювалися зусібіч. Ті невеличкі шматочки хліба допомагали підтримувати в моєму геть кволому тілі життя. А може, то було усвідомлення, що про мене ще хтось дбає, друзі не забули мене?

Багато допомогла лікарка із санчастини Людмила Кірікова, яка мала добру жіночу душу. Здійснюючи обхід в'язнів-штрафників у карцері, виписувала мені щоразу риб'ячий жир для лікування. Хліба дати не могла, бо я на карцерному режимі, але ставила якийсь діагноз і підтримувала мене отим риб'ячим жиром. Отак допомагала мені добра росіянка. Таким чином я пережив вісімнадцять страхітливих місяців у карцері.

Чекісти достеменно не знали, що саме я організував відплатну акцію супроти злодійні, проте здогадувались. Трохи допоміг їм Ніколай Рокітін, колишній інженер, власовець, російський шовініст. Він щось трохи бачив і чув, трохи понавидумував. На початках на допитах він тримався, нічого не говорив, аж поки його не опрацював опер Підгорний. Про розмову їхню згодом розповів мені наглядач. «Слухай, — каже опер, — чому ти такий дурний? З ким ти зв'язався і кого захищаєш? Чому мовчиш? Ти що, не знаєш, хто такі бандерівці? Таж вони хочуть незалежної України. Без Росії! Кумекаєш?!» Намолов тому сім міхів гречаної каші. Власовець і «розколовся». Шовініст завжди залишається шовіністом — чи він монархіст, чи він комуніст. Якби не «допомога» Рокітіна, нас, либонь, і не судили б, позаяк доказів не було жодних.

Про що я тільки не передумав у холоднючому бурі. Перебрав у пам'яті кожен день, кожную подію, навіть з раннього дитинства. За півтора року окрім закрижанілої зусібіч бетонної труни карцеру нічого не бачив. Анічогісінько! Ні неба, ні сонця, ні дерева, ні травинки, ні пташини... Похований заживо. Ковані металом нари відмикали від стіни о двадцять другій годині, щоби рівно о шостій знову примкнути. Вісім годин лежав на холодних нарах, решту часу ходив тісною камерою, бо на студеній бетонній долівці особливо не посидиш. Зрідка перестукувався азбукою Морзе почерез стіни із сусідами зліва і справа. Наглядач почує і тоді кара — позбавляють і так мізерної карцерної пайки. Мене штрафували часто. В знак протесту організовував восьмидобові голодовки. Проте начальство ніяк не реагувало на такі акції. У таборах, де в'язні вимиралі масово, на голодовки ніхто не звертав уваги, і вони були недієві як засіб боротьби.

По виході з буру я познайомився з Пантелеймоном Василевським, який після воркутинського повстання з новим терміном потрапив на Колиму. З відбитими нутрощами і перебитими руками-ногами непокірний оунівець лежав у табірному шпиталі. Я вийшов з буру не набагато кращий — худий, аж прозорий, — лише шкіра й кості. Друзі мене активно підхарчовували, і за кілька тижнів я трохи відійшов. У молодому віці людина реабілітовується фізично швидко. Енергійний і діловий Василевський за час мого перебування в бурі зумів зібрати групу надійних хлопців. Вони й почали наводити в зоні порядок. Майже всі блатні співпрацювали з табірною адміністрацією, були донощиками, тому мали великі привілеї. Умудрялися навіть грабувати й гвалтувати вільнонайманих працівниць бухгалтерій, складів. І це сходило їм з рук. Після нашого погрому неподобства дещо припинились, але з часом відновились. Василевський зі своїми хлопцями знову розставив усе по місцях. Вийшовши з буру, я побачив зовсім інших в'язнів — дружніх і згуртованих. Кожен відчував себе людиною.

У таборі зустрів стрільця моєї чоти Суворого — Дмитра Лахманюка із Космача. Тримався молодцем, як і личить українському повстанцеві і гуцулові.

Таборами ГУЛАГу масово прокотилися акти непокори, страйки, повстання, тому Москва змушена була піти бодай на часткове послаблення табірної режиму. Рік 1955-й приніс деяку полегкість для політв'язнів, тільки не для нашої опальної «вісімки». Нас розкидали по різних «лагпунктах». Кожен відчував на собі недремне око оперів і їхніх вислужників. Я потрапив на особливо суворий режим. Табірні власті організували в Ягодінському управлінні Колими окрему спеціальну зону в Известковому, селищі, де випалювали вапно. Невільники швидко заслабали на силікоз і гинули сотнями. З усієї Колими до того табору позвозили сотні політичних в'язнів, яких збиралися похоронити у вапняних кар'єрах.

У глухій лісотундрі кілометрів за сто двадцять від дороги, посеред непрохідних гнилих боліт, розбили табір, доїжджалося до якого тільки взимку по мерзлому. В середині червня розмерзало, а наприкінці серпня вже випадав сніг. Літо тривало якихось два місяці, і на цей період табір був відірваний від усього світу. У віддаленому таборі спершу працювали побутовики, але на них далеко не заїдеш. Тому й організували «спецзону» для політв'язнів. Мовляв, і працюватимуть, і швидко повимирають, клопоту з ними поменшає.

Ми хутко дотумкали, до чого йдеться, і відмовилися працювати. Жоден із майже тисячі в'язнів не вийшов на роботу. Проминув тиждень, другий... До табору приїжджає перший секретар Магаданського обкому компартії Абабкін — середнього віку, високий, чорнявий, круглолиций чолов'яга. За списком, складеним табірними операми, викликає «зачинщиків» страйку на бесіду. Я, звичайно, втрапив до того переліку в числі перших. Агітує, щоби виходили до праці, однаково нас заставлять. Якщо ж почнемо працювати добровільно, то нам буде зараховано, незабаром знімуть суворий режим... Говорити партійний бонза вмів гладко. Але він не знав, либонь, що в'язні володіли однією чудовою властивістю — в одне вухо впускали почуте, в інше випускали. До роботи ніхто не поспішав. Компартфункціонер обіцяє в'язневі ледь не всі земні блага, а той і вухом не веде. І зарплату нам виплачуватимуть, і утримуватимуть пристойно. На той час в таборах ввели так званий госпрозрахунок. За виконану норму в'язень отримував якусь децицію грошей як зарплатню. Половину забирала держава, з половини, що залишалася, гроші йшли на харчування, одягу, соціальні послуги... Якийсь мізер перепадав зекові на власні потреби — куриво, харчі. Жоден з нас не мав ні копійки за душею, проте на пропозицію головного комуніста області ніхто не пристав. Політв'язні твердо стояли на своєму. «Або виїхати з цього табору, або вмерти». Обкомівський керівник пересвідчився, що намарне гайнує час, і невдовзі забрався до Магадана.

Після від'їзду Абабкіна в'язнів мотлошили місцеві начальники, аж поки не заявився перший секретар Якутського крайового комітету компартії. Нічого не добившись за кілька днів даремної балаканини, високий партієць віддає наказ: «Абезглавіть!» Третього дня нас, «голову», заганяють до кузова вантажівки і знову везуть сніговою пустелею невідь-куди. Конвоїри з автоматами випасають кожен порух, але куди там втечеш. Кожному з нашої «двадцять п'ятки», що були, на думку табірної адміністрації, керівниками страйку, дали по п'ять років критої в'язниці.

Привезли нашу небезпечну для табірної начальства групу на «Інгенуголь» до жіночого табору. Заперли тимчасово до бурів, поки оформлять на нас супровідні документи і з Москви поступають наряди. В той час есесерівські в'язниці тріщали від в'язнів, що повставали і страйкували в таборах. Тому розмістити в «критці» досить таки величезну групу політв'язнів було немалим клопотом для тюремників. Величезна

володимирська в'язниця відмовила за браком місця. Довго думали-гадали і знайшли для нас місце аж у Єльці Липецької області, місті на річці Сосні. Але поки ми туди потрапили, добряче насиділись у борах жіночого табору. Хлопці наші позаймали бури, а непокірних невільників адміністрації нікуди запроторювати. Тому тижнів через три везуть нашу бунтівну компанію до Сусуманського району, де організували зону суворого режиму. В золотодобувному районі з центром у селищі Сусуман нам відвели бур у таборі Случайному, де начальником був Ісаєв. В'язні добувають золото на шахтах. З перших же днів зорганізовуємо невільників на страйк. «Для кого ви маєте золото?» Все завмерло враз. Зі мною в групі були бойові хлопці — Петро Кобилянський, що потрапив сюди з Норильська після повстання, Гриць Чмелик, Богдан Розшиб'юк з Обертину, Михайло Магас.

Табірні шляхи наші з Пантелеймоном Василевським розійшлися. Людмила Кірікова зуміла оформити моєму приятелеві інвалідність, і суд звільнив його. На початку 1956 року Пантелеймон виїхав на Україну, провідав навіть мою маму в Березові. Рік пожив з мамою і вітчимою в Єйську на Кубані, а відтак всі разом перебралися до Коломиї. У місті над Прутом колишньому політв'язневі відмовили в працевлаштуванні, тому перебрався до Дрогобича на Львівщині, де влаштувався нормувальником. В Дрогобичі проживає й досі.

Зона гудить, мов пасіка влітку, тільки бджоли не носять мед. Золото не добувається, план катастрофічно не виконується. З цієї причини нашу групу спішно вивозять до сусіднього табору Широкого. Проте на Случайному навчені нами в'язні до праці не виходять, тому адміністрація змушена вивезти всіх політв'язнів до інших таборів. Натомість завезли побутовиків, бо золото мити мусив хтось.

На Широкому шахт не було, але були золоті копальні, які по нашому прибутті завмерли, мов за помахом чарівної палички. Начальство переполошилося, забило тривогу. Зону оточили червонопогонники з автоматами. Солдати намагалися прорватися до табору по через вахту, але в'язні стали муром і не пропустили. Тоді вешники здійснили спробу просочитися в зону через проріз в огорожі з колючого дроту. Поки вони намагалися зробити прохід, ми хутко розібрали барак і озброїлися хто-чим. Червонопогонники в зону не пройшли. Наступного дня керівники табору аж зі шкіри лізли, агітували в'язнів приступати до праці. Чого тільки не обіцяли — і на загальний режим перевести, і пробачити старі «гріхи»... З усієї групи в'язнів ніхто не піймався на солодкі слова, окрім невеличкої групи литовців. Загалом політв'язні в таборах жили досить дружно, не зважали на національність. Щоправда, групувалися за національними ознаками, — балтійці окремо, росіяни окремо, до українців, як найчисленнішої верстви в'язнів, часто приставали кавказці, але табірні злигодні ділили всі разом. А тут кілька литовців не витримали. Проте адміністрації потрібні були не вони, а якраз українці-організатори. Литовців вивели з табору, потримали неподалік до вечора і завернули назад. Заходили в зону, як обпльовані, понуривши голови. Ніхто їм не дорікав. Мабуть, хлопці з берегів Балтики ще не пересвідчилися, що більшовикам вірити — собі шкодити. Протистояння тривало кілька тижнів. Адміністрація не витримала, здалася першою. Одного дня в'язням оголошують, що суворий режим відмінено, впроваджується загальний. Починають розвозити всіх по тих таборах, з яких позволили на Широкий.

Нашу ватагу вантажівка притарабанила до сусуманської в'язниці. Перед тюремною брамою ми запротестували. «Пообіцяли загальний режим — давайте. Чому привезли

до в'язниці?» Тісно, спинами один до другого, поставали в кузові і дружно відбиваємося фанерними валізками, не дозволяємо стягнути себе на землю. Не один конвоїр «заробив» тоді по голові. В'язниця в центрі містечка. А на той час у Сусумані було вже чимало наших хлопців, які позвільнялися з таборів, були й «безконвойники». Побачили, як ми завзято відбиваємось від конвоїрів, і поспішили на підмогу. Через якоїсь півгодини машину оточила маса народу, здебільшого вчорашні політв'язні-українці. Скандал розгорівся на весь районний центр. Аж приходить начальник управління таборів. Голосно, щоби почув весь натовп, оголошує: «Злазьте, заходіть до камер і ночуйте. Постанова стосовно вас відмінена. Але в містечку вас, окрім в'язниці, немає де перетримати ніч. Завтра вас розвезуть по таборах загального режиму». Ми чудово розуміли, що це брехня, але опиратися далі не було сенсу.

Зранку нас повезли в Магадан на пересилку. У в'язниці очікував звичний карцер з водою, що хлюпотіла аж через поріг. З порога до нарів треба було добиратись хисткою дошкою, інакше втрапиш в крижану воду, що сягала вище колін. Нас, вісімнадцятеро політв'язнів, загнали до «водяної» камери, де ми змогли трохи перевести подих після безкінечних етапів-доріг. Поруч камера з побутовиками, які також чекають відправки до материкових в'язниць. Вияснилося, що вони сидять тут уже понад три місяці. Борсаються в студеній воді, мов водяні щурі, і мовчать. Через два тижні вимагаємо, щоби відправили нас далі по етапу. Тюремне начальство ніяк не реагує, тому оголошуємо голодовку. Вимагаємо прокурора, який спромігся прийти аж на шостий день. Пообіцяв невдовзі вивезти нас. На голодовку ми підбили дві камери побутовиків. Вони погодились, але протрималися лише три дні й здалися. Проте на етап потрапили швидше, скориставшись результатами нашої затяжної голодовки. Щоправда, нашу компанію також незабаром відправили до Хабаровська.

Якось Петро Кобилянський, повертаючись до камери з прогулянки, зустрів Михайла Антоновича, дід якого, Володимир, професор Київського університету, написав багато наукових праць з української історії, археології, етнографії, створив київську школу в історіографії, вивчав козаччину і гайдамаччину. Внук славетного історика сидів у камері з побутовиками. Його разом з іншими політв'язнями везли з табору на Матросова, де була золота шахта. Машину пустили з високого обриву. Водій з конвоїрами повистрибували, а в'язні загриміли в провалля. Майже всі загинули, Антонович якимось дивом уцілів. З розтрощеним черепом потрапив на етап. Голова постійно кровоточила і нестерпно боліла. Кобилянський знав вченого-історика ще по Норильську. Ми негайно здійняли шум. «Чому політичного в'язня утримують в камері з побутовиками?!» Прибулі начальник в'язниці і оперуповноважений запевнили, що переведуть Антоновича до нашої камери. Так воно і трапилося невдовзі — відомий історик став нашим співкамерником.

У мене був новий підручник з історії УРСР. Антонович читав ту книжечку і неймовірно сердився, бо майже все написане було суцільною брехнею і страшною фальсифікацією історії України, яку він знав досконало. Одного ранку Антонович всівся на сусідніх нарах, спав він поруч зі мною, і гортав сторінки дратівливої книги. Раптом підручник випав йому з рук, він зробив глибокий вдих, другий... Впав на бік і затих. Я прожогом кинувся до дверей, загамселів щосили кулаками, вимагаючи лікаря. Поки той причвалав, Антонович уже не дихав. Лікар константував смерть, і ми винесли тіло з камери. Трапилася ця трагічна подія в двадцятих числах січня 1956 року в камері номер двадцять Магаданської в'язниці. Більшовики заарештували вченого в Австрії або Чехо-

Словаччині і запроторили до магаданських таборів, щоби погубити там. Так загинув український вчений, історик, революціонер. На одинадцять років пережив Михайло Антонович свого батька Дмитра — українського історика, політичного діяча. Дмитро Антонович стояв біля витоків Революційної української партії, був членом Української Центральної Ради, очолював морське міністерство України, був міністром мистецтва. Організовував Український Вільний Університет у Відні й Празі, працював його ректором, підготував багато фахівців, які брали активну участь в українських визвольних змаганнях.

Шість до зубів озброєних конвоїрів загнали нашу «вісімнадцятку» в тісних наручниках до салону «дугласа». Солдати не спускали з нас ока, боячись, либонь, щоб ми не накинулися на екіпаж літака. Розбезпечені автомати конвоїрів додавали їм впевненості, проте не страхували від поломки літака. Гуркітливий «птаха» почав все більше й більше втрачати висоту. Під нами холодне Охотське море. Летимо з Магадана на Хабаровськ. Пілоти з пацьорками поту на чолі знервовано перемовляються, часто встають, ходять салоном літака. Проте нам нічого ніхто не каже. «Гепнемось тут, — думаю собі, — з височини та ще й пірнемо глибоко». Приємного, звичайно, в тому мало. Проте нам, в'язням, втрачати особливо нічого, окрім двадцяти п'яти років тяжкої неволі. Смерть в більшовицьких концтаборах невідступно чигає на кожного невільника. А ось пикастим червонопогонникам пожити ще хочеться, ой хочеться. Сидять зблідлі, пониклі, стискають тремтячими руками непотрібну за даної ситуації зброю, шепочуть щось, сараки, безкровними губами. Не знаю, молять Бога чи згадують свого батька-Сталіна. Мені навіть шкода стало здоровецьких, до отупіння переляканих, червонопогонних солдатів. Чомусь уявилося тоді, як літак має пробити крижану товщу і піти на дно. Але до того, на щастя, не дійшло. Чмихаючи й трясучись на повітряних ямах, мов віз на бакаюватій дорозі, літак якось нехотя, але дотягнув до Комсомольська-на-Амурі.

Традиційний на всьому совітському обширі «воронок» відвіз наш закайданований гурт до місцевої в'язниці. Через три дні під охороною того ж конвою «дуглас» підняв нас знову в небо. Був то новий літак, а чи налагодили той самий — не беруся сказати. Але він благополучно вже цього разу приземлився вночі в Хабаровському аеропорту. Знову «воронок». В'язниця. Камера...

Вранці сніданок. Наглядачка роздає щі. За вісім років Колими жоден з нас не бачив у їжі ні капусти, ні картоплини. Лише каша ячмінна, чумиза, овес. Навіть вільнонаймані працівники споживали картоплю тільки в засушеному вигляді. Зголоджені нам щі видалися найсмачнішою на світі стравою. Повертаємо наглядачці порожні тарілки. Вона аж очі округлила від здивування. «Ребята! Ви што, всьо съели? Сматрі-ка! А наші носи варотят от щей». Звичайно, «материковим» в'язням гнилувата капуста давно проїлася. Дає нам того варева ще по дві миски на брата. Ми по мисці з'їли, а решту залишили про запас. Наглядачка те завважила і авторитетно заявила, що такого добра як щі з гнилої капусти у цій в'язниці нам даватимуть достатньо, тому запас створювати не варто. Я тоді пошкодував, що швидше не потрапив з Колими на материкову частину «необ'ятной».

Згадалася чомусь смерть Сталіна, яка застала мене в Магадані у пересильному таборі. Кілька днів табірний гучномовець жалісливо повідомляв про важкий стан хворого «вождя» Сталіна. Котрийсь в'язень-відчайдух наслухався тих квилінь та й каже: «Та най вже вмирає, як такий слабкий». А наступного дня «брехунець» жалібним голосом повістує, що генералісимус вже відійшов. Скільки разів у своїх партизанських

мріях-снах я стріляв у ненависного гнобителя України, скільки виносив йому смертний присуд... Солдати ледь не позлітали з вишок від громоподібного зеківського «ура!» Невільники обіймалися, підстрибували, галасували, затагували пісні... Мабуть, тіло мертвого «вождя» підстрибувало в Кремлі від загального тріумфу задротованого люду на всьому імперському просторі. Табірна адміністрація десь щезла, наче корова язиком злизала всіх офіцерів. Смерть тирана принесла велике збудження пообіч колючих дротів — одні раділи, інші тужили. Байдужим не залишався ніхто...

До смерті «вождя всіх народів» дозволялося писати з табору одного листа на півріччя, після — щомісячно. Правда, лист мусив адресуватися одній особі, інакше цензор його не пропускав. Я писав листи здебільшого мамі. Одного разу мого листа зуміла передати на пошту Слава Веретко, яка вела картотеку на складі. Завідував усією базою вільнонайманий єврей Бродер. На просьбу нашої краянки він вкидав листи у місті до поштової скриньки. Людський чоловік часто надавав політв'язням посильну допомогу. Відправив Бродер і мого листа з «Берлагу». Зворотню адресу на конверті я написав першу ліпшу. «Місто Магадан, вулиця Сталіна, 15». Місяців через три на вигадану адресу прибуває посилка від мамі. Старенька не зуміла розгадати моєї «конспірації», тим паче, що до частоті зміни мною адреси вже звикла. Доля розпорядилася так, що за тією адресою знаходився театр. Актори швидко змикитили, якому «артистові» адресована фанерна пака з далеких Карпат, і зуміли знайти майстра, що працював на будові з в'язнями. Ним передали попередньо записку-запит, яка потрапила до рук моїх знайомих. Поступово зміст посилки невеликими частинами перекочував з театру на вулиці Сталіна потім майстра до моїх хлопців, а від них — до мене. Отака приключка. Порядні й чесні люди бувають скрізь.

У хабаровській в'язниці нас довго не протримали. Через тиждень-два нас приймали і відправляли в'язниці Новосибірська, Іркутська, Свердловська... Москва «гостинно» надала нам смердючу камеру в «Красной Пресне». І нарешті за нашими спинами натужно закрипіла важка брама «рідної» в'язниці у Єльці.

З довгого й монотонного етапу закарбувалися в пам'яті кілька подій. У Хабаровську до нашої колимської «вісімнадцятки» долучили Святослава Караванського. Його етапували, здається, не на «критку», а до якогось табору для «перевиховання». Надіялися ще, либонь, перекопити його на будівника комунізму. Даремно... Дорогою до Іркутська відомий правозахисник розповідав про своє життя-буття. Слухати старшого за мене на три роки українського вченого було вельми цікаво.

Під час Другої світової війни перекладач Святослав Караванський був активним членом антинацистського підпілля. Мабуть, у відплату за боротьбу з гітлерівцями сталіністи запроторили вченого-правозахисника у сорок п'ятому до концтаборів на цілих п'ятнадцять років. Звільнившись, Караванський п'ять років зазнавав переслідувань комуністичного режиму, а в 1965 році був повторно ув'язнений. На волю вийшов у шістдесят дев'ятому, щоби через рік «загриміти» ще на десять років. Причиною третього ув'язнення послужила написана ним стаття про Катинську трагедію. У сімдесят дев'ятому Караванський разом з дружиною Ніною Строкатою, мікробіологом, зумів покинути комуністичний «рай» і емігрувати до США. Ніна домагалася звільнення чоловіка, за що відбула п'ять років у радянських концтаборах. Її арешт спричинив створення Громадського Комітету захисту Ніни Строкатої-Караванської, до складу якого увійшли Стус, Чорновіл, Стасів-Калинець, Якір, Тимчук. Померла Ніна Строката-Караванська 1998 року в сімдесятидворічному віці. Святослав Караванський переклав

на українську Байрона, Шекспіра, написав багато наукових і публіцистичних праць на захист української мови.

У сусідньому з нами вагоні-«столипіні» везуть жінок, що мають побутові статті. Яюсь перед полуднем там здійсмається страшний вереск, особливо вирізняється нелюдський крик однієї жінки. Мабуть, конвоїри знущаються. Але як допомогти бідолашним невільницям? Вдаємося до випробуваного в'язнями методу — розхитуємо свій вагон. При скоординованих, дружніх діях вагон, бувало, сходив з рейок. Збіглися конвоїри, прихекав начальник конвою. Лають нас по-московськи, аж лопухи обабіч насипу в'януть. Проте жінок мордувати припинили.

«Красная Пресня» збагатила мене ще однією зустрічю, цього разу з одним із лідерів НТС (Національного трудового союзу). Прізвища його вже не згадаю. Переконаував мене в необхідності нашого об'єднання. Я погоджувався, проте уточнював, що метою об'єднання антикомуністичних сил може бути розвал Союзу, але в жодному разі не побудова нової Російської імперії, як це пропонували «ентеесівці». Українцям у їхній програмі відводилася роль робочої сили, і не більше. Російські монархісти, анархісти, комуністи, як би не різнилися їхні політичні погляди й уподобання, в одному були єдині — український народ завше виступав у них в підневільній ролі. Отак одновірні «брати-слов'яни» ставляться до нас, українців.

Значно пізніше невільницька доля звела мене з лєнінградським монархістом Ігорем Огурцовим, який представлявся майбутнім монархом Російської імперії. Табір число тридцять п'ять на станції Всесвятській в Пермській області послужив місцем нашої незапланованої зустрічі. «Співав» мені лєнінградський монархіст все тієї ж...

Єлєцький «курорт»

— *О Божє, у якій норі
плодилися ці упирі?
О Господи, повідай днесь,
докіль ця ніч і вурдалаки?*

Іван Прокоф'єв

Після закрижанілої Колими Єлєць видався нам курортом. Тепло, сухо, чисте повітря, з четвертого поверху крізь щілину в камерному віконечку видно зелену смужку лісу. Годують, порівняно з Колимою, несогірше. До камери нас запакували всією вісімнадцяткою. Боялися, очевидно, щоб ми не «псували» місцевих в'язнів. У критій в'язниці нам велося легше, аніж у колимських таборах.

У в'язничний дворик «воронок» завіз нас глупої ночі, тому ми не зуміли розгледітися. Зробили це вранці під час прогулянки. «Тюрмисько», так про себе назвав я єлєцьку в'язницю, справляло враження. Щось подібне досі я бачив лише у Львові та Харкові. За мурованими стінами чи не метрової товщини томляться кілька тисяч невільників. Периметром понатикувано кулеметних вишок. У кожному дворику також вишкірюється кулеметним дулом вишка. Поверх двориків натягнуті металеві сітки, щоби в'язні не перекидали почерез стіни записки. Трапами над головами в'язнів гупають чоботами наглядачі, стежачи за порядком. З одним із них, немолодим чолов'ягою з невиразними рисами обличчя, розпочинаю бесіду. «Гражданін начальник!» «А чяво?»

«Ви бачите, яка хороша совітська влада». «А в чьом?» «Та ж дивіться, яку здоровенну тюрму відгрохала. Я побував у багатьох, але такої ще не бачив». «Е-е-е, — протягує страж, — синок. Это не советская власть». «А хто ж?» «Это ещѳ Скатерінушка, она, матушка, строїла». Тоді я вкотре переконався, що недаремно ще Тарас Шевченко називав Росію «тюрмою народів». Скільки ж то пішло праці і матеріалів, аби збудувати таку величезну в'язницю. Скільки люду перемучилося в цих мурах.

До єлецької в'язниці ми потрапили на початку березня п'ятдесят шостого. Прийняв нашу групу оперуповноважений. Начальника в'язниці ми довгий час не бачили. Другого серпня нагло скрипить ключ у замку. До камери влітає захеканий наглядач. «Збирайтеся в лазню!» Гей, що за мара, та ж учора тільки мились. «Нічого, там вас помиють, поголять, чисту білизну видадуть». Ну що ж, в лазню, то й в лазню. Ідемо. Дорогою наглядач шепоче, що нас судитимуть. З якої раці? Таж зовсім недавно над нами відбувся в Магадані суд. Що таке? Після лазні повертаємося в свіженькій натільній білизні до камери. Кожен задуманий. Конвоїр викликає за абеткою першу шістку в'язнів. З нетерпінням очікуємо їхнього повернення. Через неповну годину переступають поріг камери з усмішками на марних обличчях. «Ідемо, хлопці, додому!» Виявляється, працює комісія Верховної Ради СРСР. Розглядає політичні справи поголовно. Усіх звільнили, щоправда, з різним формулюванням. Одних — «не счїтають судимим», інших — «счїтають судимим с отбившим сроком». Тобто, одних реабілітували, інших — ні. Але звільнили всіх. Нарешті постаю перед високою комісією і я. Надій якихось особливих на звільнення не плекаю. У другій групі на чотири роки залишили Михайла Магаса з Тернопілля, що ж там казати стосовно мене.

Заходимо до в'язничного клубу. На сцені за червоно-кумачевим столом сидять московські достойники, начальник в'язниці, ще якісь офіцери. Ми всїдаємося в залі на лавку. На сцену викликають почергово. «Президіум Верховного Савета СССР по указу номер... рассматрївает дело асуждьоннава...» Одним словом, у них все було вже заготовлено, зачитували задля проформи. Пропонують розповісти про свої «преступленїя». Викликані називають статті, за якими засуджені. Члени комісії мовчки переглядаються і один з них зачитує текст рішення. «Счїтають несудимим» або «счїтають судимим с отбившим сроком». Кінцівка у всіх однакова — «асвабадїть». Переді мною проходив Чмелик. Йому залишили відбувати три роки. Я їду останнім. Коротко повідомляю про свою «справу». Цїкавляться другою, вже в таборах, судимістю. Відповідаю, що про це вони вже почули від Богдана Розщиб'юка, чогось нового сказати не можу. До слова, Богдана звільнили тоді, і він поїхав до рідного Обертина. Зачитують — «...сакратїть срок наказанїя до десяти лет». Не скажу, що я дуже втішився від того. Десять років у неволі, добавлених до восьми уже проведених там, це вам не будинок відпочинку.

Отож, вислід роботи високої московської комісії для нашої «вісімнадцятки» такий. П'ятнадцятьох хлопців звільнили, і я був радий за них. Чмеликові залишилися три роки, Магасові — чотири, мені ж зосталося перебувати в неволі ще десять років.

Наступного дня ми дали звільненим на прощання останні напуття. Камера зробилася враз просторою і лункою. Події кількох найближчих днів розвивалися стрімко і непередбачувано. Десять другого чи третього дня до камери заходить начальник спецчастини. Беземоційно зачитує рішення про звільнення Магаса, котрий попередньо писав у якісь інстанції скаргу. Її, як виявилось, розглянули й задовільнили. Через день камера наша попросторнішала ще більше, оскільки в ній залишилися тільки ми з Чмеликом. Радїємо удвох за приятеля. Михайло Магас воював в УПА на Тернопіллі. В нево-

лі показав себе відважним і товариським хлопцем, справжнім бійцем. Чмелик також стрілець УПА, родом зі Стрия на Львівщині. Не знаю, як воював у повстанській сотні, але в таборах тримався по-козацьки. Адже не кожен відважувався на перший немаленький строк «намотати» у таборах ще один. Чмелик був одним з небагатьох. Відстоював нашу справу, заступався за друзів завжди і скрізь, сповідував принцип справедливості. За події у таборі Д-2 мене разом із Рощиб'юком, Бунем, Олексюком, Сушиком, Поріцьким судили повторно. Чмеликові другий термін дали за ліквідацію табірного донощика.

В'язнична обслуга, що звикла до неординарних, м'яко кажучи, дій «побутовиків», ставилася до нас, «політичних» досить непогано. Не скажу, що все у стосунках між в'язнями і адміністрацією протікало гладко, бо непорозуміння виникали нерідко, але то все були клопоти правового характеру, і вирішувалися вони загальнолюдським, правовим трибом. Серед політичних в'язнів не було звичних у блатному світі бійок, «розборок», грабежів, насильства, аморальних вчинків, тому тюремникам велося з нами значно легше. Проте на кожен факт несправедливості, насильства, провокації щодо будь-кого з-посеред наших друзів ми відповідали актом непокори, голодовками і навіть відплатними акціями. Тому у цій в'язниці нас цінували, побоювались і поважали.

Кількаразово викликав мене до себе начальник політчастини у в'язниці, високий, стрункий блондин з блакитними очима. Про мету тих «запросин» я лишень здогадувався. Очевидно, ознайомився з моєю «справою» і зацікавився персоною «западенця». Офіцер наслухався свого часу з різних совітських джерел про «бандитів»-бандерівців, а тут зіткнувся з ними чоло до чола. Почуте колись і побачене зараз значно відрізнялося. Замість лютих зарізків перед ним постали спокійні, дружні, з відчуттям власної гідності мужні люди. Коротко, наскільки міг, дохідливо, я розповів йому про ситуацію в Західній Україні. Розказав, як зустрічали радянську владу з хлібом-сіллю у вересні тридцять дев'ятого, що по собі залишили «визволителі» у сорок першому, втікаючи від гітлерівців. Не забув описати «подвиги» німців, мадярів, румунів у наших краях і боротьбу УПА з ними. Знову перейшов на тему совітів, але тепер вже «других», і чого від них західноукраїнці дочекалися. Не оминув боротьби бандерівців з комуністами і їхньої діяльності в концтаборах. Слухав мовчки, ні разу не зупинивши й не перебивши. З його поведінки я зрозумів, що з багатьох питань погоджується зі мною. Правда, про те він не обмовився жодним словечком. Закон гулагівських джунглів не дозволяв, звичайно, офіцерові розкритися перед в'язнем. Але слова мої, гадаю, впали зерном в благодатний ґрунт. Капітан був людиною досить тямковитою, щоби й самому розібратися в тому, що коїлося в совітській імперії. Мої розповіді лише додали йому впевненості.

Тюремна бібліотека містила багато російської літератури, здебільшого, класиків. Прочитав я Гончарова, Белінського, Чернишевського, Толстого, Чехова та багатьох інших російських письменників. Дуже хотілося почитати своїх, українських, авторів, але про це у в'язниці залишалося тільки мріяти. Ми переповідали часто один одному зміст прочитаних ще на волі книг українських письменників, багато декламували поезій. Кожну прочитану книгу обговорювали гуртом. Літературно-культурне життя в середовищі українських політв'язнів не завмирало ніде за жодних обставин. Були то рідна пісня, висока література, молитва, а чи просто дотепне українське слово. Українство не вдалося вихолостити з нас жодному з окупаційних режимів.

Бібліотекарка у визначені дні приходила до кожної камери з каталогом наявних у бібліотеці книг, і ми вибирали потрібну літературу. Вона справно приносила замовлені книги і забирала прочитані. Сама тридцятип'ятирічна жінка не читала, очевидно, зовсім, бо ніколи не могла нічого порадити своїм загратованим читачам. Проте ми були вдячні їй і за те, що регулярно приносила замовлене нами живе слово, хай і чуже. Для себе ж я давно зробив висновок, що вчитися ніколи і ні в кого не соромно, тому з головою занурився у світ друкованого російського слова. Все-таки це корисніше й цікавіше, аніж лічити блощиць у камері.

Від спокуси поспілкуватися з нами, політв'язнями, не могли втриматися ні тюремні наглядачі, ані конвоїри на численних етапах. Пригадую, під час нашого не зовсім вдалого перельоту з Магадана, коли літак здійснив вимушену посадку у Комсомольську-на-Амурі, ми в аеропорту розпочали колядувати. До нашого невільницького гурту, оточеного озброєними конвоїрами, долучилися випадкові пасажери, почали підтягувати за нами. Колядували ми натхненно. Коли ще випаде слухна нагода?! Навколо імпровізованого хору зібрався недовзі величенький натовп. Дехто слухав українську колядку вперше, але навіть на чужомовних слухачів вона впливала магічно. Здавалося мені, що у тих незнайомих людей з розширеними від здивування й насолоди очима і розтуленими ротами аж німби сяяли навколо голів. У промерзлій аеропортівській залі враз потеплішало. Наче часточку України принесли колядки до холодного північного міста. Свіжим карпатським вітерцем війнуло в одухотворені обличчя. Отаку незбагненну силу має наша колядка. Ця незвідана сила штовхнула на відчайдушний крок навіть одного з конвоїрів. Хлопець випростався і гордо обвів поглядом присутніх. «Ето мої землякі!» Ткнув великою п'ятірнею в наші кайдани і поправив на широкому плечі мулький, що зовсім не пасував до ситуації, автомат. Заговорили все-таки приспані нелюдською системою прадідівські козацькі гени, зуміла їх розбуркати предковічна колядка, привезена з гордих, нескорених Карпат.

Не піддатися комуністично-імперській системі нищення волелюбства й інакомислія могли лише люди, тверді духом і сильні фізично. Тому ми не забували у в'язниці й за брєнне тіло. Кожен ранок у камері розпочинався після молитви з руханки і водних процедур, активні фізичні заняття проводили під час прогулянки у дворику. Кожен з нас до арешту був непоганим спортсменом і в неволі намагався, наскільки можливо, підтримувати фізичну форму.

По-справжньому тоскно зробилося нам з Грицем після від'їзду друзів. Ходимо камерою туди-сюди, мов неприкаяні, перекинемось знехотя словом, піджартуємо один над другим. Переговорили про все на світі, вже й теми вичерпались. Так провели понад три місяці, а тоді написали заяву в Москву. Мовляв, сталінські репресії в Радянському Союзі засуджуються, то чому ми мусимо й далі сидіти в «критці». Відповідь з білокам'яної не забарилася.

Пізньої осені шістдесят першого відправляють нас з Грицем із Єлецької в'язниці етапом в табори. Мені залишилося відбувати десять років, Грицеві — три. «Столипін» напхот напханий блатною братією. Інструкція забороняла перевозити політичних з побутовиками. У вагоні є карцер. Але за яку провину нас туди саджати? Отож, їдемо з Грицем по-панськи, удвох у купе, а в сусідніх секціях тиснуться по шістнадцять в'язнів-побутовиків. Куди нас гуркоче потяг, не знаємо, гадаємо собі, що в Магадан.

Дорогою дізнаємося, що в Свердловській в'язниці група українських політв'язнів підняла повстання, бо умови утримання й знущання адміністрації були нестерпні. Більшовики розстріляли тоді сорок найактивніших в'язнів-повстанців.

У Свердловську в пересильній в'язниці зустріли колишній штаб Квантунської армії ледь у неповному складі. «Сорокова» камера стала місцем нашої випадкової зустрічі. Полонені японські офіцери відбували ув'язнення у володимирській в'язниці, було їх, здається, шістнадцять осіб. У камері з японцями ми з Грицем провели вісім днів. Роззнайомилися. Здивував мене неймовірно колишній начальник контррозвідки армії, полковник. Окрім того, що бездоганно володів українською, добре розбирався в історії, культурі, літературі України. На моє запитання відповів, що Японія розглядала Україну як союзника в боротьбі проти Російської більшовицької імперії. Був у групі офіцерів небіж Мікадо, начальника штабу Квантунської армії. Попри жовтувату шкіру, зовнішність мав європейську — високий на зріст, довговидий, з гачкуватим носом. Японським воякам ми розповіли детально про національно-визвольні змагання українців проти фашистів і більшовиків.

Це була моя не перша зустріч з представниками острівної держави-імперії. На шостій дільниці табору Спокійного взимку п'ятдесятого року я заступився якимось за японця-невільника, якого хотів несправедливо побити бригадир. Тоді ми всипали табірному вислужникові добрячого бобу і подружилися. Хлопець розповів лаmanoю російською, що його родина дуже багата, володіє могутньою фірмою, яку очолює його дядько. Міцуйя, так звали мого японського приятеля, писав по звільненні листи англійською мовою моїй дружині впродовж усього терміну мого ув'язнення.

Слець, Москва, Свердловськ, Новосибірськ — пересилка від пересилки — завезли нас з Грицем аж у Тайшет, що в Іркутській області.

Люди із кричі

*Воно жило і в боротьбі,
І в муках рабського терпіння,
Та не зневірилось в собі —
Моє трагічне покоління.*

Іван Гнатюк

У Тайшеті, на пересилці, зустріли Патруса Карпатського, доброго поета. Його московська комісія не захотіла звільнити, тому мусив відбувати ще три роки. Енергійний і мужній чоловік середніх років часто читав нам свої вірші. Поет жив на Закарпатті, служив у чехословацькій армії. Коли німці розбили чехів, повернувся на Закарпаття. У сорок четвертому москалі заарештували його й запроторили до норильських концтаборів. Через три дні наше душевне спілкування з Патрусом Карпатським, на жаль, обірвалося, бо нас етапували з пересильної в'язниці на «дев'ятнадцятий» «лагпункт». Більше наші невілляницькі дороги не перетиналися. Проте навіть за такий короткий час закарпатський поет зумів нас зачарувати і здивувати неймовірно. Неждано трапилася сутичка з урками, що стяглися, мов шакали на здобич, з кількох бараків. Політичних на той час було не так вже й багато після московських комісій, ото ж шантрапа, що була на службі у табірної адміністрації, вирішила скористатися нагодою. Кинулися грабувати нечис-

ленну групу політичних в'язнів. Звиклі до таких пригод, ми хутко організували оборону. Патрус Карпатський чимдуж кинувся до своїх нар, вихопив ножа й активно включився в «розмову» з блатними, що вимахували довжелезними «піками». За мить з поета-інтелігента він перетворився у відчайдушно-сміливого бійця. Злодіїв ми розігнали, мов отару овець. А я мав нагоду пересвідчитися, що слова поета-борця не розходяться з ділом.

На «дев'ятнадцятий» «лагпункт» ми прибули групою з тридцяти в'язнів. Поруч ступали друзі Славко Довбуш з Ямниці, Гриць Чмелик зі Стрия, Василь з Тернопільщини. У таборі на той час утримували понад тисячу в'язнів. Після комісій туди позвозили в'язнів з Воркути, Караганди, Комсомольська-на-Амурі, з інших місць. Із табором сусідила «четверта» зона для політв'язнів-інвалідів.

Працюємо на лісозаводі. Обстановка досить спокійна. Адміністрація особливо не порушує наших прав. Трудимося легенько, тільки щоби заробити якийсь гріш для підкупівлі харчів у ларку, курива. Мені велося легше, бо не курив і не вживав спиртного зроду, оскільки так виховувала нас ОУН з юнацьких років. Слюсарюю в тарному цеху, де ріжеться шпала, з відходів — тарна дощечка для ящиків. Спілкуюся з іншими в'язнями, хлопці всі хороші.

Розмірений плин табірної життя раптом збурила одна подія. До табору, на нашу голову, привезли звідкілясь понад двісті чеченців-побутовиків. Кілька днів приетапована злодійня сиділа тихо, приглядалася. А відтак почали нахабніти, побили одного хлопця, покалічили другого... Ми твердо попередили блатних. У розмовах вони пообіцяли не чіпати політв'язнів, але то були тільки слова, безчинства вони й не думали припиняти. Терпець у нас урвався після одного випадку. У їдальні вишикувалась довгенька черга політв'язнів, гомонять собі стиха. Заходить приблатнений чеченець і грубо вимагає в кухаря обід, не звертаючи жодної уваги на людей в черзі. Котрийсь політв'язень робить йому зауваження. Урка без слів вдарив того, аж кров бризнула з обличчя. Ми надавали йому трохи по шапці й випровадили з їдальні, але то вже була остання крапля, що переповнила чашу терпіння політв'язнів.

Операцію розробили хутко. Організовано оточили барак із блатними, до слова, найкращий у таборі, бо адміністрація дбала про своїх вислужників. Дерев'яний барак, щедро облитий горючою рідиною, запалав враз. Злодії вискакували з виском, мов поросята з хліва. Тут їх зустрічали з дринами політв'язні. Питання з блатними чеченцями на «дев'ятнадцятому» «лагпункті» було вирішено раз і назавжди.

Чекістські служби розпочали активні пошуки організаторів відплатної акції. Але з тисячі в'язнів не знайшлося жодного запродавця. Даремно оперативники тратили час на просьби й грозьби. Взяли, як завжди у таких випадках, «за аналогією» Ярослава Скавінського і ще одного політв'язня. В обох уже були подібні випадки саме з чеченськими блатняками. Суд добавив хлопцям ще по «десятці». Пізніше мені писали в табори, що Скавінський по звільненні проживав в Івано-Франківську. Родом він був з Тернопілля, там же воював в УПА. Насправді акцію організували політв'язні, яких привезли з Норильська. З Колими нас було лише п'ятеро.

У процесі повального тусу чекісти відібрали сорок найактивніших в'язнів і відправили до «триста сьомої» колонії, де організували штрафну зону особливо суворого режиму. Табір був біля Падуна, неподалік електростанції. Нас тимчасово розмістили в маленькій зоні число двадцять для жінок-побутовиків. Їх кудись спішно вивезли, а нас за-

пхали за колючий дріт. Знаходилася колонія кілометрів за двісті від Тайшету в напрямку ріки Лени.

До «триста сьомої», штрафної, зони звезли з в'язниць і таборів чи не всю українську інтелігенцію, що томилася на той час у неволі, — доктора Горбового, Михайла Со-року — старого діяча ОУН, Миколу Костіва — члена Крайового проводу ОУН, ба-гатьох інших визначних діячів Організації Українських Націоналістів. Набралося понад п'ятсот політв'язнів.

Найвизначнішим з-посеред невільників загалу був, безумовно, Володимир Горбовий, який народився 30 січня 1899 року в Оболоні неподалік Долини на Станіс-лавщині. Доктор Горбовий, так називали його друзі і знайомі, навчався в університе-тах у Львові, Празі, Кракові, знав кілька іноземних мов, був глибокоерудованим. Від-значався з молодих літ надзвичайною пунктуальністю й несприйняттям неправди. Про твердий характер Горбового ходили легенди, побратими називали його людиною «із чистої сталі». 1919 року під час походу злучених українських армій на Київ, який за-посіли московські більшовики, в бою під Козятином втратив око, але продовжував ба-гато працювати. Соратник і близький приятель Євгена Коновальця, Володимир Горбо-вий був наставником Степана Бандери. Саме він, доктор права Горбовий, захищав Ба-ндеру під час судового процесу у Варшаві над членами ОУН за вбивство міністра вну-трішніх справ Польщі україножера П'єрацького. Несхитного українського націоналіс-та боялися комуністичні уряди Чехії й Польщі. 1947 року Горбового заарештували че-ські власті й передали невдовзі полякам. Ті ж поспішили вислужитись і віддали вчено-го совітам. У Радянському Союзі «буржуазного націоналіста» чекав термін двадцять п'ять років, які він відбув у концтаборах від дзвінка до дзвінка, наживши важку форму туберкульозу.

Працюємо на лісоповалі. У штабелях, або як у нас у Карпатах кажуть, на миглах, лежать сотні кубометрів нарізаного побутовиками лісу. На пилорамі-шпалорізці, вели-кій циркульній пилі, в'язні ріжуть колоди на шпали. Я токарюю в гаражі. Поступово, штабель за штабелем, тридцять невільників виробили весь повалений ліс. Начальство пропонує нам зайнятися вирубкою лісу. Кортячка — та ж хвороба. З двома бригадами охитників направляюся в тайгу, бо ніколи не працював на лісоповалі. Побачене втіши-ло мало. Снігу в тайзі насипало ледь не по вуха. Невільники борсаються в заметах, мов тюлені. Глянув я на ту каторжну працю та й думаю собі: «Господи-Боже Ти мій! Не садив я ті кедрі та й валити їх не буду». Вирішив, що ноги моєї більше в тайзі не буде. Увечері викликає опер і запитує, чому не працюю. Відповідаю, що ця робота не для мене. Запроторив він тоді мене на сім діб до буру, але в тайгу мене вже ніхто не гнав. Чотири роки відбув я в тій колонії, аж до 1960 року, і не працював зовсім. Адміністра-ція нічого не могла вдіяти, бо у «відмовниках» ходило в колонії понад сімсот по-літв'язнів.

Навесні шістдесятого нас, політичних в'язнів, вивезли до Мордовії. Радянська влада розпочала посилену ідеологічну роботу з політв'язнями. Тому, на мою думку, сконцен-трувала «підопічних» невільників ближче до Москви задля оперативнішого їх опра-цювання. На нас тиснули морально, аби заставити покаятись, піти на співпрацю з орга-нами влади, адже Радянський Союз з усіх сил намагався показати себе світові як право-ву, демократичну державу. Дехто із політичних в'язнів під тиском обставин проявляв слабкість, піддавався вмовлянням і опускався до ганебного вчинку, продавав ідею, дру-зів... На щастя, їх, слабкодушних, виявилася мізерна дециця.

Із Петром Дужим, колишнім високопоставленим діячем ОУН, ми заізналися в Магадані на 307-й зоні. Активний і вольовий провідник розробив у таборах план порятунку політв'язнів на всьому колимському обширі. Допускалося, що з розгоранням американо-корейської війни зможеться зудар між Заходом і Сходом. За такої ситуації більшовики могли запросто винищити політичних в'язнів, які становили реальну загрозу для системи. Розстрілювати беззбройних невільників комуністи вміли, це вони демонстрували неодноразово. Тому Дужий і втілював свій план, який зводився до одностайного повстання у всіх таборах. Найважливіше в цій справі — злагодженість дій. Усі інструкції-настанови поширювалися через вже згадану Славу Веретко, яка працювала на базі управління колимських таборів у Магадані. Звідти невидимі ниточки вели до усіх таборів двадцяти трьох відділень Магаданської області. З кожного табору приїжджали на базу за продуктами, і Слава, досвідчена підпільниця, мала змогу передавати записочку із планом дій в'язням на зони. Вся задротована Колима за сигналом штабу мала роззброїти гарнізони і захопити владу. Дужий стежив за перебігом подій із «триста сьомої».

У Мордовії, куди нас позвозили до штрафного табору, доля повторно зводить мене з Дужим і Горбовим. Не встигли ми й обжитися на новому місці, як з Києва приїжджають якісь високі чини. Викликають Петра Дужого і пропрацьовують його, аби відрікся від націоналістичних поглядів, засудив своє минуле. Він був свого часу референтом пропаганди центрального Проводу ОУН і редактором часопису «Ідея і чин». Мені, як старому другові по Колимі, сказав, що його для чогось забирають до Києва. У нашому середовищі — українських політв'язнів — цей випадок був першим і зарадити жодним чином ми не могли, хоча чудово розуміли, що оунівського діяча такого штибу ламатимуть і схилитимуть до зради. «Петре, — запитую, — як Ви думаєте, вистойте?» «Гадаю, що вистою». Оце його слова. Дужий старший за мене років на п'ятнадцять, і становище в ОУН займав значно вище, проте я відважився сказати йому, що думаю. «Петре, Ви розумієте, що йдеться не тільки про Вас особисто, але про всю нашу революційну боротьбу, наш народ, українську історію. Ви в ній далеко не остання особа. Повинні собою пожертвувати, не смієте зігнути, мусите витримати». «Витримаю. Але, — каже замислено, — є в мене одна слабина — дружина». Вона проживала після звільнення з воркутинських таборів у Сиктивкарі. Дуже боявся, що її заставлять повпливати на чоловіка, надламати його зсередини. Наступного дня Петра Дужого забрали з табору. Виїжджав з наміром вистояти. Поїхав чоловік і... як камінь у воду, навіть всеохоплююча зеківська «пошта» не приносила жодної вісточки. Аж десь місяців через п'ять приходить мені посилка від Олексія Вдовиченка з Одеси. З ним ми потоваришували на «триста сьомій». Колишній офіцер-артилерист подружився на Станіславщині з оунівцями, за що був «нагороджений» гуманною радянською владою п'ятьма роками ув'язнення. Компанійський одесит, звільнившись, не поривав зі мною зв'язків, писав часто листи, а оце прислав посилку. Повну фанерну паку харчів метикуватий артилерист-політв'язень завбачливо накрив газетою. Була то не випадкова газетина з прославлянням будівників комунізму, вона містила статтю Петра Дужого. Писав колишній провідник-пропагандист про боротьбу ОУН з польськими панами, що було спричинено національним і класовим гнітом. Українці змушені були чинити спротив усім отим польським пацифікаціям, тотальній полонізації. Але з приходом рідної Радянської влади у тридцять дев'ятому потреба боротьби відпала, бо Західна Україна ввійшла до складу УРСР, необхідно солідаризуватися з Радянською владою і допома-

гати їй розбудовувати світле майбутнє. Отаким приблизно був зміст отієї статті. Написане в газеті вдарило неймовірно боляче. Кожному з нас хотілося родинного затишку і особистого щастя, бо всі ми тільки смертні люди. Але зрада — надто висока ціна всьому тому. І тоді я вкотре поклявся сам собі, що йтиму обраним шляхом до кінця, жодна сила в світі не заставить мене збочити. До цього закликали живі, що мучилися за колючими дротами, про це волали мертві з небесної високості... Я вистою, друзі!

Після повстання 1956 року в Угорщині режим у радянських концтаборах поступово і невблаганно ставав жорсткішим. В зони позаганяли всіх «поселенців» і «безконвойників», завертали навіть раніше звільнених комісією. Політв'язнів у Мордовії опрацьовують всіма можливими методами, політзаняття змінюються індивідуальними бесідами. Викликають ледь не щодня, тицяють під ніс газети, журнали, де описувалося світле і радісне життя в радянській Україні, що спільно з іншими радянськими республіками будувала комуністичне майбутнє. Закінчувалася така «дружня» бесіда словами: «А ти, дурний, гниєш в таборах! Для чого? Ти хотів будувати Україну. Іди, будуй державу — радянську! Напиши заяву і тебе звільнять». Додому, на волю, мені хотілось, як птахіві літати, але написати ганебну заяву, значить згубити свою душу, перекреслити всю нашу революційну справу. Попри всі солодкі обіцянки, попри весь шалений тиск, ми з друзями по тяжкій неволі не поспішали хапатися за ручки для написання покаєльних заяв. Не та закваска! Бог допоміг нам втриматися від диявольської спокуси. Не зганьбити себе, свою родину, своїх друзів, свій народ...

Дужого довелося зустріти аж у дев'яносто третьому у Львові. Олександр Черненко із Запоріжжя, молодий хлопець, організував у місті на Дніпрі ДСУ, агітував вступити й мене. Я подякував Сашкові й відповів, що до смерті належатиму згідно присяги ОУН. Мене на все життя заповонив клич: «Здобудеш або загинеш». Але з організацією ДСУ я йому допомагав. Так ось, Черненко повідомляє, що зустрічався у Львові зі Славою Стецько, і вона просила організувати в Запоріжжі братство вояків ОУН-УПА. Хтось їй розповів раніше про мене. Братство я створив, носить воно назву «Запорізький кіш». Уже як керівник братства я потрапив до Львова на Всеукраїнський збір. Там і зійшлися ми з Дужим. Залепетав до мене, вишукуючи очима дірки в підлозі. Навіть книжечку прихопив, яку я подарував йому при розлученні у Мордовії. Зберіг. Я йому не дорікнув жодним словом, не хотілося робити ще одного розколу. Руки я колишньому табірному приятелеві не подав, чемно відмовився погостювати у нього. Заклик провідника Дужого я сприймав колись не як просто слово, а як закон. А він... Його прописали свого часу у Львові, дали квартиру в особняку, жив собі спокійно з родиною, багато писав, друкувався. Мене ж звільнили без права проживання на Західній Україні. І фігури наші не зрівняти!

Володимир Горбовий не піддався ні обіцянкам, ні погрозам. Немолодий чоловік відбув за ґратами чверть століття і повернувся до рідних країв з підірваним здоров'ям аж 1972 року. В Оболені побіля Долини на Івано-Франківщині сімдесятирічному хворому чоловікові прихисток надала молодша на десять років Аделя Семків. Жив колишній політв'язень під постійним наглядом представників радянської влади. Тільки найближчі й наймужніші друзі відважувалися провідувати опального адвоката. В травні 1984 року навідався з Ходорівщини табірний приятель Михайло Колесник, який воював свого часу на Волині в УПА, мав псевдо Дубовий. Звідти якимось чином перебрався на Буковину, де його заарештували і засудили на двадцять п'ять років. Звільнився, правда, Колесник достроково. Горбовий, який переніс на той час запалення леге-

нів, поїхав до Михайла в гості. Через два тижні в село прийшла печальна телеграма — помер Володимир Горбовий. Хоронили мужнього патріота-борця на новому цвинтарі в Долині. За труною з покійником ішов невеличкий гурт друзів. І не тільки їх...

Зону особливо суворого режиму невдовзі розформували, тому нас порозвозили по інших таборах. Я потрапив до «сьомої» зони. Щоправда, і на ній довго не затримався. Заставляють працювати на лісозаводі. Категорично відмовляюся. Заявив начальникові режиму, що колоди катати не збираюся. Запхав мене на кілька діб до буру, але це могло, як мертвому кадило. Начальник режиму зрозумів, що з мене багато не витиснеш, і при першій слушній нагоді поспішив позбутися непокірного в'язня із табору, щоб уникнути зайвих клопотів.

У селищі Явасі два «лагпункти» — «другий» і «одинадцятий». Мені дістався «другий» — швейна фабрика. Строчу на конвейєрі рукави до куфайок, від яких віддає мені чомусь «пайдошніками»-енкаведистами. Особливо не напружуюсь, тому конвейєр частенько простоє через мене. Мої «трудові досягнення» не дуже прийшлися до шмиги табірному начальству, і мене хутенько перекидають на «одинадцятий».

На деревообробному підприємстві виготовляють різні меблі — шафи, столи, крісла... В цьому таборі в'язнів щочетверга зганяли на «політзаняття», аби втовкмачувати в їхні голови ідеї класиків марксизму-ленінізму. Звичайно, заняття ті я не відвідував, завжди пересиджував десь із книжкою. Вся зона у клубі слухає політпрацівників, а я собі заліз у високі квіти посеред чималенької клумби та й читаю. Котрийсь із надто пильних наглядців виявив мене там. Грізним голосом запитує прізвище. Не змигнувши оком, без запинки відповідаю, що «кіло двісті». Саме стільки хліба отримує слухняний в'язень за перевиконання на сто п'ятдесят один відсоток трудової норми. Проте нагодився, на лихо, штабний днювальний, який був «кумівським», тобто, доносив режимникам, і продав мене. Закрили на сім діб до карцеру.

Уже вкотре загострилася виразка, кашляю згустками крові. Проте понад два роки не можу добитися, аби потрапити на медичне обстеження. Нарешті начальник санчастини змилювався і відправив мене в Барашево до госпіталю в «третьому» «лагпункті». «Одинадцятий» табір неподалік залізниці, тому озброєні автоматами конвоїри припровадили мене пішки до потяга. У мордовській столиці Саранську, що на березі ріки Інсар, до кожного поїзда причіплювали «заквагон», оскільки в'язнів у Мордовії тогочас вистачало. Мене і папку із супровідними документами недремні конвоїри передали іншим. Потяг погуркотів на Барашево. Там браві автоматники з червоними погонями приконвоювали мене до шпиталю. В госпіталі, на своє щастя, зустрів славного свого землянина Василя Кархута, який відбував другий термін і з яким невідільницька доля зводила мене ще на Колимі. Василь відвів мене на рентгенівський апарат. Виявили виразку дванадцятипалої кишки. Через двадцять два дні лікування мені дали третю групу інвалідності і повернули до табору на Явасі.

Кархута засудили у жовтні сорок шостого на п'ятнадцять років каторги і п'ять позбавлення громадянських прав. Не забула «справедлива» радянська влада й конфіскувати майно засудженого. Причиною розправи над лікарем-терапевтом послужило те, що під псевдо Ростислав лікував поранених і хворих вояків УПА та ще за літературну діяльність. Написав Василь Кархут чимало новел, оповідань, повістей, але найвідоміша його наукова праця «Ліки навколо нас».

Народився Василь Кархут 1 липня 1905 року в Марківцях побіля Тисмениці в родині священика. Володимир і Наталія Кархути зуміли дати синові всебічну ґрунтовну

освіту. Хлопчина навчався в гімназіях в Городенці, Коломиї, Львові. Студіював медицину в Українському таємному університеті, після ліквідації якого польською владою записався на медицину в університеті Яна Казимира у Львові. Кархут був активним пластуном, багато мандрував рідним краєм, очолював пластовий журнал «Вогні». Написав кілька книжечок про «Пласт».

У тридцятих роках лікар Кархут працював у Кременці на Тернопіллі. За написання і видання збірки новел «Цупке життя» і повісті «Вістря в темряві» його запроторюють до концтабору для політв'язнів Берези Картузької. В листопаді тридцять п'ятого поляки звільнюють в'язня на вимогу громадськості.

Перебравшись у 1939 році з родиною до Кракова, Кархут не припинив ні лікарської, ні літературної діяльності. З вибухом війни працює у народній лічниці ім. А. Шептицького. Влітку сорок другого невтомного лікаря арештовує всевідне гестапо, але якимось дивом викрутився. Від совітів же втекти не зумів.

Лікаря, письменника, знавця античних мов більшовицькі неuki використовували в таборах Берлагу на «мускульних роботах». Правда, волею випадку йому дозволили лікувати хворих у таборах суворого режиму. Не одному в'язневі-«доходязі» врятував життя чуйний лікар.

1957 року Василь Кархут, пробувши на волі два роки, заробив новий термін за «антирадянську агітацію». Мордувався в Тайшеті, на Братській ГЕС, у Владимирській централі. Цього разу комуністи не особливо надавали можливість лікареві працювати за фахом, лише від березня 1958 до лютого 1962 лікував хворих.

Після звільнення у шістдесят третьому Кархут змушений був залишитися на чужині, бо права на виїзд не дали. Працював вільнонайманим лікарем, аж поки у 1965 зумів повернутися до рідних країв, виснажений і хворий.

У Коломиї мешкала родина — дружина Теодозія з донечками Христиною і Зореславою. Але влада не дозволила поселитися в Коломиї, тому перебивався то лікарськими, то фельдшерськими заробітками селами Снятинщини. Радянська влада зробила все, аби здібного лікаря й талановитого письменника відірвати від наукового й культурно-літературного світу, хоча єдиною його виною була велика любов до України і людей.

Не стало великої людини 9 жовтня 1980 року. Зі Львова, де помер, Василя Кархута перевезли до міста над Прутом. Лікар, письменник, борець знайшов свій останній прихисток на коломийському цвинтарі.

Як інвалід маю право вибирати посильну працю. Потрапляю до сільськогосподарської бригади, що вирощує різну городнину. Протримався в ній до середини літа. Саме почали достигати огірки, помідори... Я, звичайно, не встояв перед спокусою вгостити свіжими овочами своїх друзів-політв'язнів. Із сільськогосподарської зони в столярню через огорожу перекидав хлопцям городнину. Намагався це робити без свідків. Але якось зненацька навідався агроном, якому не вельми припала до вподоби моя щедрість, і мене з тріском витурили з елітної бригади до столярного цеху. Зачищую меблі шліфувальним папером. За норму вже до мене, інваліда, ніхто не придирався.

У цьому «лапункті» пробув до осені 1962-го. Тоді вийшов указ всіх рецидивістів і засуджених раніше до вищої міри зібрати до одного табору особливо суворого режиму. Я потрапив до першої вантажівки з етапованими. Зі мною друзі Іван Гой зі Львівщини і Дмитро Дем'янюк з Волині. Обидва учасники колимського повстання 1946 року в селищі Горького, політкаторжани. Із трьох повсталих таборів після жорстокого

придушення військами повстання живими залишилися Іван з Дмитром та ще росіянин з-під Москви.

Особливо суворий режим розмістили на «десятому» «лагпункті». Сімсот в'язнів, привезених з цілого Союзу, позапахали до бетонованих бараків без стелі, лише з куполоподібними бетонними дахами, з яких постійно сльозилася і капала на голови вода. Думаю, що до бетонного розчину всипали якоїсь речовини, бо й стіни, і дах стікали водою цілорічно. У тих сирих бараках-ангарах в'язні дуже хворіли. У зоні особливо суворого режиму камерна система. Число в'язнів у камері втричі перевищує норму, ковані двері завжди під замком. Годують крайньо погано й мало, працювати заставляють дуже багато. За шість місяців дозволялося написати лише один лист. Жодних посилок, тим паче, побачень. В'язні у суміжних камерах спілкуватися змоги не мали. На роботі також були ізольовані. Ми із Славком Гасюком лакували дерев'яні шахи. Обидва якимось дивом зуміли вижити в нелюдських умовах.

Зона особливо суворого режиму ошчасливила мене незабутньою зустріччю з Йосифом Сліпим. Доля звела нас у госпіталі на території «десятого» «лагпункту», куди я потрапив зі своїми виразками. Сліпого перевели з камери до лікувальної установи несподівано, без жодних направлень, тому він уникав спілкування з будь-ким із в'язнів. Для мене зробив виняток, оскільки його добрий знайомий Василь Кархут відрекомендував мене людиною надійною. Розмовляти з цією великою людиною було надзвичайно цікаво, невизначеність становища анітрохи не гнітила патріарха. Мені, воякові УПА, він здавався генералом — витриманим, суворим і розумним. Бесіда наша здебільшого зводилася до внутрішньої і зовнішньої політики, майбутнього розвалу імперії, ролі в ньому України. Сліпий давав вичерпні відповіді на мої, можливо, дещо наївні запитання на релігійно-церковну тематику. Розійшлися ми, домовившись завтра зустрітися на вранішній прогулянці. Але наступного дня Йосифа Сліпого повезли із зони на Потьму. Більше ми не зустрічалися. Спілкування з митрополитом наскільки зміцнило мій дух, що навіть болячки стали менше допікати. Не знаю чого було більше в цій людині? Добра, мудрості, стійкості, мужності... Енергія, що випромінювалася від мого табірнього співрозмовника, наповнила все ество, душа моя вібрувала, мов величодній дзвін. Щось подібне я пережив колись у порту Ваніно в пересильній в'язниці, перебуваючи кілька днів в одній камері з восьмидесятилітнім в'язнем — колишнім міністром культури УНР. Його очі, як і очі Йосифа Сліпого, випромінювали добро і бачили співрозмовника наскрізь.

Йосиф Сліпий народився 17 лютого 1892 року в селі Заздрість біля Теребовлі на Тернопільщині. Вступив до Львівської Богословської семінарії, де митрополит Андрей Шептицький закріпив надзвичайні здібності сільського хлопця і відіслав навчатися до Австрії. В Інсбруці вивчав теологію і філософію. 30 вересня 1917 митрополит Андрей висвятив його на священника, і отець Йосиф продовжив навчання в Інсбруці, опісля — у Римі. 1922 року отець Йосиф став професором теології у Львівській Богословській семінарії, а згодом і її ректором, незважаючи на перешкоди польського уряду. Написав і видав багато книг і наукових статей, видавав теологічний журнал «Богослів'я». 22 грудня 1939 року митрополит Андрей у Львові висвятив отця Йосифа на єпископа і призначив своїм заступником з правом наслідства. Йосиф Сліпий звалив на свої плечі тягар керування Церквою в роки Другої світової війни. 1 листопада 1944-го митрополит Андрей помер, і престол успадкував кир Йосиф, а вже в квітні 1945 року компартійна влада заарештувала митрополита Йосифа і на довгих вісімнадцять років, аж до

шістдесят третього, запроторила до концтаборів. Йосиф Сліпий не йшов на жодні компроміси з комуністами, тому в неволі жилося важко. 1963 року папа Іван XXIII зумів якимось чином переконати кремлівських мужів, аби звільнили митрополита Йосифа і дозволили приїхати до Риму на Другий Ватиканський собор. У Римі Йосиф Сліпий поновив діяльність українських навчальних закладів, зайнявся видавничою справою. Дуже багато зробив, щоби зменшити розбіжності між католицизмом і православ'ям. В цьому йому допомогли глибокі знання, широка ерудиція, тверда воля, щирий патріотизм... Патріарх Йосиф завжди використовував слушну нагоду, аби розказати світові правду про переслідування Церкви в Радянському Союзі. Але лідери розвинутих країн, як політичні, так і церковні, не вельми поспішали допомагати переслідуваним комуністами християнам. Цю нехристиянську байдужість ситого Заходу Йосиф Сліпий засудив у своєму виступі на Папському Синоді 1971 року.

Серце великого українця, який у своїх працях, духовному заповіті передбачав розпад комуністичної імперії, розбудову Незалежної України, перестало битися 7 вересня 1984 року.

В «одинадцятому» таборі «Дубравлагу» випадково на футбольному майданчику зустрів ще одного страждальця за віру Христову Павла Василика. Це було вже його друге ув'язнення, з п'ятдесят дев'ятого по шістдесят четвертий роки. Після цього терміну отець Василик відбув ще п'ять років у засланні. Перший термін, як і другий, Павло Василик відбув від «дзвінка до дзвінка» у 1947-55 роках. Двічі комуністи засуджували душпастиря опальної української греко-католицької церкви за стандартним присудом — «антисоветская пропаганда» — статті 54.1а і 54.11. Хоча виною його було тільки те, що не хотів перейти у московське православ'я. Ми порозмовляли на різні теми. З бесіди і поведінки я зрозумів, що співрозмовник мій людина мужня, стійка, розумна, віддана Україні, високоморальний християнин. Більше ми в неволі не зустрічалися. Доля звела з єпископом УГКЦ Павлом Василюком аж в дев'яності роки у Коломиї, де він служить Богові й людям.

У квітні 1963 року виходить новий указ, згідно з яким всіх, хто утримувався на особливо суворому режимі, але відбув половину терміну, переводили на суворий режим. Наша «трійка» підійшла під цю категорію, і нас знову етапували на «одинадцятий». Не гадаю, що начальник табору Баронін, високий, гладкий майор вельми втішився нашому поверненню. Погейкували, що Баронін службу у внутрішніх військах розпочав собаководом у взводі і дослужився до начальника табору. Начальник табору вважав себе над в'язнями царем і Богом.

У «десятому» «лапункті» — на зоні особливо суворого режиму — залишився, окрім Славка Гасюка, коломиєць Ігор Кічак. Здоров'ям богатирським хлопець похвалитися не міг, а термін попереду ще будь здоров. Проте Ігор відзначався твердою волею і надзвичайною допитливістю, а ще — неймовірною скрупульозністю, з нього вийшов би добрий науковець. По звільненні мені вдалося навідати в Коломиї батьків молодого оунівця і розповісти про сина в неволі.

Перед звільненням я мав право на отримання посилки, але поступився ним на користь хворих на сухоти друзів, які потребували медикаментів, меду... Пакунок з таким вмістом і прийшов на моє ім'я за кілька днів до звільнення. Направляюсь до начальника режиму, бо тільки з його дозволу видають посилки. Подивився він на моє волосся, що встигло вже добряче таки відрости, і запитує, чи виконую норму. Відповідаю, не кліпнувши оком, що так, хоча за весь час у неволі не виконав жодної місячної норми.

Начальник режиму тут же зателефонував до нарядної і отримав детальний звіт стосовно моїх «трудових подвигів». Все, кумо, приїхали! Не дозволяє служака взяти посилку. Якби ж то вона моя, то грець з нею, нехай пропадає. А тут хлопців хворих шкода. Я ноги на плечі і мчусь до начальника табору Бароніна. Дорогою придумав, що в посилці моя одежа. Не їхатиму ж через весь Радянський Союз у засмальцованій зеківській «робі». Баронін трохи подумав і каже знову йти до начальника режиму й доповісти про його згоду на видачу посилки. Прибігаю до того, а він велить постригтися. За іншої ситуації я б післав його до бісової матері, а тут галопую до перукарні. Невдовзі з головою, мов гарбуз, поспішаю назад, аби застати начальника режиму, бо піде, паскуда, геть і посилка пропаде. Зустрів офіцера-режимника вже на порозі. Подивився на мою стрижену голову, відвів погляд і великодушно дав дозвіл.

На Україну я їхав у табірній одежі й зі стриженим черепом, але заспокоювала думка, що друзям по неволі все-таки дісталось вкрай необхідне лікарство.

Ковток волі

*Тут жили козаки,
брали смерть на списи,
а тепер: брат на брата...*

Михайло Василенко

7 грудня 1963 року. Звільнення. Не віриться, що позаду п'ятнадцять довгих і страшних років. Згадуються друзі, яких назавжди поглинула сибірська стужа. Прощаюся з іще живими. Розставатися з хлопцями неймовірно важко, бо біда зближує. Начальник спецчастини вручив мені довідку про звільнення і тицьнув під ніс якийсь папірець. Читаю. «В западноукраїнські, Гродненську області і Прибалтійські республіки в'їзд воспрещен. За порушення — под суд». Глянув я на нього, він на мене і запитує: «Вам панятно?» «Зрозуміло», — відповідаю.

Вийшов за вахту і не вірю, що за спиною не гупають чоботи озброєних конвоїрів. Оглянувся і аж засміявся до себе. Несу величезний мішок з передачами моїх друзів-невільників для своїх рідних. Одна в Миколаївську область, інша в Черкаську... Доб'юся, думаю, до України, а там вже щось придумаю з цим добром. Посилки потраплять за адресами, що були, здебільшого, сільські. В колгоспах сільському люду тоді малося чи не гірше, ніж нам у неволі. Отож і намагалися в'язні хоча якось допомогти родинам.

Потяг пригуркотів мене до білокам'яної. Звідти, не гаючись, подався на Одесу, в якій проживав мій вітчим. Забігаючи вперед, скажу, що вітчим дав мені грошей, і я порозсилав усі посилки з табірними «подарунками». Вітчим зійшовся з одеситкою, в якій і замешкав, бо на Західну Україну дорога йому була заказана, мама ж мої не збиралися вибиратися кудись з Березова добровільно.

На перон одеського вокзалу я ступив ще вранці, але до вітчимової квартири втрапив аж під вечір, бо цілий день вдома нікого не було. Після короткої зустрічі-вітання дружина вручила йому гроші, перелік всього, що треба купити, і велить збігати до гас-троному. Слово для мене нове і незвичне. Вирішив подивитися, що воно за «гастроном». Ним виявилася величезна крамниця з багатьма відділами. З повною торбою хар-

чів ми повернулися незабаром назад. Нова вітчимова дружина картає його, що купив не ту ковбасу, погану, мовляв. Для мене те все досить дивно, змалечку ж бо знав, що ковбаса є ковбаса. У селі ніхто поганой ковбаси ніколи не виготовляв. Для чого? А тут, виявляється, є ковбаса добра і є погана. Вітчим тихенько каже розгніваній жінці: «А хто його знає, скільки ще треба буде її купувати». Зачуті мимохіть слова боляче вразили в саму душу. Вечеряв без апетиту, хоч і не їв до того майже дві доби. М'яка й чиста постіль муляла боки. Насилу дочекався ранку і тільки мене й бачили в Одесі.

Подався до Черкас. У тому козацькому краї замешкувала дружина мого табірнього товариша Сергія Свиридовського, чоловіка порядного й товариського. Сергій листом повідомив дружину про мій можливий приїзд, тому візит мій для жінки несподіваним не виявився. Прийняла мене товаришева дружина гостинно, як і личить українці. Навіть познайомила з товаришкою, з якою разом вчителювали у школі.

Не встиг я спам'ятатись, як мене уже женять. Марія Трохименко — несподівана моя обраниця — дівчина миловидна й розумна, мешкає в Хрущівці біля Черкас. Вирішую особливо не опиратися долі, Бог його знає, може все, що довкола мене діється, й на краще. Посиділи ми у Свиридовської якийсь час і моя «наречена» пропонує йти до її матері.

Мама з донькою хутенько зібрали на стіл і гостина продовжилась. Розумію, що це оглядини, в яких я виконую роль коня посеред базару, якому покупці дивляться в зуби, але що подіеш... Мама понаповнювала з величезного бутля «двохсотграмівки». Мені аж очі поквадратовіли. Невже вип'ють? Випили, аж крякнули обидві. Захрумкотіли закускою. Я пригубив зі свого «гранчака», решту тихцем вихлюпнув під лавку. Після другої склянки сивухи в старій і молодій розв'язалися язики. Запитують, чи не будуть глумитися над нашими дітьми через моє ув'язнення. Відповідаю, що до дітей ще дуже далеко. А ось на «білі ведмеді» їх можуть спровадити враз, якщо ризикнуть зв'язатися зі мною. Обіцяти чогось доброго їм не можу, бо й сам не сподіваюсь, а ось клопотів зі мною, «ворогом народу», не обереться.

Перші вранішні півні проводжали мене з хлібосільної Хрущівки. Марії на прощання порадив, аби шукала собі для родинного життя чоловіка з певнішим становищем. Не хочу створювати їм з мамою додаткових незручностей. Мабуть, вона й сама обмірковувала все добре за ніч, бо спокійно попрощалася.

З Черкас їду на Запоріжжя до Павла Хохлова, з братом якого перебували якийсь час в одних таборах. Павло знатний сталевар, шанована в місті людина. Зустрів мене, наче рідного брата. Зранку веде мене прописувати. В паспортному столі не виявилось якогось документика. Наступного дня понадобився ще якийсь додатковий папірець. «Футболять» мене з пропискою два тижні. Незручно мені страшенно. Соромно сидіти на шії у Павла і його родини. Одного вечора не повертаюся до гостинної Павлової хати, а йду на вокзал. Примостився на лавочці в залі очікування й задрімав непомітно. Розтормошив мене рудий міліціонер, не дозволив спати. Розпочалося моє нове життя. Вдень броджу містом в пошуках роботи і прописки, вночі воюю на вокзалі з рудим. Якось вдалося перехитрити недремного стража правопорядку. Залазив під розлогу пальму в кутку зали й куняв там. Але тепер інший ворог допікав, холод заставляв підніматися з бетонної долівки.

Якесь зачароване замкнуте коло. Не прописують, бо не працюю, на роботу не беруть, бо не прописаний. Агій, хоч бери й щось витвори, аби знову посадили. Але від-

разу ж й осмикую себе: «Ще встигнеш туди, чекай, неборе! Та й, зрештою, ти не вурка якийсь...»

Табірна «роба», мов у коминяра, я не митий, не голений. Голодний, хворий, виснажений... А мені відмовляють скрізь, куди не звернуся. Проте виїжджати кудись із Запоріжжя не збираюсь, бо давно собі постановив, що якщо не житиму в Карпатах, то поселюся в козацькій стороні, ближче до славної Хортиці, на берегах Дніпра-Славути.

Хтось із добросердих пасажирів трамваю завважив мій стан, зав'язалася бесіда. Радять звернутися до міськвиконкому, де є комісія з прописки. Так і поступаю. З гіркою бідою добився до комісії. Записали на прийом аж через десять днів. Без копійки в кишені і без даху над головою ті десять днів видалися вічними. Глянули на мене, задрипаного й худющого, пикаті дядьки з комісії, здивовано переглянулися. «Чого прийшли?» «Прийшови-м, аби 'сте мене посадили до в'язниці!» «Як це так?!» «А так ось, посадіть і край!» «А Ви хто такий?» «Політв'язень, який відсидів п'ятнадцять років, і, як бачите, зумів вижити в таборах і стоїть перед вами. Ось довідка про звільнення. Навіть у найгірших випадках у таборах я мав дах над головою, скибку хліба і кухлик води. А тут я вже став волоцюгою. На роботу не беруть без прописки, не прописують без працевлаштування. Та плював я на ваші порядки і на таку свободу. Посадіть мене!» Старший дивився на мене витрішкуватого, дивився, а тоді: «Ми не імеєм права». «Зараз вийду на вулицю і надам вам таке право, — кажу з притиском зі злістю. «А што Ви сделаете?» «Та що в голову збреше, те й зроблю!» Переглянулися поміж собою, а тоді продовжили розпити. «А домова книжка у Вас єсть?» «Є», — кажу. «А форма «п'ятнадцять» заповнена єсть?» «Та є!» «Давайте сюда». Подаю всі папери. На «формі п'ятнадцять» голова комісії пише вічним пером: «Товарищ Риженко! Пропісать!» Простягує мені той потертий за два місяці в кишені клапоть паперу. «Ідіте в міліцію і Вас пропішут». Прошкую до міліції. Кидаю на стіл злосчастну папірину. Через кілька хвилин виходжу вже повноправним жителем славного міста Запоріжжя. У військкоматі підтягнутий офіцер вручив мені з усмішкою військовий квиток та інструкцію на випадок воєнних дій — де збиратися, що мати при собі з білизни, харчів... Призначили мене запасним солдатом Уральського полку, що дислокувався на окраїні Запоріжжя. Із сотенного УПА я став рядовим запасником Радянської армії. Мав я тоді сорок один рік і був військовозобов'язаним.

З пропискою і документами повертаюся до Павла Хохлова, домівку якого покинув без попередження два місяці тому. Павло пішов зі мною на завод, де сталеварив і користувався шаною. Переговорив сталевар де треба і з ким треба, і мені знайшли роботу. Та ще й неабияку — відразу помічником сталевара!

Павлова сестра заміжня за Хрульовим, запеклим україноненависником. У них не-заміжня двадцятип'ятирічна донька. Відразу ж почали мене сватати до неї. Дівчина була собі, нівроку, нічогенька, вдалася в маму, козачку-красуню, але я не худобина, аби мене отак зводити. А ці вже малюють мені рожеве майбутнє. Помічник сталевара заробляє добре, згодом дадуть квартиру. Маєш Светку, дівчину звали Світланою, живи і радуйся. Переб'єтешся тим часом у літній кухні. Одягнемо тебе, відхарчуємо, все буде «харашо». Вислухав я все те, вислухав, та як чкурнув, тільки задиміло. Аж через три роки навідався до гостинної Павлової хати.

Никаю Запоріжжям в пошуках праці, аби не вмерти з голоду. В кожному відділі кадрів відмітина в моєму новенькому «серпасто-молоткастому» паспорті відлякує. Немає роботи для вчорашнього зека. Навіть на таке нікудишнє підприємство як цегля-

ний завод не приймають, хоча працівників не вистачає, про що свідчило оголошення. Шукаю роботу, водночас підшую і житло, аби десь прихилити голову. Радять добрі люди звернутися до квартильної Варвари Артемівни Каплі, дівоче прізвище якої Повстятна. Перший її чоловік Андрій Мороз загинув в обороні Севастополя від німців. До війни був передовим сталеваром, ідейним комуністом. До останніх днів демонтував обладнання на «Запоріжсталі» для вивозу на Урал, а тоді пристав до полку, який тримав оборону на Дніпрі. З полком тим дійшов з боями до Севастополя, де й поклав голову. Дружина загиблого фронтовика користувалася певними привілеями, тому й дали їй роботу квартильної. Виписувала людям різні довідки, посвідки, ще щось там робила. Ось до неї я й приблукав у пошуках якогось пристанівку. Варвара Артемівна прийняла мене люб'язно, уважно вислухала й попросила навідатися через два дні.

Ідемо з її чоловіком Василем дивитися квартиру, господиня котрої, Марія, вдова. Чоловіка, льотчика, забрала бездушна війна. Простора хата зустріла порожніми кімнатами. Нелегко велося самотній жінці, але прийняти квартиранта в зеківській «робі» не відважилась. Я не наполягав, бо чудово розумів, що після усіх митарств виглядаю не краще за будь-якого бродягу.

Варвара Артемівна з Василем залишають мене в себе до весни, бо за стіною тиснуть лютеві морози. Швидко зговорилися за ціну. Ідемо з Василем працювати мене в ЦРМП — цех ремонту металургійних печей. Гірше за нього може бути хіба що пекло. Кожних два місяці ремонтуються дві печі із дванадцяти наявних на металургійному комбінаті. Температура в печах сягала двох тисяч градусів. Для ремонту їх зупиняли й охолоджували. Бризнеш в її нутро холодної води зі шланга, а звідти тебе, мов вогнедишний змій, обдає парою, шугає аж під стелю. Залазимо в ще гарячу пащеку печі і розбиваємо старі цегляні стіни, аби хутко мурувати нові. Вісімдесятисантиметрова стіна згоряє за кілька місяців. Розплавлений в печі метал може провалитись, і тоді такий багатотонний металевий «млинець» не витягнеш нічим. Тому й пильнували ретельно за стінами й днищем, постійно їх оновлювали. Більше п'яти хвилин витримати в печі було годі. Товста вовняна «спецівка» захищала мало, шкварчала, мов сало на сковороді. Робітники швидко задихались, нерідко втрачали свідомість.

Василь — єговіст, я — колишній зек. Будівники комунізму з нас нікудишні, тому й караємося в ЦРМП. Гроші йому потрібні, бо виховують з дружиною троє дітей. Найстарша дочка навчається на вечірньому відділенні в технікумі і працює в електроцеху на «Дніпроспецсталі». Середульша вивчає медицину в Харківському інституті. Допомогати дітям треба.

Працюю робітником четвертого розряду. Приношу місячно додому вісімдесят карбованців. Якимось викликає до себе головний інженер цеху Чирва, він же й секретар цехової парторганізації. Повів бесіду про те, що задоволений моїм ставленням до праці і присвоює мені п'ятий розряд. Запрошує на профспілкові збори через кілька тижнів, на яких я ще не був жодного разу. Чомусь захотілося мені зробитиприємність головному інженерові, і я прийшов на збори. Сиджу собі тихенько в задньому ряді і почитую газету. По зборах Чирва наздоганяє мене машиною. На його просьбу сідаю в салон новенького авто і їдемо до Дніпра. На березі Славути він розповів, як його кагебісти заставляли слідкувати за мною, що він і робив кілька місяців. У поступках моїх не побачив нічого поганого, тому й признається оце мені. Головний інженер бажав би, щоб усі робітники в цеху так працювали. Я розповів Чирві, який невдовзі став начальником

цеху, про себе. Поцікавився інженер моїм побутом, особистим життям. Відповідаю, що живу краще, аніж у таборах, але хорошого мало. Незадовго перед тим я одружився.

З одруженням вийшла цікава історія. Домовлений з Варварою Артемівною час злетів, мов тала вода з дніпровських крутосхилів. Повертаюся після другої зміни додому п'яний від буяння ранньої весни — першої весни на волі. Господиня витверезила, повідомивши, що розпочинає ремонт в хаті і буде тісно. Мушу шукати собі житло. Сів та й думаю, куди податися. Невеселі роздуми перервала найстарша дочка Раїса, з якою ми бачилися кількаразово лише мимохідь, бо працювали в різні зміни. Дівчина ще й у технікумі вчилася. Сьогодні вона з якоїсь причини повернулася швидше додому. Запитую, чи не скерує мене до когось із знайомих на квартиру. Довго не роздумуючи, відповідає, що звільнилася літня кухня у її подружки Тетяни. Зголошується навіть замовити за мене слово. Ідемо до подружки. Дорогою бачу, що дівчина могла б бути мені до пари. Без підготовки відразу ж пропоную їй руку й серце. Вона тут же на дорозі погоджується вийти за мене. Вважаю за необхідне розповісти молодій козачці про себе, відверто кажу, що може її очікувати з таким чоловіком. Можемо разом «загриміти» на вічні мерзлоти. Не можу сказати, що дівчину здивували або налякали мої слова. «Що Бог, — каже, — дасть, те й буде». І це запорізька комсомолка, мало того, — секретар комсомольської організації цеху! Кажу, аби добре зважила все. Відповідає, що вже подумала.

Наступного дня, отримавши дозвіл від мами, ми з Раїсою перебралися до Тетяни. На той час я вже позбувся остогидлої табірної «роби», одягнувся по-людськи. Основний мій набуток на той день — валіза книжок. Переїзд відбувся легко. Я з валізою, Рая з клунком під пахвою, ми безперешкодно добралися до свого нового тимчасового помешкання. Правда, сусіди принесли старовинне металеве ліжко, що дісталось моїй суженій у віно від матері. Весілля бучного не справляли, обійшлися скромною гостиною. Усі весільні гості помістилися за одним столом. Брак напоїв і найдків компенсували задушевними піснями і щирими жартами.

Обіцяє Чирва нам однокімнатну квартиру. Кажу доброму чоловікові, що то неможливо, бо черга на житло немала. Якщо дадуть мені, вчорашньому політв'язневі, помешкання, то Чирву покарають. А я цього не хотів би. Погодився зі мною, але вихід знайшов інший. Порадив викупити кооперативну квартиру. На тому й розійшлися. З дружиною порадилися, що піднатужимось і назбираємо грошей відразу на «трикімнатку». Проте перепороною тут стала наявність лише однієї дитини — 27 жовтня 1965 року у нас народився син Ігор. Винахідливий Чирва порадив записати у заяві двоє дітей, а там буде видно. Записуємо ще додатково Симчич Оксану, бо дружині хотілося донечки.

Грошей ми заощадили з Раїсою самі трохи, решту я дозичив у рідному Березові. Через шість місяців невеличкою родиною ми переселялися до просторої трикімнатної квартири на четвертому поверсі нового будинку, що в Заводському районі Запоріжжя.

Живемо дружно й загалом непогано. Рая нянчить Ігоря й господарює вдома, я працюю на старому місці. З колегами по роботі спілкуюся мало, бо публіка там рідкісна: якщо не алкоголік, то злодій або збоченець якийсь. Жодна нормальна людина не погоджувалася з доброї волі гробити здоров'я у тому пеклі. Але я мусив, бо ніде не хотіли працевлаштовувати «неблагонадійного». На фоні того розмаїтого людського зброду я міг тягнути на звання Героя соцпраці. Але жарти жартами, а хотілося живого людського спілкування й поза родиною. Пощастило. Випадково зустрів уночі на трамвайній

зупинці табірному приятеля Бориса Ладного, що теж мешкав у Запоріжжі. Здружилися сім'ями. Борис став нашим кумом.

Проте затишком власної оселі мені пощастило насолоджуватись недовго. 1968 року мене заарештовують повторно. Ще встиг провідати маму в Березові. Формулювання причини несподіваного, а може, й повсякчас очікуваного, арешту банальне — «вновь откритієся матеріали». Потрапив, як і багато мені подібних, під компартійну кампанію «Ніхто не забутий, ніщо не забуте». Членів ОУН, вояків УПА брежнєвська зграя знову розпочала представляти перед світом бандитами-зарізяками, аби оправдати масові репресії над інакомислячими.

Таке ж, як із Ложкою, чотівим сотні Скуби, хотіли зробити і зі мною. Та не вдалося. Весь процес над Ложкою зафільмували і широко демонстрували фільм, де він заради порятунку життя обізвав себе і друзів бандитами. Не допомогло, колишнього чотівого, що проходив по моїй справі свідком, розстріляли. До кари смерті засудили ще одного свідка — коменданта боївки Іскру.

Закон гулагівських джунглів

*...Рад. соц. конц. таборів союз,
який господь забув...
...тепер тут править інший бог,
расист,
марксист і людоджер...
печорський концентрак
споруджує
нову добу на крові
і кістках.*

Василь Стус

28 січня 1968 року мене викликали з цеху до начальника управління, начебто оформляти відпустку. В кабінеті очікували прибулі з Івано-Франківська старший лейтенант Шеко з двома дужими охоронцями. Попросили сісти. Шеко був підкреслено ввічливий і коректний. Коротко пояснив, що забирають мене на переслідство, бо поступили нові матеріали. На моїх зап'ястях сухо клацнули браслети-наручники. Чорна «Волга» з комфортом привезла мене до в'язниці. В квартирі тим часом при понятих зробили обшук. Дружина принесла мені до в'язниці чисту білизну і якийсь харчунок. Наступного дня літак з усією нашою «компанією» приземлився у Львові. Звідти «воронок» привіз знову ж таки і мене, і Шеко з охоронцями до івано-франківської в'язниці. «Обслуговували» вони мене впродовж усього слідства. Виводили, заводили, допитували...

Дві доби сиджу у «вісімдесят шостій» камері на четвертому поверсі. Ніхто мене не викликає. Зліва від моєї камери санчастина, праворуч — пересильна камера. Законтактувати з кимось за допомогою азбуки Морзе було неможливо. Так мене і протримали у цій камері впродовж усього слідства, яке тривало двадцять п'ять місяців і тринадцять днів. Через рік «моєму» слідчому дали капітана. В процесі слідства опрацьовували не тільки мене, але й дружину, яка приносила мені передачі. Вона мала вплинути на ме-

не, щоби я «покаявся». Я мав узяти на себе кільканадцять справ, які ніяк не могли розкрити, хоча Москва тиснула зі всіх сил. За цю «послугу» мене мали, начебто, звільнити із зали суду. Якщо ж не погоджусь, розстріляють.

Розпочалося слідство. Першого разу під час слідства було три свідки — колишні стрільці сотні Білого Грабок і Бучок, обидва зі Стопчатова, і стрілець моєї сотні Шутка із Лючі. Грабок із Бучком мене не знали. Бачили лише одноразово влітку сорок восьмого, коли я приходив до сотні Білого із командиром загону Хмарою, поручником Сірим і Кіровим. Тому й розповісти про мене нічого не могли. Цього разу кагебісти попрацювали добряче, бо свідків була ціла купа.

Бачу, що моєю персоною неабияк зацікавились, бо виділили аж трьох слідчих, яким допомагає помічник прокурора, зрідка прикультує і сам прокурор, який дуже натискав на Раїсу, схилиючи до співпраці. На третьому місяці слідства знайшли в Нижньому Березові стрільця Тихого — Василя Геніка, учасника Рушірського бою. Він вперше розповів про той бій Березівської сотні. Василь здав Йосипа Геніка, той ще когось, і таким чином чекісти назбирали сімнадцять учасників переможного бою.

Сорок п'ятого року у Лючі зліквідували голову сільради. Його знайшли повішеним аж у Акрешорі. Чия то була робота, ні нам в сотні, ні енкаведистам не було відомо. Через двадцять років цю нерозкриту й вельми заплутану справу вирішили «повісити» на мене. Але сам я того, звичайно, зробити не міг, отож шукали мені спільника-помічника. Знайшли таки. Заставили Тихого вказати на Змія — Миколу Геніка, що був у сотні бунчужним. Припровадили чоловіка аж із Воркути. Микола тримався твердо, бо відчував свою цілковиту невинність. Проте кагебісти зуміли все-таки обхитрити його. Підсадили Генікові в камеру колишнього коменданта поліції Василя Жовніра і поліцая Василя Козія. Провокатори вночі і вдень опрацьовували Миколу. Мовляв, якщо хочеш спокійно жити, посвідчи, як тебе вчать і все. Навіщо ти обстоюєш того Симчича. На ньому аж сорок два вбивства. Його засудять до кари смерті. І сам не врятуєшся, і йому нічим не зарадиш. Подумай добре. Крапля камінь точить. Помалу масноязыкі провокатори зуміли переконати простодушного березуна.

Одного дня слідчий показує мені протокол допиту Миколи Геніка. Почерк його я знав, бо разом ходили до школи і в УПА в одній сотні перебували. Як навчили Миколу, так і розповідає. «Зайшли ми удвох із Мирославом Симчичем до голови сільради. Вивели його за хату в сад. Симчич перекинув шнурок почерез гілляку на яблуні і потягнув, а я піддавав за ноги знизу». Отака історія. Тиснуть слідчі на мене з усіх сил, а я лише відсміююся, хоча й не до сміху було за тієї ситуації. Доводжу, що не міг того зробити фізично, бо мав на той час поранену в Рушірському бою руку. Не міг того зробити і Генік, бо такого наказу йому ніхто не віддавав. А за самоуправство його б просто розстріляли свої ж. Назвав свідків, які розповіли, де я знаходився в той час, коли зліквідували голову, і в якому стані перебував. Категорично відкинув від себе несправедливі звинувачення.

На мене намагалися почепити ще й якусь справу із вбивством двох енкаведистів аж у Болехівському районі. Це попри те, що я там ніколи в житті й не був. То чиста чудасія. Роблять по тій дутій справі «очну ставку». Сидять прокурор, його помічник, слідчий. На лавку саджають мене, пообіч — поняті, такі ж як і я підслідні із камер. Охоронці погупотіли чоботами по «свідка». Я хутко міняюся місцем із понятим по ліву руку. Заходить «свідок» і дуже уважно розглядає нашу трійку. Нарешті вказує пальцем в того, що посередині... «Оцей, — каже, — застрелив на моїх очах двох офіцерів НКВД». Той

бідолаха зробився біліший від стіни за спиною. Лець видавив з себе, що нічогосінько не винен, бо служив тоді в Радянській армії. Назвав навіть дивізію, полк, командирів... А «свідок», мабуть, ретельно проінструктований і собі в крик. «Нехай не бреше, я його добре впізнаю!» Я собі сиджу спокійно на лавиці і підсміююсь в душі. Прокурор знайшовся першим і просить «свідка», аби краще роздивився. Але той вперто вказує на понятого, що враз зробився вбивцею. «Свідка» і понятих вивели, а я висловив прокуророві свою думку стосовно оцього «слідства».

Подібних епізодів кагебісти назбирали чимало. Проте я твердо стояв на своєму і ні в чому не зізнавався.

Пишу в камері заяву-протест, де викриваю всі оті слідчі методи. Викликаю прокурора і вимагаю, аби заяву підшили до матеріалів слідства. Назбиралося моїх заяв у «справі» кілька десятків.

Інкримінують мені вбивство оперуповноваженого Карп'яка. Знову приводять «свідка» — Дмитра Диб'юка із Середнього Березова. Пропоную, знову ж таки у заяві, опитати людей у селі. Чекісти перетрясли весь Середній Березів. Одним погрожували, інших підмовляли, пропонували різні блага. Проте не знайшлося в селі жодної людини, що погодилася б на лжесвідчення, окрім згаданого негідника. З Дмитром зустрілися через тридцять років. Признався мені, що заплатили йому дев'яцот карбованців і пообіцяли лісу на будівництво хати, але не дали, обдурили.

У камеру мені підселили Козія, проте я його швидко розкусив. Вибрав зручний момент, коли поблизу не було наглядців і вирішив «побалакати» з провокатором. Вхопив важкезну дубову кришку з «параші» і до нього. «Скурвий сину, говори, хто тебе сюди підіслав і для чого?!» Защебетав солов'єм. Усе розповів, як на духу, в тому числі і про Миколу Ґеника. Я залишив до смерті наляканого «стукача» в спокої. Домовляюся погода з Василем про таку справу. Я його чіпати не буду. Навпаки, навіть підгодовуватиму салом, що назбиралося з дружининих передач, бо сам я його не їм через виразку шлунку. Отож, сиди собі, Василю, в камері, наминай сальце і доповідай слідчим те, що я тобі скажу. Їхні інструкції-настанови повідомлятимеш мені. Отак ми полюбовно порозумілися з Козієм. Тижнів за два котрийсь метикуватий слідчий «розшифрував» мій задум. Василя забрали з камери назавжди.

В якомусь часі до камери мені підіслали хитрішого провокатора. Слизький, мов в'юн, він ніяк не піддавався на мої уловки, не міг я його розсекретити. Тому пішов іншим шляхом. Кажу якимсь слідчому Шеко: «Слухайте, заберіть того христопродавця від мене, якщо не хочете виносити його з камери вперед ногами». Спрацювало. Того ж дня провокаторавивідника забрали геть і більше нікого не підсиляли.

Отак пройшло понад два роки. «Справу» мою здали до обласного суду. Проте в суді «справу» розглянули і повернули. Тоді папери відсилають до Києва, але й із республіканського суду «справу» завертають. Отоді вже всю оту писанину відправляють аж до Москви. Не згадаю вже, куди спершу потрапила моя «справа» — чи до Генпрокуратури, чи до Верховного суду. Але побувала вона і там, і там. Високі інстанції знову повертають із Москви документи на дослідство. Тоді вже Миколу Ґеника відокремлюють і «справи» наші розглядаються осібно. Податливому Миколі суд дає «за ноги» п'ятнадцять років. Мене ж не можуть засудити, бо немає жодних доказів.

Допитувачі мої не відмовилися від наміру запхати мене повторно за ґрати і звертаються до Президії Верховної Ради СРСР з проською, аби мені повернули старий термін, який свого часу та ж Президія знизилася. Висока московська інстанція без жодної тягани-

ни просьбу задовільнила. Мені дали п'ятнадцять років таборів. Суду наді мною не було. Проте одного дня до моєї камери зайшов офіцер із тюремної спецчастини і зачитав рішення Верховної Ради СРСР. І будь здорова, Марусю. Березень сімдесятого лише покликував весну, а в мене розпочався довгий етап. «Воронки», «столипіни», «пересилки»...

У процесі слідства Раїсу першопочатково вербували, аби повпливала на чоловіка. Він же любить її, сина. Можете жити щасливо разом. З дружиною загравали, дозволяли навіть приносити передачі для мене. Відповіла, що не збирається повчати чоловіка, бо він і сам знає, як поступити. Після категоричної відмови передачі заборонили. Почали Раїсі «радити», аби шукала собі іншого чоловіка, бо я вже до сім'ї ніколи не повернуся. Отакі «душевні» люди трапились.

Якимось чином дружина зуміла добитися півгодинного побачення перед моєю відправкою до таборів. Глянула, бідолашна, на мене і не стримала гірких сліз. Я добряче полисів. Але то байка. Гіршу біду мав із зубами. Посипалися, мов зубці у старому гребінці.

Довготривале нервово перенапруження далось взнаки. Раїса подумала, що мені повивбавали зуби на допитах. Але під час слідства до мене жодного разу ніхто пальцем не доторкнувся. Методи допитів, у порівнянні із сороковими роками, значно змінилися. Фізичні тортури замінили моральними. Я був надзвичайно виснажений безглуздими, фальшивими свідченнями лжесвідків, частими провокаціями. Здоров'я слідчі Шеко, Андрусів і Гончаров добряче підірвали безперервними допитами. До них часто долучалися прокурор з помічником. Допитувачі щодня змінювалися. Я ж щоденно змушений був відповідати на запитання. Виразка кровоточила безугавно, фізично я почувався не найкраще. Проте розум мій загострився і дух загартувався ще більше.

Мене з повною торбою харчів «воронок» за кілька хвилин привіз із в'язниці на вокзал. Звідти «столипіним» до Львова. Ледве пересадив мішок через поріг пересильної камери, в якій я виявився єдиним політичним у натовпі жуликів. Повз стіну приволік своє «добро» до нарів. Урки роздивлялися і на мене, і на торбу, про щось жваво перешіптувалися. Підсилають до мене «шістьорок». Підходять, обидва такі миршавенькі, шморгають брудними носами. «Дед, што там у тебе?» «Та є дещо». «Ну, ти панімаєш, што нада ділитса?» «З ким?» «Как с кем? С ворами!» Повитягували коротенькі блискучі «фінки». «Як ділитися, — кажу злодійським післанцям, — я знаю, бо старий «мандрівник». Але я ніколи ні з ким не ділився і не ділитимуся з примусу. Запам'ятайте, шакали!» Вони зробили якісь рухи до торби з харчами. Не довго думаючи, тисну одному і другому в скулу. Лиш ногами накрилися. Той, що дістав з правої руки, полетів аж під «парашу». Лежать обидва, очима кліпають. Всі жильці камери посхоплювалися на ноги й зашуміли, мов гуси на водопої. На той гамір позбігалися наглядачі. «Дед, што с тобой? Што здесь тварітса?» «Та ось, прийшли купці по торбу, торгуємося, — відповідаю. «А-а, панятно». Двері за ними скрипнули. Більше мене ніхто не чіпав. А жулики після цієї маленької сутички приклеїли мені прізвисько «бешений дед».

Прізвисько кочувало зі мною аж до Мордовії. Зеківський «телеграф» в усі часи працював справно. Надалі я повсюдно на пересилках наполягав, аби мені як політичному надавали окрему камеру. Так само відводили мені купе без побутовиків і в «столипіні». Нетривале перебування у величезній харківській в'язниці нічим особливим не запам'яталося. А далі потяг погуркотів мене на Мордовію. Торба зі мною. Харчів не шкода було, я запросто міг віддати добру половину, якби хтось попросив по-людськи. Тим більше, що вага торби

була таки немала і тягати її за собою було тяжко. Виразка висушила мене за два з лишнім роки на терлицю, лише шкіра й кості zostалися. Шлунок болів безперервно, ще й зуби погубив. Але зайло самолюбство. Віддавати найменшу дрібничку знахабнілим, здеморалізованим шмаркачам не збирався. Я пройшов важку війну, не легші табори-тюрми і поступатися власними принципами не збирався. Не знаю, звідки й сили тоді взялися на бійку.

Дорога до Харкова переносилася легше — все-таки Україна. А ось, коли потяг пересік умовний кордон України з Росією, на душі зробилося тоскно. Чужина навалилася враз непосильним тягарем на мою душу. Здавалося чомусь мені, виснаженому, що в Україну більше живий не повернуся. Осиротіла на ще одного сина українська земля прощалася зі мною хапливим гуркотом вагонних коліс. «Прощай, прощай, прощай!» Досі відлунує той жалібний стукіт у моєму серці. Не звиклий до сантиментів, бувалий в бувальцях, я все-таки не стримав скупих, гарячих сліз. Прощання з Вітчизною — найважча справа. Торттури й цілодобові допити зносилися легше, аніж розставання з рідною землею, окрайчики якої бачив крадьки у щілину в стінці «столипіна».

До Саранська, столиці Мордовії, потрапив того ж таки березня 1970 року. В просторій камері пересильної в'язниці я опинився сам. Проте через кілька днів поріг камери переступив здоровенний, весь у наколках, чолов'яга тридцятирічного віку. З перших його дій я зрозумів, що урка мав завдання опрацювати мене морально й фізично. Проте в скорому часі блатяга покинув свої агресивні наміри щодо мене, бо не вдалося йому ні перше, ані друге. Не знаю, що було бандитові за невиконання наказу начальства, але від мене тимчасовому співкамерникові за нахабство не дісталось ані крихтини з припасів, хоча їжі я мав предостатньо.

З пересилки потрапляю на «двадцятий» «лагпункт». Не встигаю переступити поріг зони, як збіглися начальник табору, оперуповноважений, ще купа якихось чинів. Обшукали мене дуже ретельно, а після протримали півдня на вахті у малесенькій бетонній кабінці — «стакані».

Жила зона зустріла великим юрмиськом. Кількасот в'язнів стовпилося біля брами. І хто їх попередив про моє прибуття? Відразу ж знайшлися знайомі — Опанас Заливаха, Олександр Шугай...

Тиждень через два написав дружині листа. Оскільки ще не встиг заробити «штрафів», то мені дозволили з нею зустрітися. На побачення Раїса приїхала з синочком Ігорем. То було для мене проблизком щастя. Тоді дружина наполягла, щоб ми обзавелися ще однією дитиною. Важко їй було невимовно, бо щомісяця мусила сплачувати за кооперативну квартиру, ледве зводила кінці з кінцями. На наступне побачення Раїса приїхала через півроку вагітна у супроводі моєї сестри, яку я попросив листом провідати мене. Хотів, аби розповіла в селі про тих лжесвідків, бо сам я мав дуже слабку надію на повернення з неволі. Комуністична система так просто свої жертви не відпускала.

Наступне моє побачення з рідними було хвилююче і радісне. Раїса приїхала з Ігорем і шестимісячним Мирославом — нашими синами. Ігор вже виріс, справжній козак. Допомігав мамі нести торби з харчами. Виповнилося йому тоді п'ять років.

«Двадцятка» налічувала близько тисячі в'язнів. Вона розміщена в лісі, кілометрів за сорок від селища Барашево. В столярних цехах в'язні виготовляли дерев'яні корпуси для радіоприймачів, великих настінних годинників. Були в зоні пилорама, сушильні камери, навіть городна бригада. Я рік токарював, але зарплатня там була мізерна, тому попросився на поплатнішу роботу. Працював на ваймі — невеличкому пресі для фанерування корпусів. Трудився у дві зміни, аби виробити більше відсотків і заробити грошей, які крайньо

були потрібні моїй родині. Якщо під час першої відсидки я уникав роботи, то тепер вишукував навіть додаткову. Обставини заставляли, вдома ж бо двійко діточок.

В одному з листів дружина описує, як наш син Ігор випросив у сусідського хлопчини велосипедик. Той дозволив малому покататися, але дуже швидко забрав свій «транспорт». Цим довів Ігорка до сліз. Читаю, а сльози і мені капають з очей. Вирішив трудитися, аби заробляти й придбати дітям все необхідне. За якийсь час мої сини каталися на власних велосипедах.

На зоні блатних немає, проте є колишні німецькі вислужники-поліцаї. Цим безпринципним людям однаково, перед ким пасти ласки. Мали клопіт, бо цієї гидоти було чимало. Один поперед другого вислужувалися перед адміністрацією, продаючи порядних людей. Здебільшого фашистських вислужників радянська влада розстрілювала, але окремим вдавалося за рахунок життя вчорашніх колег по службі виживати. Вони продавали на слідстві все і всіх, продовжували брудну справу і в таборах, і на волі. Цих шакалів перекидали з табору в табір, де вони продовжували провокаторську діяльність. Платнею зрадникам-сексотам були легша праця, більша пайка, зайве побачення... Принцип у них був один — вижити за будь-яку ціну і якомога більше відхопити благ. За мною «поземляцьки» приглядали запоріжці Володимир Савін і Тіщенко.

Місяців через два викликають до оперуповноваженого. Проте в кабінеті застаю кагебіста Петра, якому в'язні чомусь дали прізвисько Мотуз. Отож бесіду зі мною повів Петро Мотуз. Розмовляє дуже ввічливо, розпитує про се, про те. Закидає здалеку, що мені можуть «допомогти», якби пішов їм назустріч. Спокійно відповідаю, що мене вельми дивують його слова. Впевнений, що з моїми «справами» і першою, і другою він чудово ознайомлений. Невже щось у них дало йому привід так зі мною розмовляти. Відповідає, що ні, але... Тоді кидаю йому різко в очі, щоб більше ніколи не смів мене ображати негідними пропозиціями. Ніколи! Він гримнув кулаком по столу, аж шиби задзвеніли. Куди й поділися награні люб'язність і стриманість. Схопився на ноги, мов гедзь його вжалив, аж стілець перевернувся. «Якщо комусь розповіси про нашу розмову, то я тебе згною!» «Я в цьому нітрохи не сумніваюсь, — відповідаю. — Ви це можете, і це мені чудово відомо. І гнойте ви мене і мені подібних безперешкодно і без жодних угризінь совісті. Але не смійте мене більше ображати. Ніколи! Затямте собі!» Розвернувся і попростував до дверей, не питаючи дозволу. З того моменту мене вже не пробували вербувати.

До п'ятдесят п'ятого року в'язні спали на голих дерев'яних нарах з мулькими сучками. В п'ятдесят п'ятому до бараків позавозили металеві пружинні ліжка, видали невеличким матраци. Спати стало м'якше, але неволя залишилася неволею. На Колимі замість матраців давали велику торбу, яку кожен наповнював чим міг — травою, гіблівками... В'язень мав куфайку, бушлат, ватяні штани, таку ж шапку, одну зміну білизни. Лазню відвідували двічі на місяць. Рушників жодних не було, приховати ж якусь шматину не могли через часті обшуки — «шмони». Пічки в бараках на Колимі мурувалися з лупаного каменю, тому диміли, мов смолокурня, і майже не гріли. Мізер дров не дозволяв навіть розкалити каміння, а не те що нагріти просторий барак. Після смерті Сталіна режим в таборах трохи послаб і життєві умови дещо покращилися. Ввели «госпрозрахунок», і в'язень мав право придбати якусь децищу харчів на зароблені гроші, якщо, звичайно, не порушував внутрітабірний режим...

У Мордовії бараки опалювалися вже більш-менш добре. Кожна секція, а їх було по шість, мала свою пічку. Тричі на місяць водили до лазні, навіть видавали постільну білизну, тому ми вже не ходили вошиві. У «двадцятому» «лапункті» було чотири бараки, в ко-

жному з яких у мене були знайомі й друзі. У цьому таборі відбували покарання Ярослав Лесів, Олександр Шугай, Василь Кулинин, Василь Якуб'як, Іван Дем'янюк та інші добрі мої приятелі. Зеновій Красівський перебував у «сімнадцятому» таборі. Цей непохитний борець розпочав свій шлях воїна-повстанця у п'ятнадцять років. Прикладом юнакові служили три старші брати, які воліли загинути або втратити на каторгу, але не покоритися ворогові. У сімнадцять років Зеновія з батьками вивозили на Північ, але дорогою зумів втекти із потяга. Довго переховувався по криївках, був вдруге поранений, аж поки не втратив до енкаведистських пазурів. За шість місяців важкого слідства не назвав жодного прізвища, не видав жодної явки. Зеновія Красівського «найгуманніша» радянська влада арештовувала у сорок дев'ятому, п'ятдесят восьмому, шістдесят сьомому, вісімдесятому. Загалом у неволі провів двадцять шість років. У Владимирській централі зумів написати збірку поезій «Невольницькі плачі», яка проникла все-таки за тюремні ґрати і побачила світ 1984 року в Лондоні. В післямові автор написав через п'ять років:

«Я плакав хіба в «Невольницьких плачах»!

Я боявся хіба що розминутися з честю!

Я ніколи нікому не свідчив!

Я за всі терміни не написав своїм катам

ні однієї заяви!

Я завжди й донині був гордий з того,

що я український націоналіст!

І так мені, Боже, допоможи!

Амінь.

Здружився у «двадцятій» зоні з художником-політв'язнем Опанасом Заливахом, який народився 26 листопада 1925 року на Харківщині. Із Гусинки, де проживала родина Заливах, втекли 1933 року аж на Далекий Схід. Мудрий батько зумів таким чином врятувати всіх від голодної смерті. Художню освіту в Ленінградському інституті ім. Рєпіна Опанас здобував довго — від сорокового року аж по шістдесятий, бо виключали допитливого юнака із «храму науки». 1964 року Заливаху разом з Іваном Світличним заарештували і роз'єднали, тому побачилися друзі аж після ув'язнення. Звичайно, що покари позбавленням волі більшовикам було мало, тому художникові не дозволяли й малювати в таборах.

Зона має бібліотеку. Література в ній виключно російськомовна. Я перечитав майже всіх російських класиків. Українські газети й журнали передплачували вскладчину, іноді почерез рідних. Режим я порушував, на відміну від першої відсидки, крайньо рідко. В Мордовії не сидів у бурі жодного разу. На Всесвятській, правда, побував у карцері кілька разів, але то ще попереду.

У 1973 році нас перевезли з Мордовії до Пермської області, де було три зони — «тридцять п'ята», «тридцять шоста» і «тридцять сьома». Центральною вважалось «тридцять п'ята», що на станції Всесвятській. Дорога з Мордовії на Урал видалася важкою. Запаковані в'язнями два «столипіни» тряслися кілька діб. Чомусь не поспішали з перевезенням невільників. У сусідній секції нашого вагону стало погано хворому в'язневі, якого звали Григорієм. Бідолаха відбував другий термін. Після першого ув'язнення жив у Воркуті, звідки й «загримів» до Мордовії. Фельдшера на наші голосні вимоги конвоїри не привели, тому Григорія врятувати не вдалося. Так і помер молодий ще чоловік під гуркіт коліс невольницького потягу. Людини не стало тільки тому, що конвоїри полінувалися покликати фельдшера.

Привезли нас до невеличкого табору з одним бараком, де раніше відбували дівчата-малолітки. І барак, і швейний цех, де трудилися молоді невільниці, мали таки трапезний вигляд. Тому розпочали з ремонту барака і «промислової зони». Замість швейних машинок з інструментального заводу в Свердловську привезли металообробні верстати. Звідти ж доставляли метал, який ми обробляли. Мені випало працювати на фрезерному верстаті. Виготовляв різці, якими проточують дула до гармат і ракетних установок, з вуглецевої сталі, так званого самокалу. Нагріту таку сталь жодним інструментом вже не обробиш, оскільки вона самогартувалася.

На зоні зустрів земляків: Василя Шовкового з Печеніжина і його «подільників» Миколу Мотрюка і Дмитра Демидова. З нашим етапом на Урал прибули Іван Світличний, Валерій Марченко, Ігор Калинець, Тарас Мельничук, Іван Коваленко. З останнім пов'язана цікава історія. Коваленко себе поетом не вважав, але вірші писав добрячі. До арешту працював викладачем іноземних мов у якомусь навчальному закладі в Києві. Досконало володів французькою, англійською, німецькою мовами. Мав рідкісний дар навчати інших, тому багато політв'язнів були його учнями. Василь Шовковий і Валерій Марченко за якихось шість-сім місяців не тільки розмовляли англійською, але й перекладали несогірше. Надзвичайно здібний і вимогливий трапився їм викладач. Вірші Іван писав для душі, як любив говорити. Здебільшого то були поезії антирадянського спрямування, тому надрукувати він їх, звичайно, ніде не міг. Отож писав їх тихцем і складав на горищі цілими стосами, нікому не розповідаючи про свій творчий доробок. Пилюкою припадало кілька величезних ящиків рукописів, про які не відала жодна жива душа, окрім автора. Після «празької весни» шістдесят восьмого до Києва з'їхалося багато літераторів, серед яких були й українці-емігранти. У випадковій розмові з Коваленком приїжджі поети сказали, що у них, в Чехословаччині, з'явилася віддушину і можна багато чого надрукувати. Чи не знає Іван відповідних авторів? Признатися Іван не признався, але поета знайти пообіцяв. Наступного ж таки дня вручив гостям п'ятдесят власних віршів, «знайдених» на горищі. Ті аж ахнули. Вірші були вельми добротні. В скорому часі вся добірка була надрукована в Чехословаччині. Звідти пішли передруки в Канаді, США, інших країнах, де була українська еміграція. Книжки з Івановими віршами порозходилися світами. У Союзі КГБ розпочало гарячковий пошук автора. Шукали, як звично, за стилем. Але ж Коваленко ще ніде «не світився» зі своїми віршами, тому й знайти його було неможливо. Пошуки тривали цілих три роки. Знайшли, як то часто буває, випадково. Деталей я не знаю, але запроторили Івана Коваленка за вірші на п'ять років до таборів. Ще й пощастило чоловікові, бо за такі речі давали сім. Виручило Івана трохи те, що нікому в Союзі своїх віршів не показував і не розповсюджував їх. Отак Іван Коваленко опинився за колючими дротами на станції Всесвятській. Пам'ять колишній викладач мав феноменальну. Майже всі свої вірші пам'ятав і часто декламував нам. Після обшуку з його господи в Боярці кагебісти вивезли ледь не повну вантажівку рукописів, все, що Іван написав впродовж життя. Рукописи Коваленкові пропали, але з пам'яті ніхто не міг витравити бунтівної поезії. Вірші Іван Коваленко продовжує писати. Я навідував його в Боярці, підтримуємо дружні стосунки. Калинець, Світличний, Мельничук часто виносили на суд друзів-в'язнів написані в таборі вірші. Писали добре й декламаторами були чудовими. Але Коваленкові вірші найбільше торкалися моєї душі, бо були глибокі, яскраві і водночас доступні. Хоча інші дуже хвалили модерністську поезію Ігоря Калинця. Можливо, я не доріс до

розуміння Калинцевої поезії. Хоча, як людина, Ігор мені був дуже симпатичний. Енергійний, різкий, сміливий, ерудований, відданий справі. Революціонер!

Народився Ігор Калинець 1939 року в Ходорові на Львівщині. У серпні-вересні 1965 року кагебісти заарештували двадцять п'ять осіб з Києва, Львова, Тернополя, Івано-Франківська, Одеси, Луцька, Криму. Були то, здебільшого, творчі люди. Через сім років у розставлені недремним КДБ сіті втрапило подружжя Калинців. Щоби більше дошкулити Ігореві, спочатку заарештували дружину Ірину. В ув'язненні поетові не давали спокою, погрожували забрати доньку до дитячого будинку, як це зробили із маленьким сином Надії Світличної, знаходили привід, аби не дозволити побачення з мамою і донечкою, дошкулити будь-яким іншим способом. Проте Калинець умудрився написати в таборах вісім збірок поезій, які вдалося видрукувати за кордоном. Його нагородили премією імені Франка, прийняли до міжнародного ПЕН-клубу. Але все це за кордоном, на чужині. В СРСР поет мав грати, етапи, зони, «шмони»...

Два роки ми з Євгеном Сверстюком були сусідами по нарах. Людина надзвичайно скромна і врівноважена, справжній філософ-мислитель і естет. Євген Пронюк був до пари Сверстюкові — обидва розумні, добрі, чуйні, м'які. Але в питаннях принципових Євгени стояли на своєму, мов гранітна скала, не поступалися своїм ні на йоту, витримані, мужні, стійкі...

Іван Світличний запам'ятався із зони як добрий стратег, інтелектуал-розумаха, тримався відособлено, спілкувався лише з окремими в'язнями, не мав тісного контакту з масами, хоча й давав розумні поради, загал його особливо не визнавав. Справжніми провідниками в таборі зарекомендували себе Сверстюк, Пронюк і Валерій Марченко. Вони були душею зони, натхненниками усіх табірних справ. За такими поведирями-трибунами люди йшли безоглядно. Організаторськими здібностями і молодечим запалом у цій трійці виділявся Марченко.

Відвагою і мужністю з-посеред невірницького люду вирізнявся Тарас Мельничук. Постійно був у перших лавах, якщо йшлося про якісь акти непокори владі, вимог щодо прав людини, ніколи не ховався за чийсь спину. Я гордився молодим своїм країнином, уродженцем Уторопів на Косівщині. Тарас з'явився на світ Божий 20 серпня 1938 року і дуже шкодував, що не раніше, бо воював би в УПА. Про це молодий в'язень неодноразово говорив. По закінченні Уторопської семилітки Тарас навчався в Яблунові, а далі — університет у Чернівцях. Зарекомендував себе талановитим поетом. 1967 року зумів видати в Ужгороді збірку поезій «Несімо любов планеті», а в січні сімдесят другого поета заарештували. Суд, який відбувся 11 травня 1972 року, присудив йому за збірку «крамольних» віршів «Чага» три роки таборів. А саму збірку кагебісти також «заарештували» і заховали до архівів на десятиліття. Мельничук зумів у неволі написати на цигарковому папері десятки віршів, які дружина Марія умудрилася передати до Канади його дядькові Федорові Мельничукові. Цивілізований світ довідався про поета-невільника Тараса Мельничука. Три листи написав Тарас у таборі до влади: до Президії Верховної Ради УРСР, генеральному прокуророві СРСР і прокуророві Пермської області. У них пропонував, аби його розстріляли. На такий відчайдушний крок могла зважитися тільки дуже мужня і волева людина. Після звільнення вороги не давали поетові спокою, його запроторювали навіть до лікарні для психічно хворих. Але не зламали борця. Тоді кагебістські вислужники спровокували п'яну бійку, і у квітні 1979 року Тарас Мельничук, людина добра і чуйна, потрапляє за ґрати як карний злочинець на чотири роки. Відбував у Вінниці. 20 серпня 1990 року, на поетові уродини, «добрі» люди спалили батьківську хатину в Уто-

ропах, де замешкував Тарас. Згоріли рукописи десятків книг. Так конаюча комуністична система помстилася великому поетові. На зоні Тарас не пропустив жодної групової голодовки, жодного разу не відмовився поставити підпис під актом протесту. Ми часто спілкувалися, згадували рідні Карпати, які обидва любили понад усе. Тарас шив рукавиці, бо, окрім металообробного цеху, відновили швейний, в якому шили рукавиці й фільтри для установок з переробки урану. Фільтр являв собою верету завдовжки в два метри і завширшки в метр з якогось грубого білого, папероподібного полотна.

Євген Пронюк теж трудився у швейному цеху. Світличний не мав пальців на руці, тому бібліотекарував на зоні, але лише кілька місяців. Табірна адміністрація поспішила зробити з опального поета пожежника, оскільки побоялася, що в бібліотеці він займатиметься чимось забороненим. Адже із-за колючих концтабірних дротів часто виходили твори поетів-політв'язнів, різноманітні листи-звернення, різна інформація. Режимники з ніг падали, але за сім років мого перебування на «тридцять'ятці» не змогли виявити каналів, якими те все просочувалося на волю.

Євген Сверстюк працював у металообробному цеху на якомусь верстаті, Ігор Калинець з Василем Шовковим токарювали.

Голодовки, акції протесту, непокори прокочуються табором все частіше й частіше, вихлюпуються за колючі дроти зони, відгомін чути і поза межами догниваючого Союзу. Протест проти порушення прав людини, відмова від радянського громадянства, вимога зм'якшення табірної системи, заява-протест до міжнародного суду на захист незаконно посадженого до буру Валерія Марченка... Всі ці «операції» розробляв і планував Світличний, втілювали в життя невгомні Сверстюк, Пронюк, Марченко, яким нерідко допомагав Антонюк з Волині, прилучалися інші в'язні. Мені, бувало, в бунівальцях політв'язневі, було цікаво спостерігати за горінням молодих. Втім, я не тільки спостерігав...

Представники молодішої генерації спочатку ставилися до в'язнів мого покоління дещо зверхньо і погордливо. Кілька конфліктів на цю тему я мав з Ігорем Калинцем. Дав йому зрозуміти, що вони ще не зробили так багато, аби аж зневажати нас. Так, вони освічені, здібні, навіть талановиті. Але ж і з нас теж могли вийти і поети, і політики, і добрі фахівці, якби не військові лихоліття. Свої книги ми змушені були писати власною кров'ю, а політика наша зводилася, здебільшого, до вмілого володіння автоматом. І не наша в тому вина, що молодість нашу погубили різної масті наїзники. Скільки моїх ровесників розпрощалося із земним життям, так і не встигнувши цілком розкрити свої найкращі риси. Та що там, гинули, не звідавши навіть дівочого поцілунку. А ви, хлопці, вихвалюєтесь своєю освітою, напирате ерудованістю. Ми ж не дорікаємо вам, що не були підкулями, навпаки, дай Боже, щоб і не воювали ніколи. Поступово «конфлікт поколінь» було погашено. Загалом я радів, що українська нація має таких синів. Можу тепер заявити, що ми, українські повстанці, в'язні старого гарту, доклали все-таки рук до виховання молоді. На початках окремі з них зайняли якусь таку незрозумілу, хистку, позицію — думали одне, говорили інше, а робили ще щось інше. Іноді пробували навіть загравати з табірною адміністрацією, іти на певні компроміси. Ми ж у цих питаннях були непохитні, на задніх лапах перед начальством жоден із нас, «старожилів», не ходив. Заповідь радянського політв'язня гласила: «Не вір, не бійся, не проси». Незабаром у всіх справах ми були єдині. Старі в'язні ділилися з молодими досвідом, навчали різних табірних хитростей. Ті ж, навзаєм, надавали нам юридичні консультації. Ми зажили єдиним дружнім і згуртованим колективом.

Інформація про радянські концтабори і політв'язнів у них розходилася світом все ширше й ширше. Окрім наших заяв, були й інші джерела. По смерті Сталіна з концтаборів звільняли німців, японців, інших іноземців. Вони поверталися додому і розповідали в своїх країнах правду про «комуністичний рай». Значно активізувалась українська еміграція, родинам політв'язнів почала надходити з-за кордону допомога.

Сорок сьомого року головний командир УПА генерал-хорунжий Роман Шухевич відправив делегацію до посольства США в Польщі. Завданням делегатів було розповісти світові почерез американське посольство про безчинства комуністів в Україні. Проте американські дипломати навідріз відмовили в будь-якій допомозі. Ситим чиновникам було байдужісінько до трагічної долі мільйонів українців, власний спокій дорожчий. Так само поводи́ла себе стара, вгодована Європа. Ситий голодного не розуміє. Проте всі вони зарухалися, коли їм під самим носом совіти розмістили в Східній Німеччині свої ракети. Отоді вже пани-капіталісти спохопилися й згадали про українських політв'язнів, які чи не єдині свого часу відважилися стати на прю зі злочинною системою і яких комуністи винищили вже мільйонами. Втім, краще пізно, ніж ніколи. Будь-яка інформація із радянських концтаборів негайно озвучувалася за кордоном і набирала розголосу.

Концтабір живе своїм звичним життям. У ньому дружно повживалися і шістдесятники, і сімдесятники, і бандерівці, одним словом, усі українські політв'язні. З хлопцями-шістдесятниками вперше заkontakтував ще у штрафному «двадцятому» таборі на Тайшеті. Була то група Богдана Германюка. В 1955 році вони створили на Коломийщині ОПВУ — Об'єднану Партію Визволення України. Молоді патріоти тісно контактували з провідником ОУН Бистрим із Лісної Слобідки. Партія налічувала понад п'ятдесят членів, мала свої статут і програму, була розгалужена по території тодішньої Станіславської області. Хлопці намагалися продовжувати боротьбу ОУН-УПА проти більшовизму. Богдан Германюк був головою, Іван Струтинський і Богдан Тимків — ідеологами, Микола Юрчик і Василь Коневич очолювали Службу безпеки, Мирослав і Василь Площаки виконували функції зв'язкових, велику організаційну роботу проводив Ярема Ткачук. Видав організацію Петро Гайовий, який працював технологом на Брошнівському лісокомбінаті. П'ятдесят восьмого року провід партії заарештували. Комуністи не хотіли показувати громадськості розмах і масовість ОПВУ, тому судили лише п'ятьох керівників. Кожному дали по десять років таборів. Інші члени партії проходили на суді як свідки.

У штрафному таборі я зайняв невеличку кімнатину з фанерними стінами в кутку барака. Туди й розмістив своїх новоприбулих молодих краян. Фанерні перегородки захищали від сторонніх ока й вуха. Була змога зібратися й погомоніти з друзями без свідків. Молоді хлопці дивувалися з блощиць, що падали на голови просто зі стелі. Смоктали невільницьку кров не гірше за табірне начальство, але з ними ми собі якось давали раду.

Утім, повернемося до «тридцять п'ятого» табору. Вийшла у мене безглузда сутичка з колишнім прокурором-хабарником, якому чомусь впаяли політичну статтю. Зовнішність і вимову мав вірменські. Справа була дріб'язкова, але довела мене до буру. З роботи ми поверталися до барака просочені різними не вельми приємними запахами. Наші «роби» віддавали і соляркою, і мастилами, дихати в тісному бараці було нічим. Тому я завжди провітрював барак, бо змалечку звиклий до чистого карпатського повітря. Не встиг відчинити маленьке віконечко, як колишній прокурор мовчки його зачи-

нив. Я так же мовчки відчинив повторно. А той знову демонстративно зачинив. Цього я вже стерпіти не міг. Щось там йому сказав, а відтак і вліпив по пиці, бо той бугайкувато кинувся на мене. Побив я його не те щоб дуже, але все-таки дошкульно. Я б його не чіпав, але він грав радянського патріота в зоні, хоча потрапив туди, бо обдирав радянських людей. Фальші я не терпів. Відсидів за нього в бурі кілька днів. Перегода втрапив до буру повторно за якусь заяву, вже й не згадаю, яку саме. Більше на цій зоні до буру не потрапляв.

Фрезерую триклятий метал у дві зміни, бо хочеться вислати дружині й дітям якусь копійчину, щоби не почувалися цілковитими жебраками. Робота ладиться, бо вже маю навик токарювання. На фрезерному верстаті заробітки значно вищі, аніж на токарному. Фрезерую, тільки стружка летить. Друзі відмовляють мене. «Бійся Бога, не гаруй так, у тебе ж термін великий. Доробишся до того, що витягнеш ноги і не побачать твої сини батька». Але я тільки відсміювався. Почував себе спокійніше, бо щомісяця висилав родині по п'ятдесят карбованців. Дружина акуратно складала поштові квитанції на кожную грошову суму, які я надсилав додому. Зберігаються й досі. Допмагаю родині, як можу, матеріально, але й виховую всіх — і синів, і дружину. Взяв її секретарем комсомольської організації, а зумів перевиховати на свідому українку, подругу багатолітнього політичного в'язня. Діти теж повиростали патріотами. Дорогою на побачення Ігор говорив попутникам, що він запорізький козак. Чимало допоміг у вихованні дітей Валерій Марченко. Звільнившись сімдесят восьмого року, він навідував мою родину в Запоріжжі. Часто хлопці їздили до нього в Київ. Щоправда, Валерій свободою насолоджувався недовго. Після семи років таборів і висилки повернувся до Києва, а через кілька років радянська влада «потурбувалася» про новий термін для дисидента, цього разу значно більший. В скорому часі захворів у таборі на нирки. Лікували його в Ленінграді, де й помер. Марченко, куди б нас не закидала лиха доля, постійно контактував і зі мною, і з моєю родиною. Якось Раїса повідомила, що отримала від Валерія з Казахстану, де він відбував висилку, сорок карбованців. Знаю, що йому там не гараздуються, тому докоряю йому в листі, аби пильнував себе. Але він відповідає, що якщо не допомагати іншим, то навіщо на світі білому жити. Отакою людиною був Валерій Марченко. Сім'ї своєї створити не встиг, жив чужими радощами. Зберігаю, як дорогу реліквію, понад сотню його листів. З табору я привіз дві великі фанерні валізи листів від друзів — Ірини й Ігоря Калинців, Світличного, Марченка...

Часто згадую своїх друзів по табору на станції Всесвятській. Мертві навідують мене у снах і роздумах. Розмовляю з ними, звіряю по них кожен свій крок. Пам'ять людська, як і душа, невмируща.

Між двох вогнів

*Все, що мав у житті, він віддав
Для одної ідеї.
І горів, і яснів, і страждав,
І трудився для неї...*

Іван Франко

Відбуті за колючими дротами «тридцять п'ятого» табору сім років завершили моє двадцятип'ятилітнє ув'язнення першої судимості за політичними статтями. Але ще сталося п'ять років за статтею 59.3.16. — «табірний бандитизм», тобто побутова стаття.

Викликає мене особист і повідомляє, що мій «політичний» строк минув, тепер я вважаюся в них за бандита, і перевезуть мене в табір для карних злочинців. Маю ще друга по нещастю — Василя Підгородецького із міста Сколе на Львівщині. Василя також свого часу судили повторно в таборі і дали «побутову» статтю. «Воронок» хутко привіз нас обох до залізниці. А там — «столипін», і завезли нас на пересилку до районного містечка Ільїм. В пересильній в'язниці протримали місяців зо три. Камера малесенька, смердюча, задушлива, а в мене гіпертонія, про що добре знали тюремники. Задумали, мабуть, мене тут закопати. Пишу листи в усі можливі інстанції. Добився таки свого, вивозять мене нарешті на «чисте» повітря. Василя залишили за перукаря.

Але перед тим ми з Василем мали розмову з начальником управління. Викликав для розмови «в чотири ока». Запитує, чому ми, знаючи, що Радянський Союз наймогутніша держава в світі, невеликою «кучкою» піднялися проти нього, тим паче, що українці й росіяни — брати-слов'яни. Чому я став на шлях злочину? Відповідаю, що ніколи не вважав простих росіян своїми ворогами. А відтак, не довго думаючи, розтлумачую йому, що у нас, українців, причин було аж надто багато, аби взятися за зброю. Провів йому екскурс в глибину історії. Розповів про Батурин, де Меншиков вирізав двадцять п'ять тисяч українців, не пощадив ні дітей, ні жінок. З квітучої гетьманської столиці царські вояки залишили лише згарище і руїни. Перейшов на Запорізьку Січ, яку зруйнувала російська цариця Катерина, на Гайдамаччину. Розповів, як люди рятувалися від польської шляхти втечею на Лівобережжя, але тут москалі виловлювали втікачів і виривали їм ніздрі, випалювали очі, передавали польським панам. Пройшовся українською історією аж до сорок першого року, коли енкаведисти залишили по собі в Західній Україні повні в'язниці трупів розстріляних, закатованих, замордованих ними українців. Він сидів за столом, юрзався туди-сюди, то багровів, то полотнів, але слухав мовчки. Наприкінці мого монологу полковник тяжко зітхнув і витиснув з себе: «Ну ладна, ідіте». «Лекцією» з історії я заробив собі найгірше місце на лісоповалі кілометрів за сто сорок від залізної дороги.

Сиджу в бурі — маленькій камері з двоярусними нарами. Людей, мов у церкві на Великдень, тільки свяченим тут і не пахне. Жульня умудряється грати в карти навсто-ячки, бо присісти немає змоги. Густий камерний сморід час від часу розшматовують їхні дикі верески. Начальники запхали мене до тісного буру з блатярами, гадаючи, що ті збиткуватимуться з мене. Але хитромудрий план підступних оперів зазнав цілковитого краху. Несподівано для них і для себе самого я став у камері «авторитетом» для злодіїв. Вони часто сперечалися поміж собою, а мене, як тюремного «довгожителю» просили розсудити. Старих злодіїв 1953 року повипускали на волю, молоді ж не знали всіх їхніх порядків і законів. Їм хотілося бути «порядними ворами», а «вчителів» у зоні вже не було. Тому часто підходили до мене і запитували: «Батя, як то має бути?» Я постійно тлумачив, що законів їхніх не знаю, бо я політичний в'язень. Але щось трохи чув, щось бачив, і на фоні їхнього незнання виглядав у їхніх очах авторитетним зеком.

Якось у блатних ішов серйозний «процес». Вони вбили двох своїх учорашніх товаришів за те, що ті ходили зоною з червоними нарукавними пов'язками. «Ссучені злодії» твердили, що зеківський самосуд неправомірний і вимагали суду над вбивцями.

«Чесні злодії» твердили, що все зроблено згідно «закону». Вдалися до мене за порадою, і я в міру своїх скупих знань пояснив, як умів, всі їхні розклади.

«Чесний вор» — краде і гордиться своєю «професією». Намагається красти у багатих, якими тогочасно були здебільшого люди при владі й на різних «теплих» посадах. В таборі він не мав права знущатися з «мужика», охороняв того від сваволі табірному начальства та інших зеків. «Чесний вор» виступав своєрідним оборонцем «мужика», який працював на нього. Не мав права на будь-яку співпрацю з адміністрацією, навіть, скажімо, бути бригадиром. За порушення його судили і карали згідно із злочинським «законом».

«Ссучений вор» — це злодій, який пішов на співпрацю з адміністрацією. «Кумівським», тобто донощиком, не був, але вже міг займати посаду бригадира, заставляти інших зеків працювати. Міг бути вже навіть членом СВП — «совет внутрішнього порядку». Вигадливі зеки розшифровували по-своєму — «сука випрашиває половінку», себто, половину терміну ув'язнення.

«Вор безпредел» був злочинцем поза «законом». Співпрацює з адміністрацією, збиткується з «мужика». Міг програти в карти і не погасити борг, тимчасово рятуватися від кари смерті. З цієї категорії за певні проступки скочувались до нижчої — «ломіком подпоясаний». Якщо ж і тут не зумів втриматися, то ставав «одін на льдині». З ним ніхто не спілкувався, промислом злочинським займався одинцем. Втікав, як загнаний вовк від розлюченої зграї. Кінець для такого злодія був незмінно однаковим — його неодмінно виловлювали на зоні чи на етапі і вбивали. Якщо вдавалося вирватися живим на волю, знаходили там і виконували присуд.

«Мужик» — проста радянська людина, яка втрапила за колючі дроти за якийсь проступок. Такі ув'язнені здебільшого поводитися сумирно, не йшли на співпрацю з адміністрацією. Радянські люди мали якусь певну долю відрази ще з волі до «стукачів». Правда, як і скрізь, в таборах були винятки. В'язні цієї «масті» нагадували терплячих волів, мовчки тягли невільницьку лямку, самі нікого не чіпали і хотіли, щоб до них ніхто не прискіпувався. Така собі сіра маса, яка працювала, виконувала щоденну норму, заробляла гроші державі, блатним і якусь дециму собі.

Тогочасні злодії виглядали досить таки імпозантно — заковані халяви чобіт, бажано буксових, або валянків, сорочка поверх штанів на випуск, спілкувалися тільки на жаргоні. Чоботи, скажімо, у них «прохаря». Лексикону злочинського я не осилив, бо не мав до того тяги.

Найнижчою кастою у таборах були «пітухи» — пасивні гомосексуалісти. Активні ж гомосексуалісти навіть гордилися собою. «Пітухами» ставали за різні «гріхи» — несплата картярського боргу, крадіжка у своїх, доноси адміністрації... Згідно злочинського «кодексу» за кожен проступок карали по-різному. Вирішувала «сходка», встановлювала міру покарання і тут же виконувала присуд. Винного, за наявності доказів, або вбивали, або робили «пітухом». Все залежало від ступеня провини. Судили «чесні вори». «Пітух» у таборах був цілком безправний. Не мав права сидіти в їдальні поруч з іншими зеками, спав окремо, посудом користувався тільки власним. «Пітухами» ставали, здебільшого, блатні, але могли бути й «мужики» за доноси адміністрації. Гіршого нещастя, аніж бути «пітухом» в совітських таборах вже, мабуть, не було. Торкатися «пітуха» або якоїсь його речі не можна, інакше автоматично стаєш «законтаченим», тобто тим самим «пітухом». Навіть били тих нещасних тільки ногами, інакше не дозволяв «закон».

Злодійський «закон» вимагав смертної кари за несплачений програш в карти, видачу злодія табірній адміністрації, співпрацю з нею, за крадіжки у своїх злодюжок-«крис» робили «пітухами». Злодії не вживалися в одному таборі, між ними шохвилинно точилася жорстока боротьба з кривавою різаниною. Мене ж тюремне чи табірне начальство жодного разу не зуміло покарати руками злодіїв. Я ніколи не пас ласки перед блатними, але в їхньому оточенні все-таки поважали силу волі і безкомпромісність, а «закони» злодійські вимагали шанувати довголітніх в'язнів.

Працюю на будівництві дороги до лісоповалу. В бригаді багато блатних. Моє завдання — палити вогнище для зігріву всієї зеківської братії. Дрова мені рубають і підносять, я лише підкидаю в полум'я. Сиджу собі годинами біля палахкітливої ватри, гріюся й читаю. Ніхто мене до якоїсь іншої праці не заставляє. Заробляємо в бригаді всі однаково. Така собі зеківська комуна з чітко визначеними функціями кожного «комунара». З блатних запам'ятався тільки Льонька з Боярки, «вор у законі». Засадила його якимось робом власна співжителька. Співбесідником Льонька був вельми цікавим, ерудований, досить непогано орієнтувався у багатьох речах, тому в розмовах ми торкалися багатьох тем. Злодійські ж теми мене не цікавили, через те й не зосталося багато в пам'яті.

Зона знаходиться у Верхній Косьві, у місці, де Макар телят не пас, осторонь найменшої цивілізації. Болота, бездоріжжя, якими довелося якось моїм дружині й дітям добиратися від залізниці три доби, аби побачитися зі мною.

З моєю «справою» ознайомилися начальник режиму майор Башкіров і начальник табору капітан Дюкін. Від прочитаного в паперах очі в них полізли на чоло. Обидва просто засипали мене запитаннями. Я знову не стримався, аби не провести невеличкий «лікнеп» з нашої історії — далі вже не зашлють. Поступово офіцери заспокоїлися. Справедливості заради скажу, що обидва ставилися до мене досить таки непогано. З настанням холодів перевели мене ближче до тепла — кочегарити в лазні. Дроворуби приносили готові дрова, а я палив піч, майже не працював фізично. Всі у зоні — і начальники, і зеки — не могли не рахуватись із в'язнем, який відсидів у різних таборах і в'язницях Радянського Союзу понад чверть століття. У цьому ж таборі я пробув шість місяців.

Тоді був такий порядок, що в'язня бажано було утримувати в таборах у межах його області, аби родина мала змогу на нього впливати і виховувати. Це стосувалося тільки побутовиків, а саме ним я останні п'ять років вважався. Отож дружина якимось чином дізналася про це і почерез Кремль зуміла добитися, аби мене перевели до колонії в Запорізькій області.

Втішаюся, бо «столипін» пливе поміж російських снігів на Україну, везе мене ближче до рідних. Та й несприятливий клімат нарешті поміняю на м'якший. З моїм «букетом» хворіб це було дуже доречно. По більшовицьких концтаборах «заробив» собі гіпертонію, радикуліт, поліартрит, дві виразки і ще купу різних болячок. Етапом потрапив до «Красної Пресні» в Москві, яка стала ще смердючішою, відтак до харківської в'язниці, звідти — на Запоріжжя. Камери «пересилок» переповнені стриженим людом, кругом сморід, бруд, свинство...

Мала Токмачка — село в Запорізькій області. Зону збудували край села. Роздивився її ззовні, коли їздив туди за довідками для оформлення пенсії. Два з половиною роки, відпрацьовані в Малій Токмачці добавилися до загального трудового стажу. Хочу відмітити, що порядок в колонії на той час все-таки зберігся. В зонівській бухгалтерії

досить оперативно знайшли необхідні документи. Добряга-бухгалтер навіть дописав мені кілька днів, яких не вистачало до стажу, бо дні, проведені в бурах, санчастинах, не зараховувались. Начальник табору без зайвих розпитувань прибив печаткою власний підпис. З російських колоній на мої запити відповіли, що довідок не видають. А я гарував, як навіжений, на Всесвятській по дві зміни впродовж семи років. Отака справедливість у «старших» наших братів.

Табір у Малій Токмачці — побутова зона суворого режиму. Двоповерхові цегляні бараки, довкола чистота й порядок, на клумбах з весни до осені цвітуть квіти. Вітерець приносить з-за мурів солодкий запах садовини й городнини, але в зоні яблучка не побачиш. Рацион в зонівській їдальні той же, що й в російських таборах. Основним виробництвом вважається виготовлення ресор до всіх марок «союзівських» автомобілів. Цехи надзвичайно погані, низькі, тісні, печі чадять, мов вулкани, у виробничих приміщеннях висока загазованість. Для роботи набирали молодих і здорових в'язнів, які в дуже скорому часі захворювали. Мені вже було майже шість десятків, тому втрапив до тарного цеху, де збивав ящики на помідори. Норму — сорок два ящики за зміну — я ніяк не міг впорати, адже змалечку навчений робити все доброякісно. А тут вимагалося абияк, тільки б багато. Насилу вибивав двадцять злополучних ящиків. Аби знову не сидіти по бурах, змушений був піти на невеличку хитрість — купував ящики у жуликів за гроші, за чай, за куриво. Трохи пощастило, бо трапився майстер, який був одружений на двоюрідній сестрі моєї Раїси. Звали його Циганом. Майстер і приносив мені гроші від дружини. Зароблені гроші я відсилав додому, а звідти мені передавали частину, так що родина особливо не страждала. Що ж до мене, то один раз я все-таки «загримів» до буру.

До Малої Токмачки я прибув етапом ранньої весни 1980 року. Ще з Уралу написав на ім'я Брежнєва заяву на тридцяти двох сторінках, в якій детально описав свою автобіографію. Начальник спецчастини виписав мені довідку про законність заяви. Обидва документи зберігаються в мене й сьогодні. Місяців через п'ять приїжджає до табору полковник Гончар, до якого мене викликають. Полковник повідомляє, що своєю заявою я наробив шуму на цілий світ. Виявляється, вона потрапила до західнонімецького журналу «Шпігель». Звідти її попередруковували в багатьох часописах світу. Відповідаю полковникові, що мою заяву цілком законно відправили до Кремля, яким чином вона потрапила до Західної Німеччини, не відаю. Раджу високому офіцерові, аби запитав у Леоніда Брежнєва, який, на відміну від мене, в'язня, має змогу спілкуватися з усім світом. Я сиджу за сімома парканами. Хіба можу почерез них щось передати? Каже, що дружина моя була на побаченні, і це її рук робота. Відповідаю, що наглядачки так ретельно її обшукують і перевіряють, що й родимку на тілі виявляють, а не те що тридцять дві сторінки тексту. Раджу, аби «тиснули» на Кремль. Полковником підкинуло, мов на їжака сів. «Не клей дурня!» Відповідаю спокійно, що й не пробую, але хай і він не клеїть дурня. Переконався, що мене не залякати, і пропонує напяму, аби я заставив дружину написати відповідь західноєвропейським «наклепникам». Відказую, що не силуватиму дружину писати брехню. Балакайте собі самі з нею. Адже хто така моя дружина? Донька вірного комуніста-ленінця, який активно будував радянську владу, ударно варив сталь на танки, якими ви пройшлися по Європі, загинув на війні з німецькими окупантами. Дружина моя з жовтєняти стала піонером, комсомолкою, навіть секретарем комсомольської організації була. Вихована вашою системою. Я, західняк-бандерівець, і вона, східнячка-комсомолка, — дуже різні люди за вихованням і світоглядом. Розмовляйте з нею. Ви мали б знайти спі-

льну бесіду, бо виховувала вас одна система... Насправді ж я був твердо впевнений у своїй дружині. Полковник Гончар крижаним тоном погрожує, що дістану ще десять років. Спокійно відповідаю, що відсидів тридцять років, відбуду з Божою поміччю ще й десять. Повернувся, не чекаючи дозволу, й пішов на вихід. Гримнув дверми, аж вікна задзвеніли.

За три дні до мого звільнення на зоні з'являються два кагебісти і розпочинають опитувати в'язнів, з якими я бодай трохи спілкувався. Гарячково збирають на мене «матеріали». «Ужинок» офіцери мали непоганий. Понад сорок «свідків» заявили, що я зводив наклеп на прекрасну радянську дійсність, критикував радянську економічну й національну політику, виступав на підтримку польської «Солідарності», гуртував навколо себе молодих хлопців і виховував їх у націоналістичному дусі. Хутко назбирали на мене чимало отого усього «добра» й почали «накручувати» на обіцяні полковником десять років.

Капітан Тіщенко пред'явив мені ордер на арешт. А далі звична справа — наручники на руки, і повезли до в'язниці. Дружина з квітами приїхала зустрічати свого звільненого чоловіка, а мене «воронок» повіз до обласної в'язниці на нове слідство. Пропали квіти...

Хтось якимось чином зумів дати знати на Захід про цей випадок. Розпочалася кампанія на мій захист. Чоловік відсидів тридцять років у комуністичних концтаборах, його не звільнюють, а хочуть домучити. Чекісти дали задній хід, але затії своєї не облишили. Перекваліфікували тільки з «політичної» статті на «побутову» — 178 прим. За цією статтею в Радянському Союзі судили єговістів, п'ятдесятників, інших сектантів.

«Давали» за нею від шести місяців до трьох років. Мені ж «відміряли» два з половиною роки особливо суворого тюремного режиму, які я відсидів від «дзвінка до дзвінка», ледве не віддавши Богові душу.

Все слідство, награне й напрочуд відпрацьоване, провів у запорізькій в'язниці. Перед відправкою на етап кожен засуджений проходить медичну комісію. Вирятували мене тоді з великої біди начальник санчастини Людмила і головний лікар запорізької тюремної лікарні Іван Іванович. Прізвищ тих добрих і порядних людей, на жаль, не запам'ятав. Людмила в одній із чисельних наших бесід призналася, що мене хочуть вбити, але вони постараються не допустити цього. З усього було видно, що лікарі не боялися одне одного, довіряли й мені. Пообіцяли зробити другу групу інвалідності, з якою мене відправлять до інвалідного табору, де не буду змушений працювати. «Не перевтомлюючись, якось витримаєте отих два з половиною роки. Досвід і гарт маєте, дай Боже кожному». Чуйне ставлення чужих мені людей зворушило до сліз. Я часто ходив на прийом до лікарів, аби «збагатити» історію хвороби. Зрештою, й поспілкуватися з грамотними й порядними людьми було цікаво й приємно.

Інвалідний табір в Зміїній Балці Луганської області являв собою насправді в'язницю з надзвичайно поганим режимом. Саме до нього я й втрапив. Начальник у таборі почуває себе ледь не Богом, що заманеться, те й витворює. Всі двері триповерхових бараків замикаються на ключ. В одному з бараків розміщена робоча зона. Здоровіші в'язні працювали, виготовляли пластмасові кришки для скляних банок. Я постановив собі не горбатіти більше в неволі на комуністів, тому в таборі не працював жодного дня.

Квітень 1985 року. До звільнення залишилося вісімнадцять днів. Думки про довгождану волю заповнили все моє єство. Гуляю з колегами по ув'язненню загратованим

двориком під недремним наглядом конвоїрів, а думками вже біля родини. Повернувшись до камери, застаю біля свого ліжка двох наглядачів. Кожен тримає в руці по ножі. Кажуть, що знайшли ті ножі в моїх речах. Проводять до оперуповноваженого. Той без зайвих церемоній виписує мені дванадцять діб суворого карцеру. Замкнули в холоднючій камері. Віконце не засклеє, хтось «випадково» розбив шибку. Рвучкий весняний вітер жбурляє мокрим снігом аж до дверей. Всю камеру і в'язня в ній продуває наскрізь. Наглядачі «не забули» мене перед тим роздягнути до білизни. Думав, що наступить мені кінець від холодної й голоду. Сісти в карцері ні на що. Бетонна долівка мокра й студена, оббиті металом нари примкнені до стіни. Вночі на нарах також особливо не розлежишся, бо примерзнеш до холодного металу без одєжі. Днів п'ять-шість я не піддавався, ходив з кутка в куток, аби остаточно не закачаніти. Але на сьомий день ноги розпухли, аж почорніли від холоду й багатоденного стояння. Намагаюсь трохи ходити, а якийсь час перепочивати, припершись до стіни. Не знаю, як витримував, допомагали молитва й бажання вижити. Через дванадцять днів охоронці попід руки привели мене до барака й кинули на ліжко. Термін перебування в неволі добігав до завершення, але я морально готувався до наступного. Не вірилося, що живим випустять на волю. Пороздавав хлопцям зайві речі. Був готовий до етапу. 30 квітня приходить наглядач і супроводжує мене до вахти. Думав, що заверне в бур. Ні, веде до штабу. Там буденно виписали довідку про звільнення. Поза штаб вздовж високої огорожі виводять мене до кімнати для перевдягання. Лець живий, але вільний і щасливий, втрапляю в Раїсині обійми. Дружина вже чекала там з одєжею.

Автобус везе до Запоріжжя, а мені ніяк не віриться, що вільний. Все здавалося, що автобус ось-ось зупинять і мене завернуть на зону. Відчуття це переслідувало ще кілька років, аж поки не почав розвалюватися зшитий до купи гнилими червоними нитками Союз. Довго не міг призвичаїтися до міської метушні. В таборах все було розмірене, суворо регламентоване.

Вдома очікувала сестра священика Ярослава Лєсїва з донькою. Її чоловік, дніпропетровчанин, сидів у Володимирській централі. Ми раніше перебували в одному таборі, то вона розпитувала за чоловіка. Не встигли ми сьорбнути кілька разів чаю, як у двері подзвонили. Зайшли капітан і старший лейтенант міліції і ввічливо просять поїхати з ними. Причину пояснять у райвідділі. Чотирнадцятирічний Мирослав вчепився в мене обіруч і не пускає. Міліціонери великодушно дозволили синові поїхати зі мною. В міліцейському відділенні мені оформили рік нагляду — своєрідний домашній арешт. Я не мав права від шостої години вечора до шостої години ранку знаходитися за порогом своєї домівки, а також мені не дозволялося ходити в «громадські» місця — кінотеатри, театри, універсами, стадіони... Щоденний маршрут мій мав пролягати на роботу і назад додому. За порушення покарають двома роками в'язниці. Відвідувати дачу дозволили, поспитавши у начальника відділу. Тричі на тиждень працівники міліції перевіряли мою присутність вдома, а щосереди я мусив навідуватися до них, аби відмітитися.

Якось я запрацювався на дачі. Труджуся собі й гадки не маю, що старий годинник відстає. Залишив дружину досапувати ділянку, а сам чимдуж поспішив додому. На трамвайній зупинці виявив, що запізнююсь на цілу годину. Аж впрів. Не дочікуюся повільного трамвая, а виловлюю таксі і мчу додому. На щастя, того дня перевіряльники не навідувалися, а то потрапив би був на старості ще за ґрати.

Мій кум і старий табірний приятель Борис Ладний працює в тому управлінні, звідки мене заарештували. Має багато знайомих. Сам Борис бригадирує. Через начальника

управління влаштовує мене слюсарем в транспортний цех. Слюсарюю собі помаленьку. Якось я дав професійну пораду молодому токареві в цеху. Начальник цеху випадково почув. А років через два пам'ятливий начальник попросив мене тимчасово поточкарювати, бо токар звільнився. «Тимчасовість» та протривала аж до виходу на пенсію, цілих п'ять років.

На другий день мого перебування вдома приїхав син Ігор, який навчався на другому курсі Псковського електротехнічного інституту. Мирослав тоді вчився у восьмому класі. Посходилися знайомі, друзі. Довго балакали, затягли навіть пісень. Я ж ледь ноги переставляв після «гостювання» в бурі, з нетерпінням вичікував, аби всі розійшлися. Хотілося спокою...

Кінець червоних привидів

*Силу рукам дай, щоб пута ламати,
Ясність думкам — в серце кривди влучать.
Дай працювать, працювать, працювати,
В праці сконать!*

Іван Франко

Секретар комсомольської організації цеху налаштовує, либонь, не без вказівки відповідних органів, людей проти мене. Тому відчуваю дещо прохолодне ставлення колег по праці. Тим паче, що компаній уникаю, ні з ким не випиваю, бо спиртного не вживав ніколи. Попередній токар за найменшу виточену дрібничку брав якщо не пляшку, то три карбованці. А я роботу виконував, а «платню» не вимагав. Водії, а їх було в цеху сто двадцять, не розуміли дивакуватого токаря, гадали, що сектант якийсь. Розставити все на свої місця допоміг випадок. Одного понеділка з прохідної прошкую, як завжди, до верстата, а не на «п'ятихвилинку», як всі. Не встиг ще й налаштувати верстат, як до цеху вривається юрба шоферів, поспішають один поперед другого до мене. Ще здалеку викрикують: «Дед,... твою мать! Почему не пострелял всех коммунистов? Вон их сколько, сволочей, ещю ходит вокруг!» Що б це мало значити? Довго ламати голову не довелося, бо простягають газету «Индустриальное Запорожье» з величезною статтею якогось Легейди про Симчича-вбивцю. Описує, як багато комуністів убив, ледь не живцем їх поїдав, бідолах. Статтю зачитали колективові цеху на «п'ятихвилиниці» з розрахунку на громадський осуд. Але зреагували на неї прості запорізькі робітники по-своєму. Вони ніколи не були бездумними радянськими ура-патріотами. Після прочитання статті з незрозумілого дивака-«деда» я зробився для них враз героєм, хоча зайва реклама тоді мені була ні до чого.

Ще перед останнім арештом пообіцяв Раїсі збудувати дачку, оскільки мали на самому березі Дніпра клопоть землі. Із зрозумілих причин майже двадцять років не міг виконати обіцянку. А це вирішив нарешті порадувати свою половину, проте коштів належних не маємо. Після ознайомлення з нашумілою статтею водії цікавляться, які в мене потреби. Я взяв, та й бовкнув про дачу. За кілька днів на ділянці біля Дніпра лежав весь необхідний матеріал. Мало того, товариські й майстровиті шофери ще й допомогли збудувати невеликий будиночок. Я копійки не вклав у ту будову, бо звідки візьмуться гроші в людини, яка ледь не все життя провела за колючим дротом. Дошки для підлоги хлопці стругали у вихідний день в столярному цеху. Багато допоміг нача-

льник цеху, який ледь не всі дошки перепустив через верстат власноручно. Але треба їх якось вивезти з підприємства. Хлопці лише підсміюються. «Дед, еслі нада, всьо руководство п'яное вивезем, а не только твої доскі!» Я не знав через свою довголітню ізольованість від суспільства, що крадуть всі — від перших керівників до «вохривців» на прохідній. Але крадене хтось мусить вивозити, тому й дружить «доблесна» охорона з водіями. Їдемо вантажівкою, повною струганих дощок, до прохідної. Суворий на вигляд охоронець у форменному кашкеті височіє над ворітьми у своїй будці. Водій висунув з кабіни чубату голову. Бравий «вохривець», мов генералові, козирнув хвацько шоферській усміхненій пиці й натиском кнопки на пульті відчинив важку металеву браму. Вантажівка помчала шосейкою до Дніпра. Ось і вся операція.

Зі здивуванням помітив, що на роботі до мене після випадку з газетною статтею почали ставитися значно краще. Люди, які першопочатково бокували від мене, тепер підходили, про щось розпитували, щось оповідали своє, просто посміхалися при зустрічі. Я зрозумів тоді, що народ наш не втратив душу, не зуміли комуністи за довгі десятиліття свого владарювання вихолостити з українців притаманні їм щирість, доброту, товариськуність... Нація українська, хай і зросійщена вкрай, все-таки жива! Відкриття це втішило невимовно.

«Перебудова» для мене засвідчила, що гнилій комуно-більшовицькій імперії наступає нарешті крах. Я свідомий був того, що разом з друзями доклав рук до її розвалу. Всі ми свято вірили в перемогу добра, в торжество правди й справедливості. Ще далекого літа 1955 року в колимському таборі на Широкому молоді солдати відмовилися стріляти у в'язнів-страйкарів. У карагандинських таборах солдати не підчинялися команді офіцерів і не стріляли в невільників. Це щось та й значило. Ось, коли ще дала тріщину Система.

Постійно підтримував тісні стосунки з політв'язнями Антонюком, Марченком, Сверстюком і надзвичайно мужньою жінкою Іриною Калинець.

Ніщо до нас не прийшло само собою, за все необхідно було боротися, працювати постійно, наполегливо. З начальником цеху перші два роки сварилися майже щодня. Він намагався перевиховати мене. Проте поступово мені вдалося його переконати в хибності комуністичних ідей. З часом ми знайшли спільну бесіду і навіть заприятелювали. Запорожець Михайло Морщ з комуніста-інтернаціоналіста став свідомим українцем.

Зміна в ставленні до мене на підприємстві відбилася в кращу сторону й на моєму здоров'ї. Двічі на рік мав змогу заліковувати нажиті в концтаборах болячки на курортах і в санаторіях. Побував у Бердянську, Хмільнику, Трускавці... «Запоріжсталь», гігант, на якому працювало сто п'ятдесят тисяч працівників, мав фінансову спроможність забезпечити трудівників безплатними лікуванням і оздоровленням. Заводські цехи були настільки величезні, що ешелон в цеху виглядав, мовби до стодоли заїхали тачкою.

Часто навідують друзі й знайомі, які проживають в Україні. Навіть з далекої Чуни біля Тайшету в Іркутській області навідався якось Дмитро Дем'янюк — учасник колимського повстання каторжників 1946 року. Один з організаторів героїського повстання був нарядником і часто ходив на вахту. Зумів відібрати в охоронця пістолет. Далі каторжники роззброїли гарнізон, позаганяли солдатів до казарми і виставили варту. Зі складів забрали харчі й одягу і всім табором подалися в тайгу. Задум був зухвалий і простий водночас — дійти п'ятсот кілометрів тундрою до берега Північного Льодовитого океану. Там захопити пароплав і перебратися до Аляски. Дорогою повсталі каторжники розгромили ще два

табори, обірвали між ними зв'язки. Величезна маса визволених каторжників ринула із селища Горького на північ. На повсталих спішно скерували всі наявні тоді на Колимі гарнізони внутрішніх військ. Колишні вояки УПА розгромили ті гарнізони до ноги. Тоді більшовики кинули з повітря на каторжників величезні десантні сили, обстрілювали майже беззбройних повстанців з літаків, кидали їм на голови бомби. В пустинній тундрі заховатися було важко, тому повсталі понесли величезні втрати. Понад п'ять тисяч чудових хлопців наклали головами у вічних мерзлотах. Живим не здавався ніхто. За кілька тижнів боїв з багатотисячної повсталі маси залишилося тільки троє важко поранених в'язнів — Дмитро Дем'янюк, Іван Гой і росіянин з-під Москви. Їх не дострілювали на місці, а забрали, щоби провести показовий суд. Дмитрові дали двадцять п'ять років каторги. Відсидів їх колишній студент Київського університету від «дзвінка до дзвінка». Звільнившись, Дем'янюк бухгалтерував у Тайшеті, де зійшовся з бухгалтеркою-українкою, діда якої свого часу більшовики спровадили «на ведмеді». Через якийсь час дружина померла. Дмитро з її сином так і залишилися в Чуні. Вирощують в холодних краях овочі, живуть обидва з теплиці, бо мізерної пенсії не вистачає. На переїзд немає коштів, а молода Україна неспроможна поки що зібрати докупи розкиданих світами всіх дітей своїх.

Дем'янюк, Польовий, Марченко надзвичайно багато зробили для того, щоб і я, і моя родина вижили в скруту. Поки я «загоряв» під сибірським сонцем за дротами, друзі допомагали моїй родині і словом, і ділом. Я ніяк не міг навчитися в таборах ходити по одній дощечці, не хотів прощати наруги, не терпів несправедливості, тому навіть листи писати рідним мені часто забороняли. Але з допомогою справжніх друзів і з Божою поміччю нам з дружиною і дітьми вдалося вистояти.

До Незалежності я готовий був давно, адже змагав за неї все своє свідоме життя. Не вважаю, що вона впала з неба, або хтось подав її нам готову. Неправда. За неї пролито море крові, виплакано океан жіночих сліз. Десятками мільйонів кращих своїх синів і дочок пожертвувала Матір-Україна. Це і вбиті, і ненароджені. Вільна Україна є результатом енергії мрії мільйонів борців за її волю, мрії, втіленої в дійсність. Хай держава наша поки що не зовсім така, про яку мріялось у лісах і таборах, але вона наша Держава. І нам її розбудовувати і зміцнювати, а не плакатись по закутках і нарікати. Основа закладена — Державу маємо! Треба взяти добрі мітли і вимести з неї сміття, щоб аж курява до неба. Отаке моє розуміння.

У житті моєму не було жодного дня, аби я бодай трохи не зробив щось для приближення Незалежності, а тепер для утвердження Держави. Працюю як умію і скільки можу.

Часто скиглять: за що боролись, навіщо нам незалежність? Відповідаю, що за Державу Українську боролися ще з XII століття, коли впала Княжа держава, і по сьогоднішній день. Завжди знаходилися люди, готові віддати своє життя за Україну. Саме завдяки їм маємо сьогодні Незалежну Україну. Кріпаччина, тяжкий московський гніт, здається, все — України немає. Але народжується пророк Тарас Шевченко. Своїм генієм утверджує Україну, відроджує рідне слово. І так було в усі віки. Були козаки, гайдамаки, опришки, відтак січові стрільці. В сорокових змогутніла ОУН, зуміла створити і змонітизувати незбориму Повстанчу Армію. Була Божя воля на те, щоб і я доклав скромної праці в лавах ОУН-УПА. Думаю, що Бог покарав український народ за якийсь тяжкий гріх, можливо, за княжі міжусобиці, а може, й ще за щось. Але завжди Всевишній давав нам змогу де зброєю, де словом і працею виборювати і відстоювати свою Державу. Якщо за націю нікому вмерти, вона помирає, коли народжує героїв — живе. Українці вмирали щедро, то-

му й нація українська вижила. А скільки народів бурі історії змели з арени, вони назавжди канули в Лету. Нація українська вистояла, хоча мала захланних сусідів. Бог давав нам постійно спокуту і повсякчасно знаходилися герої, що жертвували собою заради Держави, тому й маємо її сьогодні. Я горджуся тим, що бодай чимось прислужився Україні, від якої не відрікався в найтяжчу хвилину навіть в найпотаємніших думках. Волею Божою я не склав свої кості ні в боях із наїзниками, ні в чужій неволі. Мав сотні можливостей загинути в УПА, опісля смерть чигала за мною в гулагівських таборах. За тридцять два з половиною роки в неволі на моїх очах загинули сотні тисяч українців. Я запросто міг опинитися в їхньому числі. Ніколи не мав ані найменших привілеїв, жодного разу ніде не заховався за чийсь спину.

Неслухняними, ослабленими ногами долаємо понад десять кілометрів до місця праці. Вранці, ще трохи здоровіші, якимось протопчемо дорогу, а за день її замете снігом. Вертатися нема жодних сил. Падаємо щодесять кроків, допомагаємо один одному, знову падаємо. Навіть автоматні черги конвоїрів над головами неспроможні підняти зморених в'язнів. Ноги в кожного опухлі, набрякли, наче гнилі колоди. Обличчя, мов у мерців. Дибасмо, як неживі. У нас кажуть: то їхала, то везлася. Дехто ще й спробує тягнути якесь полінце, аби нагріти трохи барак. Але конвоїри теж тепло люблять. Тому біля гарнізону звучить безапеляційна команда: «Брасай драва!» Ніхто на неї не реагує. «Брасай драва!» Ще голосніше й лютіше горланять конвоїри. Жоден невільник не ворухнеться. «Брасай драва,... твою мати!» Московська брудна лайка підкріплюється довгими автоматними чергами над головами ледь теплих в'язнів. Глухо гупають під ноги поліна. Знову холод, знову голод... І так щодня. Через поріг барака переступити несила. Пересаджуєш крижаними руками одну ногу, другу і так втрапляєш до барака. А там ні води, ні тепла, ні хліба — лише холод і сморід. Лягаєш на голі холодні нари у промерзлій одежині, скулишся і скнієш у напівзабутті. А через кілька годин штурханнями і лайками піднімають і знову женуть до виснажливої праці.

Табір кілометрів за сорок від траси. Борошно для випікання хліба возять трактором, який часто ламається. Лагодять його «безконвойники» чотири-п'ять днів, а вся зона без хліба. Начальник табору обіцяє видати хлібні пайки за пропущені дні, проте слова жодного разу не дотримав. «Зекономлений» таким чином на в'язнях хліб з'їдали конвоїри і табірна обслуга. В'язні робили на нарах карб на недоданий кусень хліба. Нарі скидалися на мадлівницю, але хліба від того не прибавлялося. Кожен так і контувався лише тими зарубками. Тижнями в'язні не мали в роті крихтини хліба. Перлова крупа на воді вважалася найкращим наїдком. Після шести місяців такого, з дозволу сказати, харчування з тисячі двохсот в'язнів половину закопали на недалекому могильнику. Ті, що zostалися, протрималися недовго. Василь Пірус з Тернопілля, я та ще зо кілька десятків найвпертіших зуміли якимось незбагненим чином вижити, а від решти zostалися лише дерев'яні таблички з лаконічними написами. Отаке було наше невільницьке життя. Василь осів на Херсонщині.

Іноді вночі заплющу очі, сон не йде, згадується пережите, переболіле. Бачу все, як на екрані кіно, кадр за кадром. Бачу себе, бачу друзів і не вірю, що пережилося ту страшенну біду. Сняться сні з арештами, допитами, етапами, в'язницями, конвоями, таборами... Сні ці, мабуть, не покинуть мене до самої смерті. Іноді сняться табори, в яких я ніколи не був. Чи вони з розповідей інших людей, а чи ще звідкілясь? Але сні дуже реальні. Сниться УПА, завзято воюю вві сні і з коричневим, і з червоним окупан-

том, роблю в Карпатах засідки на ворога... Але частіше сняться табори. Довголітня неволя робить глибоку криваву відмітину на душі, і кровоточить душа безкінечно.

У неволі значно відрізнялися хлопці упівці, тобто ті, які боролися зі зброєю в повстанській армії, і хлопці цивільні. Останні якимось спокійніше зносили знущання конвоїрів, тюремників, «побутовиків»... Ті ж, хто на волі тримав у руках зброю, і в таборах поводити себе відповідно. Люди відчули свою силу, звикли говорити з поневолювачами на рівних. Всі бунти, повстання, страйки в концтаборах піднімали саме колишні вояки УПА, оунівці. Гордого гірського орла неможливо втримати в клітці і годувати з рук. Орел завжди залишається орлом. Я й досі інстинктивно негативно реагую на форму з червоними погонами.

У Запоріжжі виявилось чимало колишніх політв'язнів, свідомих інтелігентів і робітників. Я заkontakтував з багатьма із них. Василь Маркович родом зі Львівщини. Арешту й суду свого часу зумів уникнути втечею на Східну Україну. Закінчив у Запоріжжі вечірнє відділення будівельного інституту, працював головним інженером у будівельному управлінні. Олександр Черненко — людина дійова й порядна — поїхав до Львова, де зв'язався зі Славою Стецько, з Кандибою. Зумів організувати в зросійщеному Запоріжжі ДСУ. Активний і знаючий Олександр Айбабін створив у козацькому краї обласну організацію УРП. Хлопці виявилися відданими справі, досить організованими і метикуватими. У прокомуністичному, пролетарському місті ми зуміли на виборах 1994 року обрати до Верховної Ради Сергія Соболева, нащадка запорізьких козаків Соболів. Розділили Хортицький виборчий округ на райони, квартали, окремі будинки. Буквально за кожним будинком була закріплена наша людина. Вибори ми виграли з величезною перевагою, хоча говорили, що без грошей це нереально. Інші кандидати сипали грошима, мов сміттям. Але люди вартіші за гроші. Ми це довели. Не знаю, як зуміли вирости у тих умовах українськими патріотами такі хлопці, як Черненко, Соболев та інші. Очевидно, ті слова з «Декалогу»: «Я дух одвічної стихії, що зберіг Тебе від татарської потопа й поставив на грані двох світів творити нове життя...» дуже правдиві. Саме той нескорений дух нас виніс із п'їтьми. Ніяка сила його не здолає, не вб'є, не зітре...

У місті на берегах Дніпра всі здорові національні сили гуртувалися, жили дружно, проводили велику роботу. Частенько спільно збиралися на Хортиці для обговорення плану дій. На зібрання Братства ОУН-УПА нерідко приходили представники різних партій і організацій. Вчилися в нас дисципліни і порядку. По моєму від'їзді в рідні краї головою Братства став Василь Ромащук, який воював з німцями і більшовиками в УПА на Волині. Колишній чотовий відбув чималенький термін у колимських таборах.

Я часто ходив на кладовище на могилу двоюрідного брата моєї дружини Івана Закутька. Цвинтар більше складався на окопище, аніж на місце, де покоються людські останки. Ніде не видно хреста. Якщо не червоніють п'ятикутні зірки, то лише чорніють написи на надгробних плитах. Таке враження, що там почивають не християни, а Бог зна хто. На могилі Раїсиного брата, льотчика-фронтовика, також красувалася червона зірка. Роздивляюся по намогильних пам'ятниках, а там написи: птічкін-сінічкін, іванов-сідоров... Думаю собі, Господи Ти мій, невже і мене так похоронять? Аж плакати хотілося. Навіть пожалкував, що не загинув у Карпатах. Хоча могила людська була б, з хрестом, калиною і барвінком. Такого червонозоряного сусідства я навіть мертвий не витримав би. Благав Господа, аби похоронили мене на рідній землі, яку як міг боронив від загарбника, посеред людей, з якими пліч-о-пліч ставав на ворога... Багато не просив, лишень сажень землі на цвинтарі у рідному селі. Допоки не розвалився

«велікій і неделімиий», це було неможливо, бо на невеликому клапті сіруватого паперу зловіснів напис: «...в'їзд воспрещьон». Мусив я скніти останки свого нелегкого життя в чужому краї і кості мої мали тліти посеред чужих людей. Про могилу на рідній землі залишалося тільки мріяти.

Напровесні 1996 року телефонує з Коломиї Надія, дочка Миколи Сулятицького, що мав у Березівській сотні псевдо Козачок. Повідомляє, що є змога перебратися до Коломиї. У місті над Прутом нова влада надасть житло. Через два дні їду швидким поїздом, а здається мені, що потяг тягнуть повільні воли. Птахом хотілося линути в рідні краї. Рій дум обсів сиву голову. Дожився... Дочекався... Слава Тобі, Господи! Згадалося, як часто сидів темної ночі на високій горі і споглядав Коломию в електричних вогнях. Стрільці солодко спали на постої. Сон їхній сокотили стійкові. А мені не спалося. Хотілося до людей, до міського гамору. Праглося затягнути голосно пісню, вслухатися в дівочий сміх... Натомість — зброя, переходи, бої, засідки, щоденна нелюдська напруга. Чим я завинив перед людьми і Богом, що змушений вовкувати по лісах і не-трах? Хто і за яку кару наслав оцю погань, від якої мусимо звільняти рідний край? Але швидко брав себе в руки і сам собі відповідав: «Якщо не ми, то хто? Якщо не я, то хто ж?!» Жорстока, нерівна боротьба, яку ми провадили, вимагала неймовірної напруги всіх сил — фізичних і духовних.

У вимріяному місті на березі швидкоплинного Пруту мене гостинно зустріли міський голова Ігор Довганюк, людина розумна й порядна, його помічниця Ольга Руданець, друзі й знайомі. Завдячуючи їм і клопотанням Євгена Пронюка, Левка Лук'яненка, інших знаних народних депутатів, 27 березня 1996 року мені виписали ордер на отримання однокімнатної квартири на бульварі Лесі Українки. З того дня відчував постійно щирі турботи краян. Іван Грималюк і Василь Джаман допомогли перевезтись із Запоріжжя і облаштуватись. Щиро заопікувалися нами з дружиною Галина Грабець і її син Любомир, Іван Романюк з Городенки, Василь і Марія Симчичі, Іван Романюк із сусідньої з Вишнім Березовом Текучі — колишній кравець куреня Скуби, його син Ярема... Всіх не перелічити. Запорізькі хлопці також доклали рук, хоча довго відмовляли перебиратися на Прикарпаття. Не скажу, що розлука з вірними друзями-козаками була легкою, та й з містом зріднився. Ще колись, у молодості, я вимріяв собі, що житиму або в Карпатах, або на Дніпрі. Збулося й одне, і друге, хоча довелося пожити і в чужій стороні. Ой довелося...

Петро Горецький, Володимир Глива запропонували вступити до міськрайонної організації Братства ОУН-УПА, а невдовзі збори обрали мене головою Братства. Маємо чудовий хор, яким керує Марія Маївська, пропагуємо українську пісню, рідне слово, намагаємося в міру сил і можливостей впливати на державотворчі процеси...

У рідному селі на батьківському обійсті за літо 1998 року звели мені односельці толокою добротну дерев'яну хату, як дзвін. Безмежна моя дяка добрим людям. Якось на Різдво хор заспівав мені у церкві «Многая літа». Співали усі присутні. Проте знайшлася жінка, колишня партактивістка, що не вельми була тим задоволена. Деякі навіть раділи з того, що якісь недоброзичливці спалили мені стодолу. Є й такі у рідному Вишньому Березові. На щастя їх дуже небагато. І зла я на них не тримаю.

Отримав листа від тітки Юлії з Варшави. Просить приїхати на її столітній ювілей — 1 червня 2000 року. Юлія Голинська — рідна сестра мого діда Михайла і командира Гуцульського куреня Гриця Голинського — приходить мені ще й хресною матір'ю. А ще... врятувала мені, маленькому, життя. У півторарічному віці ми з моїм братчи-

ком-близнюком Ромчиком захворіли на черевний тиф. Наша мати-селянка не мала ні належних знань, ані відповідних коштів, аби вилікувати діточок. Тітка, яка десь вчителювала, довідалася про трагедію і примчала до Березова. Братчик вже погас, а мене тітка зуміла вирвати з ціпких пазурів смерті. Вона і Гриць Голинський багато доклали рук до мого виховання. По закінченні Краківського університету Юлію Голинську залишили для праці в Польщі. Там вона вийшла заміж, народила четверо дітей і пропрацювала все своє життя. До війни тітка регулярно відвідувала Вижній Березів, опікувалася мною. Після війни все полетіло шкереберть, зв'язки надовго обірвалися. Воєнні й повоєнні роки для українців в Польщі були дуже й дуже важкі. Не гараздувалося й тітчиній родині. Проте, дізнавшись якимось чином про мій арешт, тітка регулярно писала мені в табори листи. Зверталася також в Міжнародну амністію, інші міжнародні інституції, Кремль, проте всі кінці сходилися й обривалися в «червонозоряному», де до її голосу ніхто й не думав дослухатись.

Вперше ми з дружиною провідали тітку Юлю ще вісімдесят дев'ятого року. Зустріч видалася надзвичайно теплою і багатою на спомини. Тоді ж побачили по польському телебаченню львівські майдани, переповнені людьми із тріпотливими жовто-блакитними знаменами. Рідні прапори довели тітку, велику патріотку України, до сліз.

На сторіччя дорогої людини подалися до Варшави із сином Ігорем. Тітчине трикімнатне помешкання на третьому поверсі переповнене людьми. Тут і родина, і представники влади, колеги по праці, учні, друзі... Квартира, мов квіткова клумба. Нагомонілися ми з тіткою за кілька днів і ночей!.. Додому повертався переповнений враженнями і душевним тітчиним теплом.

Коломия купається в добрій енергії трьох гірських річок, тому, либонь, місто багате талантами й майстрами, щедро дарує Україні патріотичні кадри. Саме в Коломиї формувались, як лідери, обласні керівники Михайло Вишиванюк, Зіновій Митник, Богдан Томенчук. Придивляюсь до не завжди ординарних в перебігу підготовки до Гуцульського фестивалю в Коломиї дій Михайла Вишиванюка і душа радіє за односельця славного сотенного Спартана. Віриться, що Коломия буде, як писанка, а вслід за нею і вся Україна. Має Коломия в собі такий могутній заряд, який здатний розбурхати всю Україну, має!

Своєю душевністю, щирістю, добротою і діловитістю полонив мене народний депутат України Василь Ткачук, з яким доля звела нас у місті моєї юності. Простий сільський хлопець з підколомийської Королівки сягнув адміністративних і політичних висот, зумівши залишитись людиною надзвичайно скромною. Свої патріотизм і любов до України Ткачук декларує не з високих трибун, а добрими справами, щоденною виснажливою працею, благодійністю... В ранзі депутата Верховної Ради СРСР Герой соцпраці Василь Ткачук ввійшов до міжрегіональної групи академіка Сахарова, осудив злочинні діяння компартії і пірвав з нею назавжди. При своїй агрофірмі «Прут» створив першу в Україні легальну демократичну газету «Агро», яка не побоялася на повний голос виступити проти червоної імперії, проводила велику просвітницьку роботу. Багато добрих справ звершив на посаді міністра сільського господарства незалежної України. Ще стало мені відомо, що розважливий господарник фінансував перший фестиваль «Червона рута» в Чернівцях, допомагає людям творчим, дітям-сиротам, всім, хто потребує матеріальної і моральної помочі. Працює, не покладаючи рук, на посту народного депутата. Завжди серед людей. Тому цілком заслужено Президент України Леонід Кучма нагоро-

див народного депутата України Василя Ткачука орденом князя Ярослава Мудрого V ступеня.

Іноді можна почути, що воювати, навіть загинути за Україну було легше, аніж будувати її зараз. Говорять це ті, хто ніколи нічого путнього не робив і не бідував. Так, будувати, перебудовувати, відбудовувати завжди нелегко, але Боже нас борони, щоб повернулися пережиті нами лихоліття. Це кажу, як людина, яка пройшла і війну, і неволю, щось трохи бачила у своєму житті. Паніку й зневіру сіють люди слабкодухі або й скриті вороги молодій Україні, догоджаючи своїм імперським господарям. Боляче нам, людям, які все своє життя змагали за Україну, слухати зусебіч іншомовні пісні, витримувати засилля чужого в усіх сферах, спостерігати за антиукраїнськими діями проімперських сил. Міркую так, якщо волею Божою нам відведена роль борців, мусимо боротися до згину за своє, рідне, за Україну. Мусимо працювати, не покладаючи рук, залучати до праці молодь, юнь...

Найбільше задоволення приносить конкретна праця, виконана власноруч. Ніколи не ганявся за званнями-нагородами, похвалами-грамотами... Не задля цього нас вихувала ОУН, не для цього гартувала УПА. Поважаю людей безкорисливих, бо й сам із тієї когорти. Найбільша нагорода для нас — Незалежна Україна, а ще — шана людська, добре слово...